

КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КАРИТКА ВАЛЕРІЙ ВАЛЕРІЙОВИЧ

УДК [316.42:502/504-053.81]: [332.122:338.45] (477.63)(043.3)

**ЕКОЛОГІЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ МОЛОДІ
ЯК ДЕТЕРМІНАНТА СТАЛОГО РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВИХ
РЕГІОНІВ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР
(НА ПРИКЛАДІ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)**

054 Соціологія

05 – Соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії з соціології

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ В. В. Каритка

Науковий керівник: Лобанова Алла Степанівна, доктор соціологічних наук,
професор

Кривий Ріг – 2022

АНОТАЦІЯ

Каритка В. В. Екологічна відповідальність молоді як детермінанта сталого розвитку промислових регіонів: соціологічний вимір (на прикладі Дніпропетровської області). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 054 Соціологія. – Криворізький державний педагогічний університет, Кривий Ріг, 2022.

У дисертації теоретично узагальнено наукові підходи до розуміння екологічної відповідальності як правової та соціально-економічної категорії, уточнено її форми, різновиди, функції і чинники формування. Проаналізовано молодь, як специфічну соціально-демографічну групу, як суб'єкт екологічної відповідальності і реалізації доктрини сталого розвитку, а також уточнено специфічні риси молоді промислового регіону. З'ясовано цілі і стан реалізації доктрини сталого розвитку в промислових регіонах на прикладі міста Кривий Ріг як великого промислового регіону.

На основі результатів емпіричних соціологічних досліджень, проведених в Дніпропетровській області (опитування молоді Дніпропетровської області (вибірка 600 респондентів, пропорційна за статтю і віком; червень-вересень 2020 р.), з'ясовано стан екологічної культури, екологічної відповідальності та і ступінь сформованості патернів екологічної поведінки у молоді, яка навчається і яка працює

У дисертаційному дослідженні вирішено важливе наукове завдання: концептуалізовано екологічну відповідальність молоді як детермінанту сталого розвитку у промислових регіонах на прикладі Дніпропетровської області, зокрема м. Кривий Ріг, а також емпірично верифіковано головну гіпотезу дисертаційного дослідження і доведено, що молодь промислових регіонів є важливим суб'єктом реалізації доктрини сталого розвитку, однак, маючи певний потенціал екологічної відповідальності, недостатньо реалізує його у

своїй соціальній поведінці (побутовій, трудовій, громадській, освітній, культурній, спортивній і т. д.) і не має достатнього соціального досвіду для формування патернів екологічної поведінки і діяльності.

Послугуючись теоріями соціальної дії (поведінки) (М. Вебер), соціальної системи (Т. Парсонс, Р. Мертон) та соціального обміну (Дж. Хоманс, П. Блау), науковими положеннями про соціальну відповідальність (О. Безрукова) та іншими теоріями і концепціями, обґрунтовано зміст і сутність екологічної відповідальності; систематизовано її форми і розширено функції в сучасних умовах екологічних ризиків; удосконалено соціологічне знання про молодь промислових регіонів як специфічну соціально-демографічну групу віком від 15 до 35 років, зокрема обґрунтовано *специфічні особливості* молоді промислових регіонів; удосконалено розуміння спектру соціальних функцій, які виконує молодь в умовах сталого розвитку, зокрема і у промислових регіонах; набуло подальшого розвитку знання про специфіку реалізації доктрини сталого розвитку у промислових регіонах України (Дніпропетровський, Запорізький, Донецький); поглиблено соціологічне знання про розуміння *екологічної культури* як ціннісно-раціональної соціальної дії, що орієнтована на отримання економічних благ для задоволення зростаючих потреб з мінімальними ресурсними витратами і яке ґрунтується на трьох базових принципах: необхідності усвідомлення людиною і суспільством характеру своїх дій по відношенню до природи в широкому її розумінні; здійсненні розумної практично-перетворювальної діяльності в навколишньому середовищі з метою задоволення своїх базових потреб; прогнозуванні соціальними суб'єктами наслідків своєї ресурсно-споживчої діяльності; доведено, що рівень екологічної культури суб'єктів економічної діяльності у промислових регіонах залишається доволі низьким, а відтак потребує свого дослідження і підвищення.

У дисертаційному дослідженні виявлено, що рівень екологічної культури молоді у промислових містах є невисоким, а точніше нижче середнього, оскільки на «добре» і «відмінно» його оцінили у Дніпрі лише 16% респондентів, у Запоріжжі – 17%, у Кривому Розі – 21%, то у Каменському –

25%, а «незадовільно» – у Дніпрі (35%) і у Запоріжжі (34%), у Кривому Розі – 31%; доведено, що рівень екологічної відповідальності залежить від рівня екологічної культури і є в цілому у молоді м. Кривого Рогу приблизно 2,5 за 5-ти бальною шкалою, оскільки тільки третина респондентів вважає більшість своїх приятелів чи друзів екологічно свідомими людьми, третина зазначила, що меншість з їх оточення можна вважати такими, і кожний четвертий підкреслив, що нікого з свого оточення не вважає екологічно свідомими.

У роботі обґрунтовано, що в Україні, зокрема у промислових регіонах (Донецькому, Криворізькому, Запорізькому) реалізація доктрини сталого розвитку гальмується і гострими залишаються такі екологічні проблеми, як: неякісна вода; забруднене повітря; деградація земельних ресурсів; знищення; небезпечні геологічні процеси; накопичення побутових; функціонування об'єктів військової діяльності, з яких 90% морально і фізично застаріли і працюють зі значним перевантаженням; наслідки Чорнобильської катастрофи. Найголовніший ризик – це війна на Сході України, яка триває з березня 2014 р.

Виявлено, що шкідливі речовини, які викидаються у повітря промисловими гігантами, суттєво знижують імунітет людей, що збільшує ризики їх захворювань, зокрема серцево-судинних, онкологічних та дихальної системи, а несприятлива екологія є однією з найважливіших причин накопичення мутацій організму, які стосуються генотипу людини.

Послуговуючись теоріями патернів (І. Трофімова, Д. Майєрс), теорією настанов (Д. Узнадзе), у роботі обґрунтовано зміст *патернів екологічної поведінки* і з'ясовано, що приблизно у 60-65% молоді патерни екологічної поведінки не є повністю сформованими, між тим в цілому серед молоді Кривого Рогу 56% опитаних мають внутрішній потенціал на формування патернів відповідальної екологічної поведінки і готові до неї долучитися.

З'ясовано, що третина респондентів поділяють думку про те, що молодь міста і області не має достатньо правових знань, щоб захищати свої екологічні права і правові норми стосовно охорони довкілля знають краще ті, хто працює і стикається з вимогами природоохоронних інстанцій. Учні і студенти тільки

отримують теоретичні правові знання, які поки не можуть реалізувати на практиці, а відтак вони не залишаються у навичках до природоохоронних заходів.

Виявлено, що серед опитаних молодих людей 45% опитаних відчувають відповідальність за екологічний стан і стільки ж – 46% – не відчувають, переносячи її на тих осіб, які мають відповідати за охорону навколишнього середовища.

У дисертаційній роботі удосконалено розуміння шляхів і методів реалізації доктрини сталого розвитку в промислових регіонах через активізацію молоді у цьому процесі як активно діючого суб'єкта запровадження інтелектуальної спеціалізації, яка передбачає поглиблення співробітництва молодих науковців та підприємців у сфері раціонального використання природних ресурсів і запровадження інноваційних «розумних» технологій.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у наступному:

- *обґрунтуванні сутності екологічної відповідальності як ціннісно-соціального ресурсу особистості;*
- *обґрунтуванні змісту екологічної відповідальності, який виявляється в тому, що вона одночасно є якістю (властивістю) людини; соціальним феноменом і формою підприємницької поведінки;*
- *обґрунтуванні змісту патернів екологічної поведінки як моделей (зразків, шаблонів) раціонально виваженої економічно-екологічної поведінки;*
- *з'ясуванні того, що молодь промислових регіонів є важливим суб'єктом реалізації доктрини сталого розвитку;*
- *удосконаленні соціологічного знання про розуміння екологічної культури як ціннісно-раціональної соціальної дії;*
- *удосконаленні спектру соціальних функцій, які виконує молодь в умовах сталого розвитку, зокрема і у промислових регіонах;*
- *удосконаленні знань про специфіку реалізації доктрини сталого розвитку у промислових регіонах України (Дніпропетровський, Запорізький, Донецький);*

- у *систематизації* різновидів форм екологічної відповідальності;
- у *розширенні* розуміння функціонального призначення екологічної відповідальності в умовах реалізації доктрини сталого розвитку в промислових регіонах;
- у *розширенні* соціологічного знання про молодь промислових регіонів як специфічної соціально-демографічної групи віком від 15 до 35 років, яка має спільні риси і одночасно відмінні з молоддю країни;
- в *обґрунтуванні* шляхів і методів реалізації доктрини сталого розвитку в промислових регіонах через активізацію молоді у цьому процесі як активно діючого суб'єкта екологічної відповідальності і запровадження інтелігентної спеціалізації.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що теоретичні положення дисертації, які емпірично верифіковані, можуть бути використаними освітніми закладами, управлінськими структурами державного рівня та місцевого самоврядування, підприємцями і громадськими екологічними рухами для діяльності, яка спрямована на захист природного середовища і формування екологічної культури у населення, зокрема молоді, для реалізації доктрини сталого розвитку у промислових регіонах. Запропонована у дисертації інтелігентна спеціалізація як інноваційна стратегія сталого розвитку враховує удосконалення діяльності молодих науковців, менеджерів, підприємців і владних структур у реалізації розумного еколого-економічного розвитку на основі формування в їх свідомості патернів екологічної поведінки.

Ключові слова: молодь, промисловий регіон, екологічна культура, екологічна відповідальність, екологічна свідомість, патерни екологічної поведінки, екологічні ризики, доктрина сталого розвитку, інтелігентна спеціалізація, раціональність, екологічний ресурс, детермінанта.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати

1. **Karitka V.**, Lobanova A., Bayura V., Viznytsya Y., Bratchenko L. Intelligent specialization as a promising strategy for the sustainable development of industrial regions of Ukraine (the case of Kryvyi Rih industrial region). *The International Conference on Sustainable Futures: Environmental, Technological, Social and Economic Matters (ICSF 2020)* / Edited by Semerikov S., Chukharev S., Sakhno S., Striuk A., Osadchyi V., Solovieva V., Vakaliuk T., Nechypurenko P., Bondarenko O. and Danylchuk H. Kryvyi Rih, Ukraine, May 20-22, 2020. Vol-2643. DOI: <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202016610020> (індексовано в базі Scopus).

2. **Каритка В. В.** Молодь промислового регіону як специфічна соціально-демографічна група (на прикладі Дніпропетровської та Запорізької областей). *Соціальні технології. Актуальні проблеми теорії і практики* : зб. наук. пр. Запоріжжя : Вид-во Класичного приватного університету, 2021. Вип. 89. С. 77-89.

3. **Каритка В. В.**, Лобанова А. С., Кузіор О. Патерни екологічної поведінки молоді в промислових містах та їх реконфігурація в умовах інформаційного суспільства (на прикладі Кривого Рогу). *Соціальні технології. Актуальні проблеми теорії і практики* : зб. наук. пр. Запоріжжя : Вид-во Класичного приватного університету, 2020. Вип. 87(1). С. 118-129.

4. **Karytka V.**, Lobanova A. Environmental Responsibility as a Factor in Sustainable Development of Industrial Resources (based on the example of Kryvyi Rih, Ukraine). *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Seria Organizacja i Zarządzanie*. Gliwice : Silesian University of Technology, 2019. Zeszyt 140, S. 185-196. URL: <http://organizacjaizarzadzanie.blogspot.com/2020/03/first-page-insert-table-of-contents.html>.

5. **Каритка В. В.** Екологічна відповідальність як чинник формування екологічної культури молоді. *Соціальні технології. Актуальні проблеми теорії і практики* : зб. наук. пр. Запоріжжя : Вид-во Класичного приватного університету, 2018. Вип. 79. С. 95-101.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

6. **Каритка В. В.**, Лобанова А. С. Екологічний стан промислового міста як ризик для здоров'я його мешканців на прикладі м. Кривий Ріг). *Збірка матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Дніпро, 25 квітня 2018 р.)* / Відп. за випуск проф. В. В. Кривошеїн. Дніпро : Вид-во Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, 2018. С. 211-216. URL : https://www.dnu.dp.ua/docs/facults/fsocgum/sociologia/Urban_studii_2018.pdf.

7. **Каритка В. В.** Екологічна відповідальність як тренд сталого розвитку промислових міст. *Збірка матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми соціальної прогностики» (м. Дніпро, 19 квітня 2019 р.)* / Відп. за випуск проф. В. В. Кривошеїн. Дніпро : Видавничо-поліграфічний дім «Формат А+», 2019. С. 90-92.

8. **Каритка В. В.** Екологічна свідомість молоді промислового регіону у емпіричному вимірі. *Наукові тренди постіндустріального суспільства: матеріали II Міжн. наук. конф. (м. Запоріжжя, 3 грудня 2021 р.)*. / Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця : Європейська наукова платформа, 2021. Т. 2. С. 109-113. URL : <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/mcnd/issue/view/03.12.2021/675>.

ABSTRACT

Karytka V. V. Environmental responsibility of young people as a determinant of sustainable development of industrial regions: a sociological dimension (illustrated by the Dnipropetrovsk region). – Qualification scientific work, not for publication.

Doctoral dissertation (PhD) in specialty 054 Sociology. – Kryvyi Rih State Pedagogical University, Kryvyi Rih, 2022.

The dissertation theoretically summarizes the scientific approaches to understanding environmental responsibility as a legal and socio-economic category, its forms, varieties, functions and factors of formation are clarified. The article analyzes young people as a specific socio-demographic group, as a subject of environmental responsibility and implementation of the doctrine of sustainable development, as well as clarifies the specific features of young people in the industrial region. The goals and state of implementation of the doctrine of sustainable development in industrial regions are clarified on the example of the city of Kryvyi Rih as a large industrial region.

Based on the results of empirical sociological studies conducted in the Dnipropetrovsk region (survey of youth of the Dnipropetrovsk region (sample of 600 respondents, proportional to gender and age; June-September 2020), the state of environmental culture, environmental responsibility and the degree of formation of patterns of environmental behavior in young people who study and work was formed.

The dissertation research solves an important scientific problem: the environmental responsibility of young people as a determinant of sustainable development in industrial regions is conceptualized on the example of the Dnipropetrovsk region, in particular the city of Kryvyi Rih, as well as empirically verified the main hypothesis of the dissertation research and proved that the youth of industrial regions is an important subject of the implementation of the doctrine of sustainable development, however, having a certain potential of environmental responsibility, insufficiently implements it in their social behavior (household, labor,

public, educational, cultural, sports, etc.) and does not have sufficient social experience to form patterns of environmental behavior and activity.

Using the theories of social action (behavior) (M. Weber), social system (T. Parsons, R. Merton) and social exchange (J. Homans, P. Blau), scientific provisions on social responsibility (O. Bezrukova) and other theories and concepts, the content and essence of environmental responsibility was substantiated; its forms are systematized and functions are expanded in modern conditions of environmental risks; we have improved sociological knowledge about the youth of industrial regions as a specific socio-demographic group aged from 15 to 35 years, in particular, we have also justified *specific features* of youth of industrial regions; we have improved understanding of the range of social functions performed by young people in the context of sustainable development, including in industrial regions; we have developed the knowledge about the specifics about implementation of the doctrine of sustainable development in the industrial regions of Ukraine (Dnipropetrovsk, Zaporizhia, Donetsk); we have improved sociological knowledge about the understanding of *ecological culture* as a value-rational social action, focused on obtaining economic benefits to meet growing needs with minimal resource costs and which is based on three basic principles: the need for people and society to realize the nature of their actions in relation to nature in its broad sense; the implementation of reasonable practical-transformative activities in the environment in order to meet their basic needs; forecasting by social subjects the consequences of their resource-consumer activities; it is proved that the level of ecological culture of economic entities in industrial regions remains quite low, and therefore requires its research and improvement.

In the dissertation study, it was revealed that the level of ecological culture of young people in industrial cities is low, or rather below average, since only 16% of respondents rated it «good» and «excellent» in Dnipro, in Zaporizhia – 17%, in Kryvyi Rih – 21%, then in Kamenskoye – 25%, and «unsatisfactory» in Dnipro (35%) and Zaporizhia (34%), Kryvyi Rih – 31%; it is proved that the level of environmental responsibility depends on the level of ecological culture and is generally scored at

approximately 2.5 on a 5-point scale among young people of Kryvyi Rih, since only a third of respondents consider the majority of their friends to be environmentally conscious people, a third noted that a minority from their environment can be considered such, and one in four stressed that they do not consider anyone from their environment to be environmentally conscious.

The work substantiates that in Ukraine, in particular in the industrial regions (Donetsk, Kryvyi Rih, Zaporizhia) the implementation of the doctrine of sustainable development is hindered and such environmental problems remain: poor-quality water; polluted air; degradation of land resources; destruction; dangerous geological processes; accumulation of household; functioning of military facilities, of which 90% are morally and physically outdated and work with significant overload; the consequences of the Chernobyl disaster. The most important risk is the war in Eastern Ukraine, which has been going on since March 2014.

It was found that harmful substances released into the air by industrial giants significantly reduce the immunity of people, which increases the risk of their diseases, in particular cardiovascular and respiratory systems, it can cause cancer, and unfavorable ecology is one of the most important reasons for the accumulation of mutations of the body that relate to the human genotype.

Using the theories of patterns (I. Trofimova, D. Myers), the theory of instructions (D. Uznadze), the work substantiates the content of *patterns of ecological behavior* and it was found out that approximately 60-65% of young people do not have fully formed patterns of environmental behavior, while in general, among the youth of Kryvyi Rih, 56% of respondents have an internal potential to form patterns of responsible environmental behavior and are ready to join it.

It was found that a third of respondents share the opinion that young people of the city and region do not have enough legal knowledge to protect their environmental rights and legal norms regarding environmental protection are better known by those who work and face the requirements of environmental authorities. Students only receive theoretical legal knowledge that they cannot yet implement in practice, and therefore they do not have the skills of environmental protection.

It is revealed that among the young people surveyed, 45% of respondents feel responsible for the environmental situation and the same number – 46% – do not feel it, transferring it to those persons who should be responsible for Environmental Protection.

The dissertation work improves the understanding of ways and methods of implementing the doctrine of sustainable development in industrial regions through the activation of young people in this process as an active subject of the introduction of intelligent specialization, which provides for deepening cooperation between young scientists and entrepreneurs in the field of rational use of Natural Resources and the introduction of innovative «smart» technologies.

The scientific novelty of the results obtained is as follows:

- *justification* of the essence of environmental responsibility as a whole *value and social resource of the individual*;
- *justification* of the content of Environmental Responsibility, which is manifested in the fact that it is simultaneously *a quality (property) of a person; a social phenomenon and a form of entrepreneurial behavior*;
- *justification* of pattern content *of environmental behavior* as models (sample, template) of rationally balanced economic and environmental behavior;
- *finding out* the fact that the youth of industrial regions is an important subject of the implementation of the doctrine of sustainable development;
- *advanced features* of sociological knowledge about the understanding of ecological culture as a value-rational social action;
- *improvement* of a range of social functions performed by young people in the context of sustainable development, including in industrial regions;
- *advanced* knowledge about the specifics of implementation of the Sustainable Development doctrine in the industrial regions of Ukraine (Dnipropetrovsk, Zaporizhia, Donetsk);
- in *systematization* of types of forms of environmental responsibility;
- in *extension* of understanding the functional purpose of environmental responsibility in the context of the implementation of the doctrine of sustainable

development in industrial regions;

- in *extension* of sociological knowledge about the youth of industrial regions as a specific socio-demographic group aged 15 to 35 years, which has common features and at the same time differs from the youth of the country;

- in *justification* of ways and methods of implementing the doctrine of sustainable development in industrial regions through the activation of young people in this process as an active subject of Environmental Responsibility and the introduction of intelligent specialization.

Practical significance of the dissertation consists in the fact that the theoretical provisions of the dissertation, which are empirically verified, can be used by educational institutions, management structures of the state level and local self-government, entrepreneurs and public environmental movements for activities aimed at protecting the natural environment and forming an ecological culture among the population, in particular young people, for the implementation of the doctrine of sustainable development in industrial regions. The intellectual specialization proposed in the dissertation as an innovative strategy for sustainable development takes into account the improvement of the activities of young scientists, managers, entrepreneurs and government structures in the implementation of reasonable ecological and economic development based on the formation of patterns of environmental behavior in their minds.

Keywords: youth, industrial region, ecological culture, environmental responsibility, environmental consciousness, patterns of environmental behavior, environmental risks, doctrine of Sustainable Development, intelligent specialization, rationality, environmental resource, determinant.

LIST OF PUBLISHED PAPERS

Scientific papers, in which published the main scientific results of the thesis

1. **Karitka V.**, Lobanova A., Bayura V., Viznytsya Y., Bratchenko L. Intelligent specialization as a promising strategy for the sustainable development of industrial regions of Ukraine (the case of Kryvyi Rih industrial region). The International Conference on Sustainable Futures: Environmental, Technological, Social and Economic Matters (ICSF 2020) / Edited by Semerikov S., Chukharev S., Sakhno S., Striuk A., Osadchyi V., Solovieva V., Vakaliuk T., Nechypurenko P., Bondarenko O. and Danylchuk H. Kryvyi Rih, Ukraine, May 20-22, 2020. Vol-2643. DOI: <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202016610020> (**indexed in Scopus**).

2. **Karytka V. V.** Young people of an industrial area as a specific socio-demographic group (on the example of Dnipropetrovsk and Zaporozhye regions). *Social technologies. Actual problems of theory and practice. Collection of scientific works.* Zaporizhzhia : Published by Classical private university, 2021. Issue 89. Pp. 77-89 [in Ukrainian].

3. **Karytka V. V.**, Lobanova A. S., Kuzior A. Environmental behaviour patterns of young people in industrial cities, and their reconfiguration in the information society (Using the city of Kryvyi Rih as an example). *Social technologies. Actual problems of theory and practice. Collection of scientific works.* Zaporizhzhia : Published by Classical private university, 2020. Issue 87. Pp. 118-129 [in Ukrainian].

4. **Karytka V.**, Lobanova A. Environmental Responsibility as a Factor in Sustainable Development of Industrial Resources (based on the example of Kryvyi Rih, Ukraine). *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Seria Organizacja i Zarządzanie.* Gliwice : Silesian University of Technology, 2019. Zeszyt 140, S. 185-196. URL: <http://organizacjaizarzadzanie.blogspot.com/2020/03/first-page-insert-table-of-contents.html>.

5. **Karytka V.** Environmental Responsibility as a Factor of Formation of Youth Ecological Culture. *Social technologies. Actual problems of theory and practice. Collection of scientific works.* Zaporizhzhia : Published by Classical private

university, 2018. Issue 79. 2018. Pp. 95-101 [in Ukrainian].

Scientific works, which additionally reflect the results of the thesis

6. **Karytka V. V.**, Lobanova A. S. The ecological state of the industrial city as a risk to the health of its inhabitants (on the example of Kryvyi Rih). III Ukrainian Scientific and Practical Conference «Urban Studies: Current Status and Development Prospects» (Dnipro, April 25, 2018) / Edited by Professor V. V. Kryvosheine. Dnipro : Oles Honchar Dnipro National University Publishing House, 2018. Pp. 211-216. URL : http://dnu.dp.ua/docs/facults/fsocgum/sociologia/Urban_studii_2018.pdf [in Ukrainian].

7. **Karytka V. V.** Ecological responsibility as a trend of sustainable development of industrial cities. Collection of materials of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference «Actual Problems of Social Prognosis» (Dnipro, April 19, 2019) / Edited by Professor V. V. Kryvosheine. Dnipro : Publishing and printing house «Format A+», 2019. Pp. 90-92 [in Ukrainian].

8. **Karytka V. V.** Ecological consciousness of young industrial region in empirical measurement Scientific trends of post-industrial society: Proceedings of the II International Scientific Conference (Zaporozhye, December 3, 2021). / International Center for Scientific Research. Vinnytsia : European Scientific Platform, 2021. Vol. 2. Pp. 109-113. URL : <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/mcnd/issue/view/03.12.2021/675> [in Ukrainian].

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ВСТУП	18
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ	33
1.1. Екологічна відповідальність: наукові підходи до розуміння її змісту і чинників формування.....	33
1.2. Екологічна відповідальність як правова і соціально-економічна категорія.....	51
1.3. Форми, різновиди та функції екологічної відповідальності.....	61
Висновки до першого розділу.....	71
РОЗДІЛ 2. МОЛОДЬ У ПРОМИСЛОВОМУ РЕГІОНІ ЯК СУБ'ЄКТ ЙОГО СТАЛОГО РОЗВИТКУ	76
2.1. Молодь у промисловому регіоні як специфічна соціально-демографічна група.....	76
2.2. Сталий розвиток як стратегія розвитку промислових регіонів.....	91
2.3. Екологічна відповідальність як чинник і прояв екологічної культури молоді промислового регіону.....	101
Висновки до другого розділу.....	113
РОЗДІЛ 3. ЕКОЛОГІЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ МОЛОДІ В ПРОМИСЛОВОМУ РЕГІОНІ: ЕМПІРИЧНИЙ ВИМІР (НА ПРИКЛАДІ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)	116
3.1. Промисловий регіон: екологічні ризики для життєдіяльності молоді.....	116
3.2. Молодь в промисловому регіоні: стан екологічної культури та екологічної відповідальності у емпіричному вимірі.....	125
3.3. Патерни екологічної поведінки молоді в промисловому регіоні: ступінь сформованості настанов.....	140
3.4. Шляхи і способи формування екологічної відповідальності молоді	

задля успішної реалізації доктрини сталого розвитку у промисловому регіоні.....	151
Висновки до третього розділу.....	161
ВИСНОВКИ.....	167
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	175
ДОДАТКИ.....	194

ВСТУП

Актуальність теми. Останніми роками екологічні проблеми стали реальною загрозою для здоров'я та життя людей не тільки в Україні, але й в країнах Західної Європи. Забруднене повітря та водні басейни, знищення лісів, накопичення побутових відходів, які посилюються кліматичними змінами: аномальною спекою, смерчами, зливами, снігопадами, зсувами ґрунтів, потребують посиленої уваги з боку не тільки державних структур, але й суспільств в цілому і кожної людини зокрема. Екологічні проблеми поглиблюються і у зв'язку з тим, що у процесі видобутку корисних копалин порушуються геологічні умови, що призводить до деградації земельних ресурсів, відновити які нерідко стає неможливим. І якщо в європейських країнах видобуток корисних копалин вже давно став обмеженим, то Україна залишається сировинною державою, що суттєво розширює діапазон екологічних ризиків. Особливо це стосується промислових регіонів, до яких відносяться Дніпропетровський, Запорізький, Донецький (тимчасово окупований) регіони. Залізорудним «серцем» України є м. Кривий Ріг – потужний залізорудний басейн Європи.

Тому не випадково економічно розвинуті країни за свою стратегічну мету обрали сталий розвиток, який став світовим трендом. Сталий розвиток, як відомо, пов'язується зі зменшенням промислового навантаження на довкілля, з дбайливим ставленням до природних ресурсів, запровадженням інноваційних енергомістських технологій у виробництві. Реалізація основних завдань сталого розвитку пов'язується, насамперед, з формуванням *екологічної відповідальності* у всіх членів суспільств, насамперед у працюючого населення і особливо молоді. Однак, як свідчить реальна екологічна ситуація у промислових регіонах України, зокрема у м. Кривий Ріг, де сконцентровано найбільший у країні залізорудний басейн, екологічні проблеми набувають загрозливого характеру для соціуму, а відтак наукового осмислення

потребують шляхи їх упередження.

Тож *соціальна проблема* дослідження полягає у тому, що гальмування сталого розвитку промислових регіонів породжується комплексом причин як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Однією з вагомих причин є низький рівень екологічної відповідальності населення, зокрема його працюючої частини і молоді у тому числі. У цьому сенсі виникає ряд протиріч між прагненням молоді, зокрема молодих підприємців досягати успіхів у підприємницькій діяльності, не підвищуючи свою екологічну відповідальність за використання природних ресурсів. Окрім того в силу постійної динаміки масштабів економічного розвитку, постійно збільшуються загрози екологічної катастрофи для прийдешнього покоління, що значно перешкоджає збалансованому розвитку промислових регіонів і України в цілому.

Окреслена соціальна проблема зумовлює *наукову проблему дослідження*, яка полягає у недостатності наявного наукового знання про екологічну культуру, екологічну відповідальність молоді, щоб пояснити ті суперечності, які виникають у процесі трудової і нетрудової її поведінки в природному середовищі промислових регіонів й формування у них патернів екологічної поведінки в умовах сталого розвитку.

Проблематика екологічної відповідальності, яка стала предметом дослідження, ґрунтується на дослідженнях відповідальності, соціальної відповідальності, доктрини сталого розвитку, специфіки економічного стану промислових підприємств.

Необхідно зазначити, що різноманітні аспекти дослідження відповідальності можна знайти у працях зарубіжних учених: Т. Адорно, Д. Бьолера, Е. Гусерля, Ф. Котлера, В. Гьосле, Х. Ленка, М. Осовської, Ж.-П. Сартра, В. Франкла, А. Швейцера, І. Ялома, К. Ясперса, О. Дробницького, К. Муздибаєва, Д. Леонтьєва, А. Гусейнова, Ю. Головка, А. Козлова, А. Назарчук, І. Платонова та ін. Серед українських вчених окремі сторони та аспекти відповідальності як соціального феномена вивчали Є. Головаха, А. Гринчук, А. Єрмоленко, О. Куценко, О. Мазурик, Н. Паніна, Ю. Оськіна,

М. Шульга, О. Плахотний, Б. Нагорний та ін. А серед найбільш ґрунтовних праць слід відзначити дослідження відповідальності О. Безрукової, результати якого знайшли своє утілення в її монографії «Відповідальність в сучасному світі: соціологічні інтерпретації та емпіричні студії», а згодом і у докторській дисертації. Соціальну відповідальність зарубіжні й українські вчені досліджують в контексті ведення соціально відповідального бізнесу. Цим проблемам приділяють увагу К. Казойц, Р. М. Амарал (R. M. Amaral), Л. С. Марсон (L. S. Marson), С. К. Кохен (S. C. Cohen), К. Кавазотте (C. Cavazotte), Ф. Кордейро (F. Cordeiro), О. Безрукова, О. Мазурик та ін.

Екологічну відповідальність як різновид соціальної відповідальності розглядають Р. С. Маршалл (R. S. Marshall), Д. Браун (D. Brown), М. В. Белобородова, І. Н. Горностаєва, В. В. Загайний, Н. Н. Крупина, Н. А. Крюкова, А. Марек-Бєняш (A. Marek-Bieniasz), О. Г. Стегній та ін.

Моральні і правові аспекти екологічної відповідальності досліджували С. В. Бендас, А. А. Іванов, В. П. Кашепов, Н. Р. Кобецька, О. А. Коваленко, Г. Б. Малишков, А. А. Островська, О. О. Охріменко, Н. В. Пахомова, К. К. Ріхтер, М. Н. Салдаєва, О. Р. Саркісов, В. В. Ситкова, А. А. Серьожкіна, В. М. Шаповал та ін. Функціональне призначення екологічної відповідальності запропонували В. В. Гассій й І. М. Потравний.

Зміст культурних цінностей, зокрема екологічного характеру у своїх працях інтерпретували А. Афонін, Н. Гниліша, В. Залунін, А. Лобанова, О. Стегній, О. Славіна, І. Сосунова, М. Туленков.

Екологічна свідомість молоді та студентів є предметом досліджень О. В. Грезе [30], В. О. Скребець [123], В. І. Панова [100, с. 6-18]. Особливості ставлення молоді до довкілля розглядаються у працях О. Л. Верніка [19], М. М. Заброцького і О. В. Вознюка [46] та ін. Варто підкреслити, що українські вчені активно відшуковують шляхи впливу на екологічну поведінку населення, зокрема молоді. Серед них увагу привертають праці В. В. Підліснюка [104], О. М. Титаренко [136].

Проблеми природокористування досліджувалися у працях М. Дейнеки,

М. Ф. Реймерса, О. Стегнія.

Проблемам дослідження молоді як специфічної соціально-демографічної групи приділяли увагу чимало соціологів. Українські соціологи Л. Аза, Я. Зоська, О. Вишняк, Є. Головаха, В. Матусевич, В. Осовський, М. Туленков, М. Чурилов, як зазначає В. Городяненко, свої наукові дослідження молоді переважно розгорталися в координатах соціологічної теорії молоді. О. Абашина, Б. Буяк, М. Гелемей, О. Каретна, М. Гуцалова аналізують соціально-економічні проблеми сучасної української молоді.

Проблеми сталого розвитку у глобальному контексті розглядалися у працях Р. В. Кейтса, Дж. Майєра, Т. М. Перріса, Дж. Рауха та ін., серед українських – В. П. Беха, М. В. Ваховича, Б. М. Данилишина, А. В. Дем'янюка, С. І. Дорогунцова, Я. В. Зоськи, В. Я. Ковалю, Л. О. Коваленка, В. С. Міщенко, О. С. Новоторова, М. М. Паламарчука, Б. Є. Патона, М. В. Туленкова, І. В. Ропотана, О. Є. Табалова та ін.

А особливості сталого розвитку промислових регіонів України та екологічні ризики в них аналізують О. І. Амоша, В. П. Антонюк, В. І. Баюра, Г. Г. Губін, В. Г. Губіна, Ю. В. Візниця, Я. В. Зоська, В. В. Івчук, Л. Д. Єрмак, А. С. Лобанова, Л. П. Луценко, О. Ф. Новікова, І. М. Малахів, Н. М. Миронова, В. В. Трохимова, М. В. Туленков, Е. В. Часова та ін.

Інтелігентну спеціалізацію як інноваційний підхід у прискоренні сталого розвитку промислових регіонів обґрунтовують С. Чая (S. Czaja), З. Якибчук (Z. Jakubczyk), П. Йоньчі (P. Jonczy), А. Кузіор та ін.

Однак недостатньо дослідженою залишається проблематика ролі молоді у сталому розвитку промислових регіонів України, особливостей та стану їх екологічної відповідальності як чинника екологічної культури та екологічної поведінки в умовах економічного розвитку на засадах світової доктрини сталого розвитку.

Тому *актуальність дисертаційного дослідження* визначається суспільною науковою потребою у концептуалізації екологічної відповідальності молоді як детермінанти екологічної поведінки (трудової і

нетрудової) в умовах сталого розвитку промислових регіонів на прикладі Дніпропетровської області, зокрема м. Кривий Ріг.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу виконано відповідно до плану наукових досліджень Криворізького державного педагогічного університету та наукової теми кафедри соціології та масових комунікацій «Становлення і розвиток інформаційного суспільства в Україні: соціально-політичний та економічний аспекти» (2015-2019 рр.) (протокол засідання кафедри соціології та економіки № 5 від 18.12.2014 р.) і «Медіа-комунікації в інформаційно-освітньому просторі» (2020-2024 рр.) (протокол вченої ради КДПУ № 6 від 19.12.2019 р.).

В межах зазначених тем дисертантом було розроблено індивідуальну науково-дослідну тему «Екологічна відповідальність молоді у промисловому регіоні як детермінанта сталого розвитку: стан, проблеми, тренди». Тему дисертації затверджено вченою радою Криворізького державного педагогічного університету (протокол № 12 від 29.07.2021 р.). Результати емпіричного дослідження, проведеного дисертантом узагальнено та представлено в навчальних дисциплінах економіка, соціально-політичні студії, самоменеджмент, екологія та інших, які викладаються студентам бакалаврату Криворізького державного педагогічного університету.

Мета та завдання дослідження. *Мета дослідження* – концептуалізація екологічної відповідальності молоді як основного чинника сталого розвитку у промислових регіонах України та емпірична верифікація її рівня у молоді.

Для досягнення цієї мети поставлено такі *завдання*:

- визначити теоретико-методологічні засади дослідження екологічної відповідальності як наукової категорії і соціального явища;
- уточнити сутність, зміст, чинники, форми, різновиди екологічної відповідальності як властивості особистості і соціального явища в сучасних умовах;
- виявити зміст екологічної відповідальності як соціально-економічної і правової категорії та її функціональне призначення;

- виявити основні ознаки і особливості молоді промислових регіонів як специфічної соціально-демографічної групи;
- з'ясувати специфіку реалізації доктрини сталого розвитку у промислових регіонах України - Дніпропетровському і м. Кривий Ріг;
- з'ясувати специфіку екологічної відповідальності як чинника сталого розвитку і прояву екологічної культури;
- виявити екологічні ризики для молоді у промислових регіонах України на прикладі м. Кривий Ріг;
- виявити патерни екологічної поведінки молоді у промислових регіонах;
- виявити стан екологічної відповідальності молоді у промислових регіонах і окреслити шляхи його покращення для реалізації доктрини сталого розвитку.

Об'єкт дослідження – екологічна відповідальність молоді промислового регіону.

Предмет дослідження – сутність, зміст, різновиди і чинники екологічної відповідальності молоді як детермінанти сталого розвитку промислових регіонів (на прикладі Дніпропетровської області, зокрема м. Кривий Ріг).

Основна гіпотеза дисертаційного дослідження полягає у тому, що молодь промислових регіонів є важливим суб'єктом реалізації доктрини сталого розвитку, однак, маючи певний потенціал екологічної відповідальності, недостатньо реалізує його у своїй соціально-екологічній поведінці (побутовій, трудовій, громадській, освітній, культурній, спортивній і т. д.).

Методи дослідження. У ході дослідження використовувалися наступні підходи і методи: традиційний, системний, структурно-функціональний, порівняльний аналіз для обґрунтування теоретико-методологічних засад екологічної відповідальності як моральної та економічно-правової категорії, як властивості особисто і соціального явища, а також для виявлення стану реалізації стратегії сталого розвитку в промислових регіонах. Для з'ясування соціально-демографічних характеристик молоді промислових регіонів використовувався статистично-порівняльний метод. Метод операціоналізації

понять було використано для розробки інструментарію для проведення соціологічних опитувань молоді промислових регіонів; анкетне опитування – для збирання соціологічної інформації про стан рівня екологічної культури та екологічної відповідальності молоді. Для аналізу й інтерпретації якісних соціологічних даних використано такі методи, як узагальнення, систематизація, конкретизація, зіставлення.

Емпіричну базу дослідження становлять результати: соціологічного опитування молоді у містах Дніпропетровської області, зокрема м. Дніпра, м. Кривий Ріг, м. Каменське (2020 р. – $n = 600$, віком від 15 до 30 років). Вибірка є комбінованою. Перший щабель – типова вибірка передбачає відбір міст (м. Дніпро, м. Кривий Ріг, м. Кам'янське), що мають представницький характер і показово репрезентують Дніпропетровську область з огляду на проблему дослідження. Другий – локальний метод вибірки дозволив визначати основні місця локації респондентів (місце навчання, роботи – навчальні заклади, підприємства, одиниці спостереження обиралися з використанням власне імовірнісного методу відбору). Третій – цілеспрямована квотна вибірка з урахуванням відсоткового співвідношення представництва статево-вікових груп у структурі молодіжної когорти. Репрезентативність вибірки забезпечується дизайном вибірки (стратегією і процедурами її формування) і розрахунком її мінімального обсягу, який здатний забезпечити необхідну точність результатів. Економічність вибірки пов'язується з вартістю вибіркового дослідження. Похибка вибірки не перевищує 5,0%.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у вирішенні важливого наукового завдання – концептуалізації екологічної відповідальності молоді як детермінанти сталого розвитку у промислових регіонах на прикладі Дніпропетровської області, зокрема м. Кривий Ріг.

На захист виносяться *наступні нові наукові положення:*

уперше:

- обґрунтовано сутність екологічної відповідальності як детермінанти сталого розвитку промислових регіонів, яка визначається як *ціннісно-*

соціальний ресурс особистості, який формується у її свідомості упродовж її соціалізації під впливом об'єктивних (культура і цінності суспільства, народний характер, історичні та соціальні умови, економічний ступінь розвитку суспільства) і суб'єктивних (потреби, інтереси, соціальний характер, рівень екологічної свідомості і культури особистості) чинників та реалізується у процесі соціальної поведінки (побутової, трудової, підприємницької і т. п.), метою якої є раціональне ставлення до природних ресурсів і збереження довкілля для майбутніх поколінь;

- доведено (послугуючись теоріями соціальної дії, поведінки М. Вебера, соціальної системи Т. Парсонса, культурних підсистем Р. Мертона, соціального обміну Дж. Хоманса, П. Блау, психологічними теоріями Д. Рісмена, Е. Фромма, науковими положеннями теорії соціальної відповідальності О. Безрукової), що зміст екологічної відповідальності виявляється в тому, що вона одночасно є *якістю (властивістю) людини*, тобто певним виявом ступеню розвинутої соціального характеру особистості, який визначається її здатністю дотримуватися норм і вимог до використання природних ресурсів); *соціальним феноменом* – історично сформованою, засадничою підвалиною взаємодій людини і суспільства з природним середовищем, яка формується у свідомості людей у процесі їх соціалізації на всіх етапах розвитку суспільства, в усіх його сферах, особливо у сфері трудової діяльності на засадах правових і моральних принципів, цінностей і норм і виявляється у їх дбайливому ставленні до природи та раціональному використанню її ресурсів для соціальних та економічних потреб суспільства і *формою підприємницької поведінки*, а саме проявом індивідуальної чи масової екологічної свідомості і культури і визначається дбайливим (індивідуальним чи груповим) ставленням до довкілля і раціональним способом використання природних ресурсів);

- обґрунтовано, послугуючись теоріями патернів І. Трофімової, Д. Майєрса, теорією настанов Д. Узнадзе, *зміст патернів екологічної поведінки* як моделей (зразків, шаблонів) поведінки, які формуються у свідомості людини здебільш як результат розумового вибору найбільш раціональної реакції,

установки на конкретну екологічну ситуацію, або на конкретний контекст збереження довкілля і на основі емпіричних досліджень з'ясовано, що у майже половини молодих людей у промислових регіонах не сформовані стійкі настанови на екологічну поведінку, хоча достатній соціальний ресурс на формування екологічної відповідальності існує;

- емпірично верифіковано головну гіпотезу дисертаційного дослідження і доведено, що молодь промислових регіонів (на прикладі Дніпропетровської області і зокрема м. Кривий Ріг) є важливим суб'єктом реалізації доктрини сталого розвитку, однак, маючи певний потенціал екологічної відповідальності, недостатньо реалізує його у своїй соціальній поведінці (побутовій, трудовій, громадській, освітній, культурній, спортивній і т. д.) і не має достатнього досвіду для формування патернів екологічної поведінки і діяльності;

удосконалено:

- соціологічне знання про розуміння *екологічної культури* як ціннісно-раціональної соціальної дії, що орієнтована на отримання економічних благ для задоволення зростаючих потреб з мінімальними ресурсними витратами і яке ґрунтується на трьох базових принципах: а) необхідності усвідомлення людиною і суспільством характеру своїх дій по відношенню до природи в широкому її розумінні; б) здійсненні розумної практично-перетворювальної діяльності в навколишньому середовищі з метою задоволення своїх базових потреб; в) прогнозуванні соціальними суб'єктами наслідків своєї ресурсно-споживчої діяльності;

- розуміння спектру соціальних функцій, які виконує молодь в умовах сталого розвитку, зокрема і у промислових регіонах, оскільки до освітньо-професійної, інтеграційної, соціодемографічної і соціалізаційної, які звичайно використовуються у соціологічній науці, додано і обґрунтовано такі, як: *економічна* (молодь є частиною економічно активного населення, яка робить свій трудовий внесок у валовий національний продукт країни), *інноваційна* (молодь є носієм і утілювачем новітніх ідей, технологій, економічних та технічних рішень, культурних зразків, моди, нових брендів), *комунікативна*

(задоволення потреб молоді в спілкуванні), *регулятивна* (молодь здійснює моральну регламентацію екологічної поведінки молодіжних товариств, груп, тощо), *наслідування та накопичення соціального досвіду, культурно-дозвіллева*;

- знання про специфіку реалізації доктрини сталого розвитку у промислових регіонах України (Дніпропетровський, Запорізький, Донецький), яка полягає у недостатній активності запровадження екологічних програм, модернізації технологічних процесів видобутку корисних копалин, недотриманні стандартів і вимог збереження довкілля і контролю за його станом, що значно збільшує екологічні ризики не тільки для природи, але насамперед для здоров'я та життя населення, особливо для молодих людей, в наслідок чого знижуються їх репродуктивні функції, а відтак знижується народжуваність і погіршується процес відтворення населення;

набуло подальшого розвитку:

- систематизація різновидів таких форм екологічної відповідальності, як *еколого-правова (юридична)*, що породжується неправомірними діями і регулюється нормами кримінального, адміністративного, цивільного, трудового, законодавства і настає за фактом вчинення правопорушення, а її різновидами є: *кримінальна, адміністративна, цивільно-правова (екологічна), дисциплінарна (еколого-правова) і матеріальна відповідальність*, які визначаються законодавчими документами і актами та *еколого-економічна (економічна)*, що базується на матеріальній зацікавленості забруднювача в зменшенні шкідливого впливу на навколишнє середовище і визначається як компенсація у матеріально-фінансовому виразі за завдану довкіллю шкоду підприємницькою діяльністю, у процесі якої не дотримуються законодавчі норми про охорону довкілля, а її різновидами є: за терміном її формування та дотримання: *стратегічна і тактична*; за суб'єктом-носієм: *державна, муніципальна, корпоративна, групова та індивідуальна екологічна відповідальність*; за характером формування і прояву: *свідома, випадкова (несвідома) і вимушена*.

- пояснення функціонального призначення екологічної відповідальності в

умовах реалізації доктрини сталого розвитку в промислових регіонах (в додаток до відомих науці функцій: компенсаційної, превентивної, стимулюючої, бюджетної, культурно-просвітницької) за допомогою обґрунтування таких нових функцій, як: *управлінська (соціально-технічна)*, яка полягає у використанні інструментів і принципів екологічної відповідальності для здійснення екологічної безпечної діяльності на основі стандартів екологічного менеджменту; *прогнозна*, яка уможлиблює на основі системного моніторингу і контролю за станом навколишнього середовища прогнозувати реакцію природного середовища на взаємодію з людиною; *санаційна*, яка забезпечує очищення промислових регіонів і зон від підприємств-забруднювачів, або тих організацій, установ, які не виконують соціальні норми і нормативні стандарти стосовно природоохоронної діяльності;

- соціологічне знання про молодь промислових регіонів як специфічну соціально-демографічну групу віком від 15 до 30 років, яка має такі ж *самі ознаки*, як і молодь країни в цілому (знаходиться на стадії трудової соціалізації і професійного самоствердження; навчається в системі освіти (середні загальні школи, ліцеї, коледжі, інститути, університети, академії); несе службу у Збройних Силах країни; в основному здійснює відтворення населення; є носієм соціальних змін і великого інтелектуального потенціалу, нових і новітніх знань; є провідником і прискорювачем впровадження в практику нових ідей, ініціатив, нових форм життя; поєднує одночасно кілька видів діяльності – навчання, створення сім'ї, виховання дітей, соціально-політичну роботу; є найбільш активною частиною працездатного та економічно-активного населення, однак має свої *специфічні особливості*: значно коротший життєвий період дорослішання, ніж у їх однолітків в інших регіонах; обмеженість у виборі свого професійного вибору для реалізації свого трудового потенціалу; динамічність інтеграції до економічно активної спільноти матеріального виробництва; більшу схильність до девіантних форм поведінки, зокрема вживання наркотиків, тютюну, алкоголю тощо та правопорушень;

- розуміння шляхів і методів реалізації доктрини сталого розвитку в

промислових регіонах через активізацію молоді у цьому процесі як активно діючого суб'єкта запровадження інтелігентної спеціалізації, яка передбачає поглиблення співробітництва молодих науковців та підприємців; розробку і впровадження набору нових екологічних стандартів вироблення продукції; розвиток інноваційних, зокрема цифрових технологій; удосконалення управлінської парадигми; запровадження систематичного екологічного моніторингу; розподіл відповідальності між владними органами та бізнесом за рахунок розвитку співробітництва; формування нового екологічного мислення і розумної культури споживання в суспільстві за рахунок освітньої діяльності та творчої природоохоронної діяльності молодих науковців і вчених.

Практичне значення одержаних результатів. Узагальнення, які отримано у дисертації становлять як науково-теоретичний, так і практичний інтерес. Практичне значення дисертації полягає в тому, що теоретичні положення дисертації, які емпірично верифіковані, можуть бути використаними освітніми закладами, управлінськими структурами державного рівня та місцевого самоврядування, підприємцями і громадськими екологічними рухами для діяльності, яка спрямована на захист природного середовища і формування екологічної відповідальності та екологічної культури у населення для реалізації доктрини сталого розвитку у промислових регіонах. Запропонована у дисертації інтелігентна спеціалізація як інноваційна стратегія сталого розвитку враховує удосконалення діяльності молодих науковців, менеджерів, підприємців і владних структур у реалізації розумного економічного розвитку.

Наукове значення дисертаційного дослідження полягає у збагаченні інвайронментальної соціології теоретично-методологічним і методичним обґрунтуванням стану екологічної культури, екологічної свідомості та екологічної відповідальності молоді як суб'єкта реалізації доктрини сталого розвитку у промислових регіонах.

Використання у навчальному процесі навчально-методичних матеріалів, заснованих на результатах дисертаційної роботи, дозволило підвищити рівень

викладання таких навчальних дисциплін для студентів-геологів, екологів і соціологів Криворізького державного педагогічного університету «Загальна соціологія» (тема «Соціологія екології як спеціальна теорія середнього рівня»), «Основи підприємництва» «Соціальний менеджмент», «Соціологія молоді», «Екологічний маркетинг», «Соціальна географія», «Соціологія особистості» (довідка: додаток С).

Апробація результатів дисертації. Основні положення й висновки дисертаційного дослідження були представлені на наступних наукових та науково-практичних конференціях, зокрема

міжнародних: III Міжнародна науково-практична конференція «Інформаційне суспільство і Природа: вектори взаємовпливу» (15 вересня 2017 р., м. Кривий Ріг); IV Міжнародна науково-практична конференція «Інформаційне суспільство і Природа: вектори взаємовпливу» (9-10 листопада 2018 р., м. Кривий Ріг); V Міжнародна науково-практична конференція «Інформаційне суспільство і Природа: вектори взаємовпливу» (8 листопада 2019 р.); V Międzynarodowa Interdyscyplinarna Konferencja Naukowa «Rozwój Społeczny wobec wartości Etyka-Technika-Spłeczeństwo» (26-28 вересня 2019 р. м. Вісла, Польща); VI Міжнародна науково – практична конференція «Інформаційне суспільство і Природа: вектори взаємовпливу» (9 жовтня 2020 р., м. Кривий Ріг); International scientific and didactic conference «Cognitive technologies» (8 czerwiec 2021 r., Politechnika Śląska, Gliwice); VII Międzynarodowa interdyscyplinarna konferencja naukowa «Rozwój społeczny wobec wartości Etyka – Technika – Społeczeństwo» (22-24 września 2021 r., Wisła, Polska); Міжнародна конференція «Наукові тренди постіндустріального суспільства» (3 грудня 2021 р., м. Запоріжжя); XIV Międzynarodowa Konferencja Naukowa «Globalne konteksty poszanowania praw i wolności człowieka» (10 грудня 2021 р., м. Забже, Польща);

українських: III Всеукраїнська науково-практична конференція «Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку» (25 квітня 2018 р., м. Дніпро); Актуальні проблеми соціальної прогностики» (19 квітня

2019 р., м. Дніпро).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження викладено у 8 наукових публікаціях, з них: 3 статті у фахових виданнях із соціології, затверджених МОН України, 2 – у наукових виданнях, що включені до наукометричних баз даних (Index Copernicus, Scopus), 3 тез – в збірках матеріалів конференцій.

Особистий внесок здобувача. Обґрунтування наукової і соціальної проблеми дослідження, аналітичне осмислення теоретичних та практичних здобутків за предметом дисертації, вибір об'єкту, формулювання мети і постановка наукових завдань, розробка програми соціологічного опитування молоді здійснені здобувачем одноосібно. Узагальнення і систематизація результатів дисертаційного дослідження, зокрема тих, що визначають наукову новизну, отримано й сформульовано здобувачем самостійно. На наукові ідеї та теоретичні і практичні наукові результати інших авторів, що стосуються тематики дослідження, є відповідні посилання.

З наукових праць, що опубліковані у співавторстві, в узагальненому вигляді використано лише ті ідеї, положення та висновки, які безпосередньо належать особисто здобувачу. У праці [1] особистий внесок здобувача полягає у розробці та обґрунтуванні процесу адаптації ідеї інтелігентної (розумної спеціалізації) до розвитку промислового Криворізького регіону з метою прискореного запровадження доктрини сталого розвитку; у праці [3] особисто здобувачем розроблено структуру екологічних патернів молоді у промисловому регіоні як моделей екологічної (цілераціональної та ціннісно-раціональної) поведінки в для реалізації основоположних цілей збереження природного середовища в інформаційному суспільстві; у праці [4] здобувачеві належить розробка та обґрунтування наукового положення про екологічну відповідальність підприємців як детермінанту сталого розвитку промислових регіонів на прикладі м. Кривий Ріг; у праці [6] особистий внесок здобувача полягає у дослідженні та виявленні причин і наслідків екологічних ризиків для мешканців промислового регіону на прикладі м. Кривий Ріг.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається з основної частини (вступ, три розділи, висновки), списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг дисертації складає 217 сторінок. Робота ілюстрована 5 рисунками і 16 таблицями. Список використаних джерел включає 172 найменувань, з них 19 – іноземними мовами, 11 – законодавчих та нормативно-правових актів.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

1.1. Екологічна відповідальність: наукові підходи до розуміння її змісту і чинників формування

Сучасне життя насичене різноманітними видами діяльності, яка неможлива без використання природних ресурсів та взаємодії з природним середовищем. Економічна діяльність людей, яка спрямована на виробництво та споживання матеріальних благ і послуг орієнтована на великі обсяги споживання обмежених природних ресурсів. Тому гостро актуальною проблемою є відповідальність населення за збереження того природного середовища, в якому воно живе.

А відтак перед науковцями постає важливе завдання дослідити стан та особливості ставлення людей до навколишнього середовища та використання його ресурсів. Кожна людина: чи суб'єкт підприємницької діяльності, чи наукової або політичної сфери, чи культурної або освітньої галузі мають нести відповідальність за стан навколишнього середовища та раціональне використання природних ресурсів. Тобто мати певний рівень екологічної відповідальності, який повинен відповідати вимогам часу і потребам суспільств і людства. І особливо це стосується молоді, яка вже сьогодні вимушена жити і працювати у вкрай складних екологічних умовах.

А відтак дослідження стану екологічної відповідальності населення і особливо молоді постає як актуальна і вкрай важлива суспільна і соціальна проблема, яка потребує соціологічного осмислення.

Екологічна відповідальність – явище доволі багатозначне: це і якість людини, і соціальний феномен, і прояв екологічної свідомості і вияв екологічної культури. Тому, щоб з'ясувати і уточнити його зміст і сутність,

необхідно, перш за все уточнити, що являє собою відповідальність, а, по-друге, з'ясувати наукові підходи до розуміння змісту, сутності і функцій екологічної відповідальності.

Відповідальність, як зазначає українська дослідниця О. Безрукова, «одна з найважливіших якостей людини, яка дозволяє їй бути соціальною особою, виявляє її соціальність» [9, с. 8]. Дійсно, у побутовому середовищі поняття відповідальності приписується дитині чи підлітку, молодій чи дорослій людині, коли мова йде про те, що вони тримають слово, відповідають за свої учинки, їм можна довірити будь-яку справу і бути упевненим, що вони дотримуються своїх слів і обіцянок. Особливо зростає значущість відповідальності щодо ставлення до своїх справ в період кризи. Багато суспільствознавців відзначають такі негативні якості українського соціуму, як взаємна недовіра громадян та песимізм, низький рівень правосвідомості. Між тим у періоди суспільних криз виявляється така важлива риса українського народу, як колективна відповідальність за долю країни. Це особливо яскраво виявилось в період Помаранчевої революції (2014 р.) та Революції Гідності (2013-2014 рр.). Тому розкриття природи колективної та індивідуальної відповідальності українського суспільства є важливим завданням соціологічної науки.

Проблема дослідження відповідальності завжди була у полі зору вчених різних напрямків суспільних, економічних, культурологічних та юридичних наук. Різноманітні аспекти дослідження відповідальності можна знайти у працях зарубіжних учених: Т. Адорно, Д. Бьолера, Е. Гусерля, Ф. Котлера, В. Гьосле, Х. Ленка, М. Осовської, Ж.-П. Сартра, В. Франкла, А. Швейцера, І. Ялома, К. Ясперса, О. Дробницького, К. Муздибаєва, Д. Леонтьєва (соціально-психологічний аналіз відповідальності як характеристики особистості), А. Гусейнова (соціально-психологічний аналіз зв'язку свободи й відповідальності), Ю. Головка, А. Козлова, А. Назарчук, І. Платонова та ін. [6, с. 176].

Серед українських вчених окремі сторони та аспекти відповідальності як соціального феномена вивчали Є. Головаха, А. Гринчук, А. Єрмоленко,

О. Куценко, О. Мазурик, Н. Паніна, Ю. Оськіна, М. Шульга, О. Плахотний, Б. Нагорний та ін. А серед ґрунтовних праць слід відзначити дослідження відповідальності О. Безрукової, результати якого знайшли своє утілення у її монографії «Відповідальність в сучасному світі: соціологічні інтерпретації та емпіричні студії», а згодом і у докторській дисертації [9].

Пошук соціологічних інтерпретацій категорії «відповідальність» властивий філософам здавна, однак не припиняється й досі, зокрема й в українському соціологічному товаристві. Невипадково 29 березня 2019 р. в Інституті соціології Національної академії наук України відбувся круглий стіл на тему «Формування відповідального суспільства: можливості, обмеження, перспективи», в якому взяли участь провідні соціологи країни [77]. В дискусіях викристалізувалося теоретичне осмислення та можливості емпіричної верифікації *відповідальності* як явища і як категорії. Активними учасниками дискусії щодо змісту соціальної відповідальності були відомі українські соціологи.

Так, наприклад, І. Мартинюк і Н. Соболева, зокрема зазначають, що «відповідальність – це засадова категорія, на якій ґрунтується вся система суспільних відносин. Довіра, справедливість, солідарність, рівність, толерантність – усе це підвалини певного типу соціальної взаємодії, кожна з них за своїм історичним змістом є сутнісною характеристикою епохи, однак саме відповідальність нарівні зі свободою є первинними цінностями щодо інших, похідних від них» [91, с. 26]. Не можна не погодитися і з думкою М. Шульги, який наголосив на тому, що відповідальність – це «не лишень одна із якостей суспільства, а й одна з головних умов його існування, оскільки суспільство може існувати виключно за умов наявності відповідальності, яка пронизує усі його сфери» [152, с. 7].

Дійсно, не має жодної сфери суспільного життя, де б відповідальність чи-то окремих людей, чи-то соціальних груп, чи-то соціальних спільнот, чи-то державних структур не формувала засади взаємовідносин соціальних дієвців. Так, останніми роками багато розмов ведеться про соціальну, міжнародну,

політичну, правову відповідальність. Не є виключенням і екологічна сфера.

Досліджуючи всебічно відповідальність і як соціальний феномен, і як психологічну властивість людини, О. Безрукова робить досить важливі висновки про те, що «відповідальність – одна із моральних якостей людини, яка дозволяє їй бути соціальною особою, виявляє її соціальність», а відтак формується, завдяки соціальним чинникам і в залежності від того, з якою соціальною групою чи спільнотою людина пов'язана, в якому типі суспільства виховується і працює [9, с. 278-279]. А це означає, що істота відповідальності лежить в рівні та площині соціальності людини, в її соціальних характеристиках. А відтак, є сенс говорити про те, що індивідуальна відповідальність людини набуває своє соціальності в певних соціальних умовах. Тобто виявляється як соціальна відповідальність, або інтеріоризована цінність людини «дотримуватися слова», бути чесною перед собою та іншими людьми, виконувати дані обіцянки тощо.

Невипадково у філософському енциклопедичному словнику відповідальність визначається як «філософсько-соціологічне поняття, яке характеризує міру відповідності особи, групи, прошарку, держави наявним вимогам, діючим соціальним нормам, правилам співжиття, правовим законам; співвідношення обов'язку і міри його виконання суб'єктом (особою, групою, класом)»...вона « виникає на основі соціальних норм і реалізується як через певні форми контролю (громадська думка, статут, закон), так і через усвідомлення суб'єктами духовно-практичної діяльності своєї суспільної ролі» [143, с. 87]. А в соціологічному енциклопедичному словнику відповідальність визначається як «обов'язок і готовність суб'єкта відповідати за ... дії, вчинки та їх наслідки» [125, с. 59].

Звісно, що і обов'язок і готовність людини відповідати за свої учинки стосується насамперед її соціального оточення, зокрема родини, трудового колективу або приятельського товариства. А відтак відповідальність індивідуальна завжди корелює з відповідальністю соціальною, яка безпосередньо є властивістю або соціального кола або властивістю певного

суб'єкта (особи, групи, спільноти) перед суспільством.

Як зазначає О. Мазурик, при застосуванні поняття «соціальна відповідальність» прийнято апелювати до її морально-етичних та соціальних характеристик [84]. А застосовує він це поняття до діяльності підприємств перш за все. Професор Ю. Саєнко теж акцентував увагу на соціальній відповідальності бізнесу, зазначаючи, що соціальна відповідальність виявляється, «з одного боку, у дотриманні морально-етичних норм при веденні бізнесу (взаємини з працівниками, споживачами та партнерами по бізнесу), а з іншого – у підтримці різноманітних соціальних проектів, які спрямовані на групи громадськості, що безпосередньо не впливають на розвиток бізнесу конкретної компанії» [124, с. 10].

Тобто коли розглядається соціальна відповідальність, то мова йде скоріше про характер і наслідки підприємницької діяльності. На цю властивість соціальної відповідальності звертає увагу і О. Безрукова, розглядаючи її у контексті міста та ролі у громадянському суспільстві. Вона, зокрема наголошує на тому, що «через соціальну відповідальність здійснюється соціальне партнерство і консолідація бізнесу і громадянського суспільства, відбувається їх інтеграція, виявляється громадянська ініціатива» [9, с. 146-147].

У середовищі польських соціологів теж досить активно обговорюється поняття соціальної відповідальності в організаціях, в корпораціях і бізнесі в цілому. На думку польської дослідниці К. Казойц (К. Kajojć), існує велика кількість дефініцій соціальної відповідальності, яка виникає з історії народів, їх культури і досвіду, підходів до бізнесу чи довкілля А відтак стає зрозумілим, що соціальна відповідальність бізнесу пов'язана як з суспільством, так і тим природним довкіллям, в якому воно функціонує. Тому не випадково мова йде про сталий розвиток, який і спрямований на збереження довкілля.

Соціальна відповідальність в контексті сталого розвитку, за визначенням К. Казойц, являє собою «зрівноважену поведінку поміж діями, що спрямовані на піклування про реалізацію цілей в екологічному, суспільному та економічному аспектах» [161]. Ясно, що формування соціальної

відповідальності у суб'єктів підприємництва неможливе без наявності у них індивідуалізованого почуття відповідальності як обов'язку, готовності діяти відповідно до суспільних норм і принципів, а також до екологічних вимог і стандартів сучасного суспільства. А відтак між відповідальністю особистості і соціальною відповідальністю її як суб'єкта діяльності є морально-діяльнісний «місток», який називається *екологічною відповідальністю*, яка і є предметом дисертаційного дослідження.

Однак питання обґрунтування змісту екологічної відповідальності, так само як і відповідальності в цілому, поки що залишається відкритим. Як зазначають українські соціологи І. Мартинюк і Н. Соболева, «залишається тільки дивуватись обмеженості досліджень відповідальності в соціологічній царині, бо права, обов'язки та відповідальність – то «три кити», на які спирається вся система соціальної взаємодії» [91, с. 27].

Тобто, соціальна відповідальність включає до себе, або породжує відповідальність екологічну, однак зарубіжні соціологи можуть досліджувати їх як разом, так і відокремлено. Наприклад, Р. М. Амарал (R. M. Amaral) і Л. С. Марсон (L. S. Marson) стверджують, що «хоча соціальна відповідальність та екологічна відповідальність є вимірами корпоративної стійкості, компанії, як правило, застосовують їх дезінтегровано, в різних функціональних сферах», між тим вони помічають зусилля компаній інтегрувати ці дії у функціональну сферу сталого розвитку» і тому нерідко використовують термін соціально-екологічна відповідальність [154; 169]. Це пояснюється на думку, наприклад бразильських вчених тим, зі зростанням конкуренції між компаніями як на місцевому, так і на глобальному рівні, набір та утримання людського капіталу стало вирішальним для бізнесу. Тим часом «посилився інституційний та ринковий тиск на більшу прихильність компаній до соціальних та екологічних проблем, звернувши увагу на те, як компанії реагують на ці проблеми, що впливає на їхній імідж та репутацію перед різними зацікавленими сторонами, включаючи поточних та майбутніх працівників» [157]. Саме тому поняття соціальна та екологічна відповідальність є двома сторонами відповідальності

підприємців перед суспільством за ставлення до навколишнього середовища і природних ресурсів.

Американські вчені Р. С. Маршалл (R. S. Marshall) і Д. Браун (D. Brown) вважають, що екологічна відповідальність – це «не тільки і не стільки компенсація за шкоду оточуючому середовищу, яка наноситься діяльністю підприємств, скільки проведення попереджувальних заходів щодо цих збитків» [168, с. 114]. Однак є й інша точка зору, яка актуалізує моральний зміст екологічної відповідальності, коли вона визначається, «не так як зовнішня вимога, скільки як вільне і добровільне волевиявлення, що «спирається на механізм моральної регуляції екологічно значущої поведінки» [7, с. 9].

Ще більший акцент на моральний зміст робить Л. І. Білик, яка розглядає екологічну відповідальність як якість, що «характеризує вищий рівень розвитку людського в людині, вищий рівень розвитку її екологічної свідомості» [13, с. 133].

Польська соціологиня А. Марек-Беняш (A. Marek-Bieniasz) також акцентує увагу на самій людині та її розвитку. Зокрема вона вважає, що «екологічна відповідальність виявляє усі властивості відповідальності в цілому, однак має свою специфіку, яка полягає у тому, що її предметом є, по-перше, людина, яка відповідає за увесь світ природи, без якого не можлива її екзистенція біологічного характеру, а по-друге, сама природа з усіма її елементами у тому аспекті, в якому наслідки людських дій мають вплив на функціонування природи та відтворення її корисності» [167].

Таким чином, аналізуючи подані визначення екологічної відповідальності, можна виокремити *дві основні наукові парадигми*, в межах яких розглядається вченими екологічна відповідальність: *ціннісно-нормативна і соціальної дії*.

В межах парадигми соціальної дії екологічна відповідальність визначається як соціально-економічна (підприємницька) діяльність, що спрямована на збереження довкілля та його раціональне використання. Ця парадигма почала розвиватися приблизно у середині минулого століття, коли

світовою доктриною стала ідея сталого розвитку. Концепція сталого розвитку є сучасним світовим трендом останні п'ятдесят років вона «спрямована на зміну стосунків людини і природи задля розширення можливостей економічного зростання та на створення скоординованої глобальної стратегії виживання людства, орієнтованої на збереження і відновлення природних ресурсів у масштабах, необхідних для повернення спільнот до меж господарської місткості біосфери» [138].

Наукові дослідження у сфері сталого розвитку проводяться не тільки економістами, але і екологами, політологами, соціологами, оскільки його реалізація пов'язується з найважливішими сферами людського буття – природною та соціальною. Серед зарубіжних дослідників проблеми сталого розвитку розглядаються у працях Р. В. Кейтса, Дж. Майєра, Т. М. Перріса, Дж. Рауха та ін., серед українських – М. В. Ваховича, Б. М. Данилишина, А. В. Дем'янюка, С. І. Дорогунцова, В. Я. Ковалю, Л. О. Коваленка, В. С. Міщенко, О. С. Новоторова, М. М. Паламарчука, Б. Є. Патона, І. В. Ропотана, О. Є. Табалова та ін. Названі вчені розглядали шляхи та інструменти переходу до сталого розвитку, виявляли його індикатори, формували механізми запровадження енергозберігаючих та екобезпечних систем, обґрунтовували рівні екологічнобезпечного впливу на промислових підприємств на довкілля тощо. І виходячи з цього формували нові підходи до ставлення підприємців до природних ресурсів.

Варто зазначити, що ця робота продовжується в сучасних умовах ще більш активно. І мова йде вже про впровадження у концепцію сталого розвитку в господарську діяльність – *«інтелектуальної (розумної) регіональної спеціалізації»*, яка передбачає поглиблення співробітництва науковців та підприємців; розробку і впровадження набору нових екологічних стандартів вироблення продукції; розвиток інноваційних, зокрема цифрових технологій, які уможливають ефективне використання людських та природних ресурсів; удосконалення управлінської парадигми; запровадження систематичного екологічного моніторингу; розподіл відповідальності між владними органами

та бізнесом за рахунок розвитку співробітництва; формування нового екологічного мислення і розумної культури споживання в суспільстві за рахунок освітньої діяльності та творчої діяльності молодих науковців і вчених» [166]. Інша парадигма, в межах якої розглядаються зміст та сутність екологічної відповідальності – *ціннісно-нормативна*, ґрунтується на тому, що це властивість людського характеру, особистості, які виявляє її моральні якості і не залежить від її соціально-економічної (підприємницької) діяльності, а, навпаки, формує її, залежно від тих цінностей, які обирає людина стосовно ставлення до навколишнього середовища і природи. Тому екологічна відповідальність під її кутом зору розглядається як морально-ціннісна орієнтація людини на збереження довкілля та раціональне ставлення до неї упродовж свого життя, незалежно від сфери своєї діяльності.

В межах цих двох парадигм виокремлюються такі *основні підходи* до аналізу змісту екологічної відповідальності: *соціологічний, психологічний і культурологічний*.

Соціологічний підхід до розуміння змісту екологічної відповідальності, на нашу думку, засновується на теорії соціальної дії (поведінки) (М. Вебер), теорії соціальної системи (Т. Парсонс, Р. Мертон) та теорії соціального обміну (Дж. Романс, П. Блау).

Коли мова йде про теорію соціальної дії, то доцільно згадати перш за все теорію соціальної дії М. Вебера, який вважав, що базовим елементом суспільства є дії індивідів. Сенс дії може виявлятися виключно або через суб'єктивність конкретного індивіда, або з позиції того дослідника, який вкладає в дії іншого своє розуміння його поведінки чи дії. Сенс дії може бути наданий суб'єктивно конкретною особою, це може бути якийсь середній або приблизний сенс, це може бути в якомусь концептуально побудованому чистому типі.

Загалом можна сказати, що значення дії – це суб'єктивний намір, що супроводжує дію. Це основа для формування мотиву, тобто взаємозв'язку між розумною дією та реальністю, яка представляється діючому або спостерігачеві

як значуща причина для даної поведінки.

На думку М. Вебера, предметом вивчення соціології є соціальні дії людей, тобто такі, які ми можемо пояснити, зрозумівши суб'єктивне значення, яке діючі люди надають своїм діям.

М. Вебер виділив чотири види діяльності:

1) цілераціональні дії, тобто раціональні щодо цілі, при яких суб'єкт керується інструментальною раціональністю: із сукупності цінностей суб'єкт вибирає цілі і, враховуючи альтернативні витрати та вигоди, вибирає відповідні заходи;

2) ціннісно-раціональні дії, тобто раціональні дії з точки зору цінностей (вертикальні), на відміну від вищезазначених, суб'єкт, що діє, не слідує розрахунку наслідків дії (за принципом «мета виправдовує засоби»),

3) афективні дії, що відповідають поточним емоційним станам,

4) традиційні дії (види діяльності), що засновані на звичках, традиціях [18, с. 628-630].

Вони розглядаються як ідеальні типи; фактичні дії вичерпують ознаки більш ніж одного типу. Ґрунтуючись на цих типах дій, можна стверджувати, що *екологічно відповідальна поведінка*, це цілераціональна дія, оскільки, відповідно М. Вебера, це дія осмислена, тобто дія, «спрямована на досягнення усвідомлюваних діючим індивідом цілей і така, що використовує для цих цілей засоби, визнані за адекватні самим діючим індивідом» [106]. М. Вебер підкреслює, що «цілераціонально діє той індивід, чия поведінка орієнтована на мету, засоби і побічні результати його дій, хто раціонально *розглядає* відношення засобів до цілей та побічних результатів і, нарешті, відношення різних цілей одна до одної, тобто діє, в усякому випадку *не* афективно (перш за все *не* емоційно) і *не* традиційно» [18, с. 628-629].

Тобто людина поводиться цілераціонально, очікуючи успіху від своєї дії, а очікування стає умовою або засобом раціонально спрямованих і регульованих цілей. Між тим важливо зазначити, що абсолютно чистих типів соціальної дії в реальності практично не існує, а кожен з них чи то цілераціональний, чи то

традиційний, чи то ціннісно-раціональний у чистому вигляді можуть бути розглянуті виключно як об'єкт соціологічного дослідження. Саме на цьому і наголошував М. Вебер, коли писав про те, що соціальна дія буває дуже рідко орієнтована тільки на «*тільки на той чи інший тип раціональності*», і сама «ця класифікація не вичерпує типи орієнтації дії; вони являють собою створені для соціологічного дослідження понятійно чисті типи, до яких у більшому чи меншому ступеню наближається реальна поведінка» [18, с. 630].

Екстраполюючи веберівську теорію соціальної дії до предмета нашого дослідження, можна зазначити, що *екологічно відповідальна поведінка властива тим соціальним суб'єктам (особам, підприємствам, фірмам), для яких їх діяльність приносить успіх, а очікування цього успіху і є метою і (чи) засобом одночасно здійснення цієї діяльності.*

Звісно, виникає одразу питання, а чи можна віднести ціннісно-раціональну дію до екологічно відповідальної поведінки? Згадаймо, що ціннісно-раціональна дія, відповідно до теорії М. Вебера – це морально-етична дія, яка уособлює в собі громадянський обов'язок особистості, віру в моральні цінності. Як говорить сам М. Вебер, «суто ціннісно-раціонально діє той, хто не дивлячись на можливі наслідки, діє відповідно до своїх переконань про обов'язок, достоїнство, красоту, релігійним переконанням, благочесті чи «важливості» предмету будь-якого роду» [18, с. 629]. Грунтуючись на веберівському поясненні стає зрозумілим, що вочевидь екологічно відповідальній поведінці властивий ціннісно-раціональний тип соціальної дії, однак у вкрай рідкісних і небезпечних ситуаціях. Наприклад, коли люди намагаються загасити вогнища в лісах, чи зупинити витік небезпечних речовин, ризикуючи своїм життям. *Ціннісно-раціональний тип екологічно відповідальної поведінки* був властивий пожежникам та військовим на Чорнобильській атомній станції під час вибуху ядерного реактора. Якщо до цілераціонального типу екологічно відповідальної поведінки удаються підприємці або під впливом правових норм чи власних цілей, то до ціннісно-раціонального типу – удаються рідкісно сміливі та героїчні люди, які виконання свого патріотичного і

громадянського (чи релігійного) обов'язку ставлять понад усе.

Соціологічний підхід до розуміння змісту екологічної відповідальності може також ґрунтуватися на теорії соціальної системи Т. Парсонса. У своїй концепції Т. Парсонс використовує концепцію глобального суспільства, але не в сучасному розумінні (в епоху глобалізації), а в сенсі суспільства загалом, як цілого народу, що живе на Землі. Глобальне суспільство можна розуміти як систему, яка виконує завдання як зовні, так і всередині себе. Він описує ці завдання як функції та поділяє їх на інструментальні (допоміжні засоби для досягнення цілей) та цільові (засоби, що викликають досягнення цілей). Разом із зіставленням із зовнішніми та внутрішніми функціями вони утворюють матрицю, яку Т. Парсонс називає системою AGIL, і відповідно до якої можна аналізувати глобальне суспільство.

Система AGIL включає зовнішні функції: інструментальну функцію адаптації (A) (економічна підсистема) і цільову – досягнення мети (G) (політична підсистема), а також внутрішні: інструментальну – культивування зразків і стандартів поведінки (підсистема культури), і цільову – інтегративну (підсистема суспільство). Кожна з цих функцій, виконується конкретною підсистемою із конкретними ресурсами у своєму розпорядженні. Між усіма підсистемами існують взаємні обміни, що передбачають засоби обміну, специфічні для даної підсистеми [172].

Концепція обміну ресурсами між підсистемами змусила Т. Парсонса зацікавитись питаннями соціальних змін. Система AGIL як така передбачає не ліквідацію і нестабільність системи, а прагнення до рівноваги.

А технологічна організація (авт: підприємство, фірма тощо), як зазначає Т. Парсонс, повинна розглядатися як «прикордонна структура між суспільством як системою та органіко-фізичним середовищем. На соціетальній стороні знаходиться економіка в якості її головної структури, яка забезпечує зв'язок з соціетальним суспільством» [101]. У такій ситуації функція розподілу є головною і ресурси мусять розподіляти відповідно до потреб різних категорій населення. Тобто мова йде про те, що організаційний процес у технологічній

організації повинен орієнтуватися на досягнення специфічних цілей суспільства чи відповідних підколективів, а відтак і екологічна відповідальність посилюється в тих територіальних умовах, куди входить дана технологія (підприємство).

В контексті соціальних змін Т. Парсонс запропонував так звану кібернетичну модель, яка, подібно до моделі AGIL, має 4 виміри: біологічний, особистісний, соціальний та культурний. Кібернетична модель може бути перетворена на схему аналізу в моделі AGIL, при цьому біологічний вимір виконує адаптаційну функцію, а особистість виконує функцію досягнення мети. Виконання інших функцій залишається незмінним. Згідно з аналізом Т. Парсонса, соціальні зміни відбуваються, коли на будь-якому етапі обміну (між наступними вимірами) виникає надлишок або нестача - інформації чи енергії. Обмін може переходити від найменш складних до найскладніших (від біологічного до культурного виміру) і навпаки. У першому випадку передаються життєві сили та енергія, а в другому - цінності та інформація [172]. А це означає, що ставлення людей як працівників до навколишнього середовища змінюється в залежності від соціальних змін, і відповідно від наявності (надлишку чи нестачі) інформації чи енергії.

Дослідження екологічної відповідальності з точки зору соціологічного підходу не може бути повним без використання функціоналізму Р. Мертона, який, на відміну від Т. Парсонса, визнає, що не всі елементи системи є функціональними для суспільства. Таким чином, він вводить різницю між функціями та дисфункціями. Більше того, навіть якщо елемент є непрацездатним для певної частини системи, це не обов'язково має бути для системи в цілому. Додатковим розрізненням функцій, запроваджених Р. Мертоном, є явні та неявні функції, які особливо важливі з точки зору, сьогоdnішнього підходу до оцінки діяльності як у ринковому, так і в державному секторах економіки. Явні функції – це функції, призначені, передбачені та визначені як місія та мета установи. З іншого боку, приховані функції – це ті види діяльності, які можуть бути несвідомими, ненавмисними

або навмисно прихованими [93, с. 84]. Звісно, що екологічна відповідальність виявляється у відповідній діяльності, а тому вона може бути явною, функціональною для суспільства, однак можуть бути і такі обставини, за яких вона носить абсолютно протилежний – безвідповідальний характер. Тоді це буде дисфункціональна ситуація для суспільства.

У своїх теоретичних припущеннях Р. Мертон поєднує соціологічний і культурологічний підходи, стверджуючи, що «серед множини елементів соціальної і культурної структури можна виокремити два особливо важливих... перший складається із визначених культурою цілей, намірів та інтересів, які виступають у якості законних цілей для усього суспільства або ж для його окремих прошарків. Другий елемент культурної структури визначає, регулює і контролює прийнятні способи досягнення цих цілей» [93, с. 81]. А відтак кожна соціальна група, на думку Р. Мертона, завжди пов'язує свої культурні цілі і способи їх досягнення з існуючими моральними та поведінковими нормами, які не завжди можуть співпадати з нормами технічності чи ефективності. Тобто екологічна відповідальність властива тим соціальним групам (підприємцям, колективам, організаціям), поведінка і діяльність яких відповідає певним моральним нормам, хоча іноді за рахунок цього і втрачається частина прибутку.

Отже, за Р. Мертоном, будь-який функціональний аналіз повинен починатися з окреслення структурного контексту, з якого вийшла застосована закономірність, а потім з визначення основних альтернатив. Наступним кроком в аналізі має бути оцінка значущості досліджуваної діяльності для членів групи, тобто показ мотивів дій окремих людей та чітких функцій. Третім кроком має стати оцінка психологічних потреб, які задовольняються, а не задовольняються вивченою схемою, що допоможе розрізнити мотиви конформістських та девіантних дій серед членів групи. В кінці аналізу повинен бути опис закономірностей тестованого шаблону, які невидимі для учасників і які впливають на них та закономірності в системі, тобто опис прихованих функцій. Як зазначає Дж. Тьорнер (J. Turner), Р. Мертон схвалює підхід функціонального аналізу, який зосереджений на вивченні не тільки того, як формуються та

підтримуються моделі соціальної організації, але й як вони змінюються [172]. Тому аналіз екологічно відповідальної діяльності теж повинен ґрунтуватися перш за все на функціональному підході, оскільки вона є важливим елементом соціально-економічної діяльності соціальних суб'єктів.

Оскільки екологічна відповідальність є категорією не тільки соціальною, але й економічною і суспільною, то без використання теорії соціального обміну, її аналіз не буде повним.

Теорія соціального обміну, або утилітарна теорія, показує суспільство як систему взаємодій між людьми, а не як цілісну систему. Інтелектуальні основи цієї теорії випливають з утилітаристської традиції класичної буржуазної політекономії, родоначальниками якої були А. Сміт, Дж. Бентам, Д. Рікардо. Вони вважали спонукальним, поштовхним мотивом людської діяльності прагнення до корисності і отримання вигоди. Іншим джерелом стали праці відомих представників соціальної антропології М. Мосса, Б. Малиновського, які виявили важливу роль обмінних актів у житті доісторичних народів [134].

Теорія припускає, що відносини, які виникають у суспільстві, є своєрідним обміном між його окремими учасниками відповідними витратами і вигодами для досягнення конкретної мети. Вивчаючи взаємні міжособистісні стосунки та посилаючись на обговорювану теорію, вчені виявили, що те, як поводить себе людина, є реакцією на те, як поводить себе інша людина раніше, одночасно підкреслюючи, що за нею настає найбільша винагорода з найменшими покараннями. Теорія соціального обміну трактує все життя як так званий економічний ринок, на якому постійно здійснюються обміни, операції певної вартості пов'язані з винагородою або штрафом. Обмін різними типами діяльності виступає при цьому як фундаментальна основа суспільних відносин, на якій виникають різні структурні суспільні утворення (влада, статус, престиж тощо). Різні варіанти теорії соціального обміну набули поширення в соціології, соціальній психології, економіці, політології. Екстраполюючи цю теорію до предмета дисертаційного дослідження, варто зазначити, що екологічно відповідальна поведінка буде реалізуватися там і тоді, коли соціальні суб'єкти

будуть відчувати вигоду теперішню або майбутню від неї. Це може бути вигода не тільки фінансова, а наприклад, державна підтримка, зниження податків, підвищення престижу фірми чи організації тощо.

Соціологічний підхід до дослідження і розуміння екологічної відповідальності пов'язується з культурологічним і в теорії Р. Мертоні і в теорії Дж. Хоманса. Адже суспільство і культура народжуються тому, що раціональні люди вбачають у цьому такі переваги як: добробут, повагу, гордість, контроль, любов або інші речі, що зближують суспільство. У цьому випадку вищезазначені теорії посилаються на поведінкову психологію чи економіку. Відповідно до цього переконання, життя суспільства – це комерційна операція та переговори для отримання якнайкращих вигод. Коли вигоди від стосунків будуть отримані більшими, ніж зусилля, необхідні для їх збереження, стосунки триватимуть до кінця.

І ще один *науковий підхід*, на який варто звернути увагу – це *психологічний*. В контексті цього підходу варто звернути увагу на наукові ідеї Е. Фромма і Д. Рісмана, які розглядають взаємозв'язок соціального характеру людини і суспільства.

Так Е. Фромм зазначає, «для того, щоб суспільство могло нормально функціонувати, його представники повинні мати такий характер, який спонукає їх діяти саме так, як вони повинні діяти в ролі представників даного суспільства... вони повинні хотіти виконувати те, що є для них об'єктивною необхідністю. Зовнішня сила замінюється внутрішнім потягом і особливого роду людською енергією, яка каналізується в риси характеру» [144, с. 233]. Тобто суспільство соціалізує людину, формує у неї соціальний характер, який ґрунтується на нормах, цінностях, які в ньому домінують. І як справедливо підкреслює Т. С. Вах, Е. Фромм розглядає соціальний характер як «проміжну ланку між соціально-економічною структурою суспільства та домінуючою в суспільстві ціннісно-нормативною системою ... акцентує увагу на вивченні процесів соціалізації особистості, завдяки яким у соціальному характері зберігаються норми й цінності, що передаються з покоління в покоління, і

відбиваються нові соціальні процеси, які відбуваються в суспільстві» [17]. Тобто Е. Фромм виокремлює структурні складові соціального характеру, ґрунтуючись на його динамічності. І дуже доречною є думка Т. С. Вах про те, що орієнтуючись на визначення Е. Фроммом поняття «соціальний характер», доцільним є дослідження даного феномена у розвідках про «національний характер», «душу народу» [17, с. 13]. Вочевидь, національний характер пов'язаний з соціальним характером і виявляється в соціальній поведінці. Якщо історично закладаються цінності відповідального ставлення до природи, до навколишнього світу, то вони будуть виховуватися у наступних поколіннях.

Українська дослідниця національного характеру, А. Швецова стверджує, що «характер народу формується діалектичним взаємозв'язком природно-фізичних і соціально-культурних факторів та мовою, яка відображає його специфіку»; він є досить складним явищем і представлений різними психологічними й соціальними типами людей; а «характер індивіда формується не лише свідомими процесами його життєдіяльності, а й несвідомими чинниками, культурними архетипами, які є важливими складниками ментального влаштування та життєвої сили в побудові людського образу» [151]. Отже людина, пристосовуючись до соціальних умов, набуває рис народного характеру, що сприяє формуванню у неї почуття комфортності.

Разом з тим, Д. Рісмен зауважує, що іноді люди можуть поводитися абсолютно по-іншому, ніж цього вимагає структура їх характеру, тому що суспільство змінюється значно швидше, ніж характер і навпаки. Він зокрема зазначає, що «не може бути такого суспільства чи такої людини, яка б цілком залежала від орієнтації-на-традицію, орієнтації-на-себе чи орієнтації-на-іншого, кожний з цих способів комфортності є універсальним, а питання завжди полягає у тому, до якого ступеню індивід чи соціальна група покладаються на той чи інший з цих трьох доступних механізмів» [109, с. 100]. Тобто, коли мова йде про екологічно відповідальну поведінку, чи-то екологічну відповідальність, то вона залежить від конкретних особистостей, їх характеру, цінностей, соціальних норм, які панують у їх соціальному оточенні, народного характеру,

як підвалин цінностей і темпів розвитку суспільства.

Рис. 1. Наукові підходи до пояснення сутності і змісту екологічної відповідальності (розроблено автором)

Отже, узагальнюючи різноманітні підходи та визначення *екологічної відповідальності*, можна переконливо стверджувати, що вона одночасно є якістю (властивістю) людини, соціальним феноменом, проявом екологічної свідомості, виявом екологічної культури і формою підприємницької поведінки. Як людська якість, екологічна відповідальність є певним виявом ступеню розвинутості соціального характеру особистості, який визначається її здатністю дотримуватися норм і вимог до використання природних ресурсів.

Як соціальний феномен екологічна відповідальність є історично сформованою, засадничою підвалиною взаємодій людини і суспільства з природним середовищем, яка формується у свідомості людей у процесі їх соціалізації на всіх етапах розвитку суспільства, в усіх його сферах, особливо у сфері трудової діяльності на засадах правових і моральних принципів, цінностей і норм і виявляється у їх дбайливому ставленні до природи та раціональному використанню її ресурсів для соціальних та економічних потреб суспільства.

Як форма підприємницької діяльності, екологічна відповідальність є

проявом індивідуальної чи масової екологічної свідомості і культури і визначається дбайливим (індивідуальним чи груповим) ставленням до довкілля і раціональним способом використання природних ресурсів.

Грунтуючись на розглянутих вище наукових підходах до розуміння екологічної відповідальності, можна стверджувати, що *чинники її формування* є наступні *об'єктивні*: культура і цінності суспільства, народний характер, історичні та соціальні умови, економічний ступінь розвитку суспільства; а *суб'єктивними* – потреби, інтереси, соціальний характер, рівень екологічної свідомості і культури особистості чи групи.

1.2. Екологічна відповідальність як правова і соціально-економічна категорія

Пояснення змісту екологічної відповідальності як соціального феномену, людської якості, форми підприємницької діяльності, яке було здійснено у попередній главі дисертації, дає засади стверджувати, що *екологічна відповідальність як наукова категорія* поєднує в собі правовий підхід, який засновується на екологічному законодавстві та інших правових і нормативних актах, і *соціально-економічний*, який ґрунтується на інтелектуальних і моральних властивостях людини як свідомого суб'єкта користування природними ресурсами.

Ці два підходи тісно пов'язані між собою, оскільки природокористування в основному передбачає економічну діяльність підприємницьких суб'єктів, результати якої спрямовані на покращення соціального добробуту суспільства. Тому правовий підхід ґрунтується на тому, що *екологічна відповідальність є правовою категорією і визначається виключно правовими дозволами і правовими обмеженнями до природокористування*. Як зазначає українська дослідниця М. Дейнега, природокористування як соціально-економічне явище розглядається науковцями як «основна форма взаємодії суспільства і

природного середовища, що реалізується через систему заходів, спрямованих на освоєння, використання, перетворення, відновлення і охорону природних ресурсів, і відображає зв'язки між виробництвом, населенням і навколишнім середовищем. У цьому контексті природокористування має три основні функції: соціальну, економічну і природоохоронну» [37, с. 104].

А відомий російський вчений М. Ф. Реймерс розглядав природокористування як сукупність усіх форм експлуатації природноресурсного потенціалу і заходів щодо його збереження, яке включає:

а) вилучення і переробку природних ресурсів, їх відновлення або відтворення;

б) використання й охорону природних умов середовища життя;

в) збереження (підтримку), відтворення (відновлення) і раціональну зміну екологічного балансу (рівноваги) природних систем, що слугує основою збереження природно-ресурсного потенціалу розвитку суспільства; використання природних ресурсів у процесі суспільного виробництва з метою задоволення матеріальних і культурних потреб суспільства [111, с. 404-405].

Отже екологічна відповідальність а законодавчому аспекті ґрунтується на необхідності дотримання раціонального природокористування, збереження і відновлення екологічних об'єктів і охорони довкілля, а в разі порушення законодавчих норм карається відповідно до екологічного права і законів.

Відносини у сфері охорони навколишнього середовища і використання природних ресурсів в Україні регулюються наступними законодавчими і нормативно-правовими актами, в яких чітко прописується відповідальність громадян у цій сфері.

1. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» – визначає правові, економічні та соціальні основи організації охорони природи і навколишнього природного середовища. У преамбулі до Закону зазначається, що Україна «здійснює на своїй території екологічну політику, спрямовану на збереження безпечного для існування живої і неживої природи навколишнього середовища, захисту життя і здоров'я населення від негативного впливу,

зумовленого забрудненням навколишнього природного середовища, досягнення гармонійної взаємодії суспільства і природи, охорону, раціональне використання і відтворення природних ресурсів» [48].

Відповідальність за порушення законодавства про охорону навколишнього середовища визначається у ст. 68 розділу XV цього Закону. Зокрема зазначається, що відповідальність може бути дисциплінарною, адміністративною, цивільною і кримінальною, а нести її можуть ті люди, які порушують природні умови існування людини і/або вимоги законодавства України.

2. Закон України «Про охорону атмосферного повітря» визначає правові і організаційні основи та екологічні вимоги в галузі охорони атмосферного повітря. Він спрямований на «збереження та відновлення природного стану атмосферного повітря, створення сприятливих умов для життєдіяльності, забезпечення екологічної безпеки та запобігання шкідливому впливу атмосферного повітря на здоров'я людей та навколишнє природне середовище» [49]. У Законі зазначається, що атмосферне повітря є життєвим компонентом довкілля, без якого практично неможливе ні трудове, ні особисте життя людей. Відповідальність за порушення законодавства в галузі охорони атмосферного повітря визначається у ст. 32, 33 розділу 7.

3. Закон України «Про природно-заповідний фонд України» визначає правові основи організації, охорони, ефективного використання природно-заповідного фонду України, відтворення його природних комплексів та об'єктів. У преамбулі Закону зазначається, що «природно-заповідний фонд становлять ділянки суші і водного простору, природні комплекси та об'єкти яких мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність і виділені з метою збереження природної різноманітності ландшафтів, генофонду тваринного і рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу та забезпечення фонового моніторингу навколишнього природного середовища» [50]. Тобто природно-заповідний фонд України є не тільки її національним надбанням, але й світовим надбанням, яке перебуває під

особливою охороною. Аналізуючи цей Закон, дуже важливо звернути увагу на ті природні зони та локації, які перебувають під особливою увагою держави. До них відносяться історичні та культурні пам'ятки, заповідники, парки, тобто ті землі, які мають унікальний характер для природного середовища і ландшафту України. У ст. 64 розділу X названого Закону визначаються види відповідальності за порушення законодавства про природно-заповідний фонд, а саме дисциплінарну, адміністративну, цивільну або кримінальну відповідальність.

4. Водний Кодекс України було ухвалено у 1995 р. Необхідність його розробки і прийняття була продиктована тим, що водні ресурси є одним з найголовніших багатств будь-якої країни, оскільки саме вони забезпечують нормальне існування людей, тваринного і рослинного світу і є обмеженими природними об'єктами. В Кодексі зазначено, що «в умовах нарощування антропогенних навантажень на природне середовище, розвитку суспільного виробництва і зростання матеріальних потреб виникає необхідність розробки і додержання особливих правил користування водними ресурсами, раціонального їх використання та екологічно спрямованого захисту» [25].

Відповідальність за порушення водного законодавства, яка визначена у ст. 110 даного Кодексу може бути дисциплінарною, адміністративною, цивільно-правовою або кримінальною згідно з законодавством України. Є тільки два випадки, коли водокористувачі звільняються від відповідальності за порушення водного законодавства – це якщо вони виникли внаслідок форс-мажорних обставин, природних катастроф чи військових конфліктів.

Водний кодекс України, в комплексі з державними чи регіональними заходами, сприяє підтримці екологічного правопорядку у сфері використання водного багатства країни.

5. Земельний Кодекс України регулює земельні відносини з «метою створення умов для раціонального використання й охорони земель, рівноправного розвитку всіх форм власності на землю і господарювання, збереження та відтворення родючості ґрунтів, поліпшення природного

середовища, охорони прав громадян, підприємств, установ і організацій на землю» [57].

У розділі IX визначається відповідальність за порушення земельного законодавства. Так у ст. 115 мова йде про відповідальність не тільки за самовільне зайняття земельних ділянок, а про будь-які недозволені земельним законодавством протиправні дії щодо використання земельних угідь або невиконання зобов'язань щодо їх експлуатації чи підтримки їх стану.

6. Лісовий Кодекс України регулює відносини стосовно використання лісів, які є її «національним багатством і за своїм призначенням та місце розташуванням виконують переважно водоохоронні, захисні, санітарно-гігієнічні, оздоровчі, рекреаційні, естетичні, виховні, інші функції та є джерелом для задоволення потреб суспільства в лісових ресурсах» [83].

У Кодексі зазначається, що увесь лісовий фонд, який знаходиться на території України, є власністю держави, територіальних громад та юридичних осіб і знаходиться під охороною держави. А це означає, що жодна ділянка лісу не може бути приватною і використовуватися без державного дозволу. В Україні останніми роками відбувається масова незаконна вирубка лісів. Між тим відповідальність за це носить не тільки адміністративний, але й кримінальний характер. Так, у ст. 105 глави 22 даного Кодексу чітко визначена відповідальність за порушення лісового законодавства.

Зокрема відповідальність за порушення лісового законодавства несуть особи, які винні у протизаконному знищенні лісів або їх забрудненні.

7. Кодекс України про надра регулює гірничі відносини з метою «забезпечення раціонального, комплексного використання надр для задоволення потреб у мінеральній сировині та інших потреб суспільного виробництва, охорони надр, гарантування при користуванні надрами безпеки людей, майна та навколишнього природного середовища, а також охорона прав і законних інтересів підприємств, установ, організацій та громадян» [71]. У Кодексі зазначається, що надра знаходяться під поверхнею суші та дном водоймищ і простягаються до глибин, які можуть бути вивчені геологами та

освоєні гірниками. Відповідальність за порушення законодавства про надра визначається у ст. 65 глави 6 Кодексу. Порушення законодавства про надра тягне за собою дисциплінарну, адміністративну, цивільно-правову і кримінальну відповідальність згідно з законодавством України. Не можна самовільно користуватися надрами та порушувати норми їх використання.

Кожен з цих законодавчих документів регулює ту чи іншу сферу екологічних правовідносин стосовно користування природними багатствами країни і встановлює обов'язкові правила для усіх громадян країни, як фізичних, так і юридичних осіб. На основі правових норм і формуються правові відносини у сфері екологічної діяльності та визначається екологічна відповідальність за їх порушення.

Підсумовуючи розглянуті законодавчі документи стосовно використання навколишнього середовища, підкреслимо, найбільш поширеною є адміністративна відповідальність за порушення законодавства, які спрямовані проти екологічної безпеки, що передбачено Кодексом України про адміністративні правопорушення (КУпАП).

Перелік екологічних адміністративних правопорушень щодо екологічної безпеки міститься в розділі 7 КУпАП «Адміністративні правопорушення у сфері охорони природи, використання природних ресурсів, охорони культурної спадщини». Так, адміністративні порушення в екологічній безпеці поділяють на декілька груп:

- 1) правопорушення, що стосуються права власності на природні ресурси (ст. 47-51 КУпАП);
- 2) земельні правопорушення (ст. 52-56, 188-5 КУпАП);
- 3) надрові правопорушення (ст. 57-58 КУпАП);
- 4) водні правопорушення (ст. 48, 59-62 КУпАП);
- 5) правопорушення у галузі геології та використання надр (ст. 59-61 КУпАП);
- 6) лісові правопорушення (ст. 63-77 КУпАП);
- 7) атмосферні правопорушення (ст. 78-83 КУпАП);

8) фауністичні (тваринні) правопорушення (ст. 85-89 КУпАП);

9) правопорушення в галузі охорони праці та здоров'я населення (ст. 41, 42, 46, 95, 188 КУпАП) [21].

Застосування цивільного відповідальності за порушення екологічного законодавства та здійснення екологічної безпеки зазначені у ст. 69 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», яка передбачає, що будь-яка шкода довкіллю підлягає компенсації у повному обсязі [21; 48]. Наприклад, бурштин чи вугілля, які видобуто у незаконний спосіб мають бути вилучені і повернені державі, а порушник повинен нести кримінальну відповідальність.

Необхідно підкреслити, що за екологічні порушення передбачається і кримінальна відповідальність. Так, у розділі VIII Кримінального кодексу України передбачено основи кримінальної відповідальності за екологічні порушення, в якому вказано основні моменти боротьби зі злочинами проти довкілля, наведено найбільш небезпечні кримінальні правопорушення у галузі екологічної безпеки. Насамперед, відповідні кримінальні приписи відповідно до порушень законодавства у сфері екологічної безпеки закріплені у ст. 253, 236-238 КК України. Так, ст. 236 КК України «Порушення правил екологічної безпеки» характеризується «діянням у вигляді порушення порядку проведення екологічної експертизи і правил екологічної безпеки під час проектування, розміщення, будівництва, реконструкції, введення в експлуатацію, експлуатації або ліквідації підприємства, споруди, пересувних засобів та інших об'єктів». Актуальною в контексті правового регулювання екологічної безпеки в Україні є ст. 237 КК «Невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення», яка з об'єктивної сторони злочин характеризується вчиненням таких діянь:

1) ухилення від проведення дезактиваційних чи інших відновлюваних заходів;

2) неналежне проведення дезактиваційних чи інших відновлюваних заходів [75].

Як справедливо підкреслює Н. Р. Кобецька, усі «законодавчо закріплені вимоги (екологічного, економічного, організаційного, юридичного характеру), що регулюють процес природокористування, у своїй сукупності визначають раціональний, екологічно збалансований, сталий характер природокористування» [70, с. 38].

Ясно, що природокористування, відповідно до законодавчо та юридично закріплених вимог і є екологічно відповідальним. Тому справедливо стверджувати, що *екологічна відповідальність, яка вияв екологічно відповідальної поведінки, є правовою категорією*. Оскільки недотримання нормативних вимог призводить до адміністративних, цивільно-правових та кримінальних покарань з відшкодуванням збитків, що наносяться природному середовищу.

З іншого боку, екологічна відповідальність є складовою економічної (підприємницької) діяльності. Вся економічна діяльність спрямована на виробництво, розподіл, обмін і споживання матеріальних і нематеріальних благ. Якщо розглядати матеріальну сферу економічної діяльності, то очевидним стає той факт, що всі матеріальні блага та послуги є результатом взаємодії суб'єктів праці людини і природи. І тому сутність економічного підходу до розуміння екологічної відповідальності лежить в способі виробництва матеріальних благ і послуг. А точніше в тій соціально-економічній технології, яка домінує в певному суспільстві в певний період його розвитку. Індустріальна епоха характеризувалася нищівним використанням природних ресурсів, відсутністю необхідного рівня їх відновлення. Натомість постіндустріальне суспільство характеризується новими трендами – відновлювальними технологіями, альтернативними видами палива тощо.

Як зазначає С. В. Бендас, «згідно класичного підходу, екологічна відповідальність виникла під дією екологічного законодавства: щоб уникнути санкцій, підприємства змушенні були переглянути свою екологічну політику і вжити заходів для зменшення негативного впливу своєї діяльності на навколишнє середовище» [11]. Очевидно, що порушення довкілля та нанесення

йому шкоди підпадає під дію екологічного законодавства.

Екологічна відповідальність, за визначенням, яке подано в аналітичному документі Ресурсно-аналітичного центру «Суспільство і довкілля» (2018) являє собою «зобов'язання оператора вжити заходи щодо запобігання настанню екологічної шкоди чи ліквідації наслідків екологічної шкоди для відновлення природних ресурсів до вихідного стану, що існував до її заподіяння, та покриття ним витрат на проведені заходи» [43].

Звісно, подібне визначення відповідальності окреслює виключно інструктивні дії певних осіб за нанесення екологічної шкоди, однак не розкриває її змістовного насичення.

На думку О. О. Охріменко, екологічна відповідальність – це «явище, що являє собою добровільне та свідоме виконання, використання і дотримання суб'єктами суспільних відносин приписів, соціальних норм, а у випадку їхнього порушення застосування до порушника заходів впливу, передбачених цими нормами» [99]. У цьому визначенні мова вже йде про особисту моральну відповідальність суб'єктів діяльності за її наслідки. Однак таке визначення носить широкий характер і може стосуватися розуміння не тільки екологічної, але й політичної, правової, наукової та іншої відповідальності, оскільки в ньому не простежується екологічна специфіка.

Екологи-дослідники, розглядаючи екологічну відповідальність, акцентують увагу на підприємствах, звертаючи увагу на необхідності дотримання ними норм і стандартів щодо ставлення до природних ресурсів та їх дбайливого використання. Так, наприклад, В. В. Ситкова під екологічною відповідальністю промислового підприємства розуміє «свідоме і більшою мірою добровільне прийняття промисловим підприємством зобов'язань в галузі охорони оточуючого середовища з урахуванням очікувань зацікавлених сторін з метою підвищення безпеки та сталого розвитку бізнесу, при якому, дотримання вимог екологічного законодавства є лише одним з великої кількості інструментів її практичної реалізації на стратегічному рівні» [121]. Тобто мова йде про законодавчий аспект екологічної відповідальності.

Як соціальний інститут розглядає екологічну відповідальність Г. Б. Малишков, вважаючи її як «особливий інститут формальних та неформальних правил, якими встановлюється, за яких умов і в якому обсязі винуватець зовнішніх негативних ефектів (екологічних екстерналій) повинен або відшкодувати нанесений їм екологічний збиток, або проводити попереджувальні нанесення такої шкоди заходи» [88]. Н. В. Пахомова і К. К. Ріхтер, визначають екологічну відповідальність як «добровільний внесок промислових підприємств в розвиток суспільства в економічній та екологічній сфері, які перевищують законодавчо визначені вимоги» [103], тобто розглядають її під кутом зору суспільної цінності.

І. Н. Горностаєва розглядає екологічну відповідальність як «екологічно відповідальне підприємництво, тобто економічно вільну ініціативну діяльність, яка пов'язана з ризиком і спрямована «на досягнення ринкових результатів при дотриманні вимог екологічної безпеки», а також стійкого природокористування» [33]. Як бачимо, дослідниця торкається проблеми ризиків для природи за ринкових умов, а відповідальність розглядає як умову уникнення цих ризиків.

Інша дослідниця М. Н. Салдаєва екологічну відповідальність визначає як «комплекс з юридичної (як наслідок неправомірних дій, регулюється адміністративно-правовими методами) і економічної (базується на правомірну діяльність, регулювання відбувається за рахунок економічних методів, перш за все матеріальної зацікавленості забруднювача навколишнього середовища в скорочення відходів, шкідливого впливу в цілому) складових» [116]. Тобто акцент робиться на юридичну та економічну складову екологічної відповідальності.

Українські екологи В. М. Шаповал і О. А. Коваленко подали більш розлоге визначення змісту екологічної відповідальності, визначивши її як «свідоме раціональне природокористування; діяльність по збереженню для майбутніх поколінь багатств і різноманіття ресурсів біосфери; взаємодію суб'єктів господарювання і суспільства у перетворенні біосфери у ноосферу,

тобто сферу розуму; екологічну свідомість представників бізнесу у вирішенні екологічних проблем» [153].

Отже, екологічна відповідальність одночасно є і соціально-економічною категорією, оскільки, вона, з одного боку, виявляється як економічний спосіб взаємодії людей з природою з метою вироблення матеріальних благ і послуг, а з іншого – як соціальний інститут, тобто як історично сформована практична діяльність людей по збереженню природного середовища.

1.3. Форми, різновиди та функції екологічної відповідальності

Розгляд екологічної відповідальності як соціально-економічної та правової категорії та її змісту дає можливість визначити її форми, різновиди та функції, без розуміння яких практично неможливо досліджувати особливості її формування у різних соціальних груп, зокрема молоді.

На основі законодавчих документів, які визначають міру і спосіб покарання осіб, які порушують законодавство стосовно охорони довкілля, фахівці виокремлюють дві основні форми екологічної відповідальності: еколого-правову (юридичну) та еколого-економічну (економічну).

Еколого-правова (юридична) відповідальність породжується неправомірними діями і регулюється нормами кримінального, адміністративного, цивільного, трудового, законодавства і настає за фактом вчинення правопорушення. Екологічне законодавство встановлює випадки, коли передбачено відшкодування втрат і збитків, викликаних неправомірними діями природо користувачів.

Основною підставою для виділення юридичної (еколого-правової) форми відповідальності за порушення законодавства про охорону довкілля є екологічне правопорушення, тобто «вчинене суб'єктом діяння, яке посягає на екологічний правопорядок і заподіює шкоду об'єктам навколишнього природного» [43]. Звісно, що екологічне правопорушення підлягає

відповідальності, яка визначається законами України про охорону навколишнього середовища.

Як зазначає О. Р. Саркісов, еколого-правова відповідальність – це різновид загально юридичної відповідальності. Вона означає «обов'язок визнавати несприятливі наслідки за скоєння екологічного правопорушення відповідно до санкції порушеної норми права» [117]. Тобто еколого-правова чи юридична відповідальність проявляється як *обов'язок виконувати відповідні норми поведінки та нести відповідні наслідки за їх порушення*.

На думку В. П. Кашепова, еколого-правова відповідальність може розглядатися і як самостійний правовий інститут тільки стосовно відповідного галузевого виду юридичної відповідальності. Він зокрема зазначає, що еколого-правова кримінальна відповідальність як правовий інститут являє собою «систему юридичних норм, покликаних забезпечувати ефективне застосування та реалізацію примусових заходів кримінально-правового впливу на порушників встановленого законом порядку використання природних ресурсів і збереження сприятливих для людини умов навколишнього середовища» [66].

Розглядаючи ці підходи до визначення еколого-правової відповідальності, доречно процитувати А. А. Іванова, який вважає її «специфічним комплексним обов'язком, що накладається на всіх учасників суспільних відносин, зміст якої різниться в залежності від правового статусу суб'єкта. В процесі виконання цього обов'язку держава в особі своїх компетентних органів і посадових осіб забезпечує дію вимог норм і принципів природоохоронного законодавства як при конструюванні правових актів, що регулюють питання природокористування, так і в процесі реалізації юридичної відповідальності за екологічне правопорушення щодо громадян і організацій, які, в свою чергу, будують свою поведінку відповідно до вимог нормативно-правових актів, зазнають законно певну міру індивідуальних поневірянь в разі їх порушення, а також практична реалізація цього обов'язку в рамках індивідуальних правовідносин» [63].

Аналіз українського законодавства про охорону навколишнього

середовища, який здійснено у підрозділі 1.2 даної дисертації, дає підстави за *ступенем суспільної небезпеки* виокремити наступні *різновиди юридичної (еколого-правової) відповідальності*.

А) *Кримінальна відповідальність* – це судова форма покарання правопорушників екологічного законодавства за особливо тяжкі злочини проти природи та її багатств [43].

У чинному Кримінальному кодексі України такі злочини виокремлені в самостійний розділ 8 «Злочини проти довкілля», який охоплює 19 складів злочинів. Усі вони передбачають екологічно-небезпечні наслідки. При цьому законодавцем збережені традиційні склади екологічних злочинів, зокрема «незаконна порубка лісу» (ст. 246), «незаконне полювання» (ст. 248), «незаконне заняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом» (ст. 250), а також введено ряд нових, раніш відсутніх складів злочинів: «безгосподарське використання земель» (ст. 254), «проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля» (ст. 258), «порушення правил екологічної безпеки» (ст. 236) [75].

Б) *Адміністративна* – це вид *юридичної (еколого-правової) відповідальності* за будь-які порушення природокористування та охорону довкілля. Ця відповідальність регулюється Кодексом України про адміністративні правопорушення і екологічним законодавством. Перелік екологічних адміністративних правопорушень міститься в главі 7 КУпАП «Адміністративні правопорушення в галузі охорони природи, використання природних ресурсів, охорони пам'яток історії та культури» [72]. За вчинення адміністративних правопорушень до винних застосовуються передбачені КУпАП адміністративні стягнення, а саме штрафи. Їх розмір визначається судами відповідно до розміру шкоди, заподіяної природному середовищу [43].

В) *Цивільно-правова (екологічна) відповідальність* зобов'язує правопорушника відшкодувати потерпілій стороні майнову чи моральну шкоду, яка заподіяна ним в результаті порушення еколого-правових вимог, і передбачена Цивільним кодексом України [147]. Однак існує особливий

порядок відшкодування нанесеної шкоди довкіллю, який навіть призвів до виділення особливого виду – матеріальної відповідальності за збитки природі.

Г) *Дисциплінарна (еколого-правова) відповідальність* регламентується ст. 68 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» і Кодексом законів про працю України [48; 73]. Вона виражається у тому, що адміністрація накладає на працівника, який несумлінно виконував свої професійні обов'язки відносно використання природних ресурсів, дисциплінарного покарання. Згідно із ст. 147 Кодексу законів про працю України до порушників можуть бути застосовані також догана, зняття премій і навіть звільнення [73].

Доречно зауважимо, що характер покарання за нанесення працівником чи службовцем природному середовищу законодавство не встановлює, а тільки визначає можливі форми. Кожний конкретний випадок потребує конкретного розгляду і ухвалення конкретного рішення. І його характер визначається не стільки можливими наслідками порушення проти природи, а самим фактом правопорушення.

Д) *Матеріальна відповідальність* за нанесення шкоди природному середовищу є проявом цивільно-правової відповідальності і здійснюється вона відповідно до норм цивільного і цивільно-процесуального законодавства. Ст. 68 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» передбачає обов'язок відшкодувати заподіяну шкоду, а ст. 69 Закону вказує на необхідність її компенсації в повному обсязі [48].

Отже, юридична відповідальність за екологічні правопорушення, *по-перше*, обов'язково має підставу – правопорушення проти природного середовища, а, *по-друге*, передбачає застосування санкцій кримінально-правового, адміністративного, цивільно-правового, дисциплінарного характеру до осіб, що його вчинили.

Друга форма екологічної відповідальності – *економічна* або *еколого-економічна відповідальність* базується на матеріальній зацікавленості забруднювача в зменшенні шкідливого впливу на навколишнє середовище.

Економічна відповідальність (платність природокористування), відповідно до українського законодавства, має наступні види плати:

- 1) плата за природні ресурси (землю і її надра, води, ліси та іншу рослинність, тваринний світ і т. п.);
- 2) плата за забруднення довкілля та інші види нанесення шкоди природному середовищу;
- 3) обов'язкові платежі підприємств за нормативні і наднормативні скиди (викиди) забруднюючих речовин, за розміщення шкідливих відходів;
- 4) відшкодування втрат сільськогосподарського, лісогосподарського виробництва при вилученні земельних ділянок або обмеження в їх використанні;
- 5) стягування плати за використання вод в промисловості та ін.

Тобто економічна відповідальність настає за фактом заподіяння шкоди і носить, як правило фінансове відшкодування збитків, які наносяться природі та її ресурсам.

Мета платежів за природні ресурси – стимулювання природокористувачів до раціонального використання ресурсів, до підвищення ефективності їх природоохоронної діяльності. Види і ставки платежів за конкретне природні ресурси встановлюються у відповідних нормах екологічного законодавства. Однією з форм компенсації заподіяної шкоди є плата за забруднення навколишнього середовища. Цей вид платежів повинен стимулювати природокористувачів до самостійного, добровільного прийняття всіх можливих заходів щодо зменшення забруднення навколишнього середовища відповідно до вимог екологічного законодавства [97]. Як правило, встановлюються два види базових нормативів плати: за викиди, скиди забруднюючих речовин, інші види шкідливого впливу в межах допустимих нормативів; за викиди, скиди забруднюючих речовин, розміщення відходів, інші види шкідливого впливу в межах встановлених лімітів (тимчасово узгоджених нормативів).

Тобто *еколого-економічну відповідальність* доцільно розглядати як компенсацію у матеріально-фінансовому виразі зв завдану довкіллю шкоду

підприємницькою діяльністю, у процесі якої не дотримуються законодавчі норми про охорону довкілля.

Українська дослідниця М. В. Белобородова у цьому контексті, визначає *екологічну відповідальність промислових підприємств* як «стратегічну, системну діяльність із запровадження і реалізації його власної екологічної ініціативи і екологічного обов'язку» і виокремлює наступні характерні її особливості: «наявність обов'язкової компоненти, яка регламентується нормами міжнародного та національного законодавства; наявність ініціативної добровільної компоненти, яка розповсюджується на всіх стейкхолдерів і є відповіддю на їх вимогу щодо екологічно безпечного господарювання; включення засад екологічної відповідальності до стратегічних рішень бізнесу; дуальний характер формування екологічної відповідальності внаслідок взаємодії промислового підприємства і стейкхолдерів (переважно місцевої громади)» [10]. На нашу думку, доцільно виокремити наступні *різновиди екологічної відповідальності*:

1) за терміном її формування та дотримання:

- *стратегічну*, яка зорієнтована на довготривале дотримання соціальними суб'єктами норм і вимог щодо збереження та економного використання природних ресурсів. Вона пов'язується із стратегічною екологічною оцінкою державного планування. Стратегічна екологічна оцінка (СЕО) документів державного планування дає «можливість зосередитися на всебічному аналізі можливого впливу планованої діяльності на довкілля та використовувати результати цього аналізу для запобігання або пом'якшення екологічних наслідків у процесі стратегічного планування» [92, с. 5]. Стратегічна екологічна оцінка – це практично нова форма здійснення екологічної діяльності, зміст якої полягає у запобіганні її негативним наслідкам;

- *тактичну*, яка пов'язана із щоденним дотриманням громадян чи суб'єктів підприємницької діяльності у процесі життя чи трудової діяльності узвичаєних вимог чи нормативних стандартів використання природних

ресурсів та збереження довкілля;

2) за суб'єктом-носієм:

- *державну екологічну відповідальність*, де суб'єкт-носієм – це державні органи (законодавчі, виконавчі, судові), у компетенцію яких входить розробка, виконання і контроль за екологічно відповідальною діяльністю у всіх сферах життєдіяльності;

- *муніципальну екологічну відповідальність*, суб'єктом-носієм якої є місцеві органи влади, які на засадах нормативно-законодавчих документів розробляють місцеві нормативні документи стосовно дотримання законодавства про охорону природного середовища і здійснюють контроль за їх дотриманням;

- *корпоративну екологічну відповідальність*, суб'єктом-носієм якої є юридичні особи – соціальні організації підприємств, установ, фірм різної спрямованості, діяльність яких пов'язана зі збереженням довкілля і природних ресурсів;

- *групову екологічну відповідальність*, суб'єктом-носієм якої може бути будь-яка соціальна група (професійна, релігійна, політична, етнічна тощо), яка у своїй діяльності дотримується нормативних та моральних вимог стосовно збереження природних багатств та їх раціонального використання;

- *індивідуальну екологічну відповідальність*, де суб'єктом-носієм є конкретна людина, метою життєдіяльності якої є дотримання природоохоронних заходів, ініціативна діяльність з охорони довкілля.

За характером формування і реалізації різновидами екологічної відповідальності також можуть бути :

- *свідома*, коли суб'єкт усвідомлено постійно реалізує екологічно відповідальну поведінку;

- *випадкова*, коли суб'єкт неусвідомлено або випадково або час від часу виявляє екологічну відповідальність;

- *вимушена*, коли обставини вимушують суб'єкта діяти екологічно відповідально (див. рис. 2).

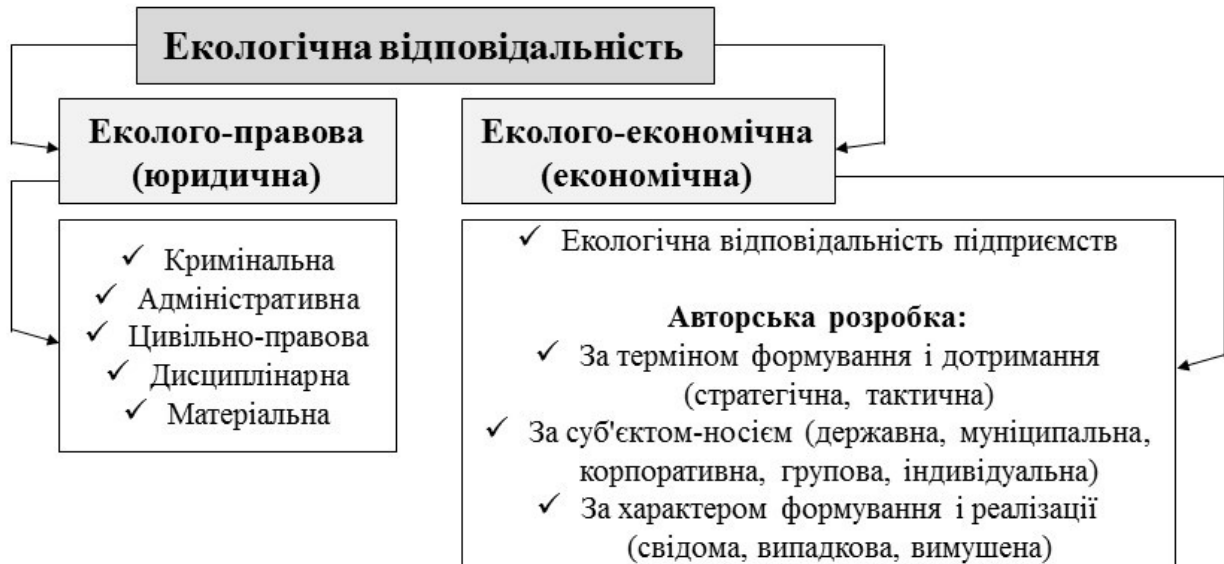

Рис. 2. Форми та різновиди екологічної відповідальності (розроблено автором)

Розглянуті форми і різновиди екологічної відповідальності суттєво впливають на поведінку і працю людей, тобто несуть певне функціональне навантаження у суспільстві. Як зазначають вчені В. В. Гасій та І. М. Потравний основними функціями екологічної відповідальності є наступні:

- *компенсаційна*, що спрямована на кількісну оцінку еколого-економічного збитку від діяльності і відповідне відновлення (компенсування) майнових чи інших втрат (відтворення асиміляційного і рекреаційного потенціалів території і т. д.);

- *превентивна*, яка проявляється у моніторингу і контролі екологічної ситуації в зоні господарювання, аналізі і прогнозі її динаміки, організації попереджувальних заходів по оптимізації потенційних ризиків у формі природоохоронної діяльності, екологічного страхування, виконання екологічно орієнтованих НДДКР тощо;

- *стимулююча*, що означає залучення різноманітних чинників та правового, фінансового, економічного, інформаційного характеру для охорони навколишнього середовища, а також підвищення попиту на сучасні технології та екологічні інновації;

- *бюджетна*, що означає реалізацію екологічних інвестицій за рахунок підприємців як результат їх соціальної відповідальності перед суспільством, за рахунок чого відбувається економія місцевих і державного бюджету;

- *культурно-просвітницька*, що спрямована на засвоєння корпоративної культури, реалізацію нової парадигми управління, яка передбачає урахування екологічних, енергетичних, кліматичних факторів та ін. [26]. Звісно, що це далеко не повний перелік функцій екологічної відповідальності. Якщо звернутися до досліджень українських вчених, то можна помітити, що їх перелік має бути значно ширшим. Так, наприклад, Я. П. Скоробогатий і М. В. Бужанська, досліджуючи екологічну складову у соціальній відповідальності корпорацій, виокремлюють такі її складові елементи, які доцільно розглядати як певне функціональне навантаження:

- запровадження корпоративної екологічної політики;

- екологічний аудит, який дозволяє оцінити реальні масштаби екологічної шкоди від діяльності підприємств та організацій і визначити основні ресурси, що необхідні для їх функціонування;

- залучення працівників до екологічних ініціатив;

- «зелене постачання», тобто пошук так званих «зелених постачальників» для екологічності виробництва;

- виробництво «зелених» товарів, оскільки виробники намагаються зробити свою продукцію більш екологічною шляхом використання для її виготовлення екологічно чистих матеріалів, застосування інноваційних технологій переробки відходів, використання технологій замкнутих циклів;

- застосування системи екологічного управління (Environmental Management System), що є спеціальним інструментом, який дозволяє компаніям чітко визначати цілі природоохоронної діяльності, досягати їх та постійно вдосконалювати екологічні заходи. Цю систему втілено в стандартах екологічного менеджменту ISO 14000 (Environmental Management Standards), що розроблені Міжнародною організацією стандартизації [61; 62];

- запровадження системи екологічної сертифікації [122].

Послугуючись цими інструментами, вважаємо за доцільне додати до тих функцій, які розглядаються в науковій літературі, наступні:

- *управлінську (соціально-технічну)*, яка полягає у використанні інструментів і принципів екологічної відповідальності для здійснення екологічної безпечної діяльності на основі стандартів екологічного менеджменту ISO 14000 (Environmental Management Standards), що розроблені Міжнародною організацією стандартизації;

- *прогнозу*, яка на основі системного моніторингу і контролю за станом навколишнього середовища, зокрема стану забруднення повітряного та водного басейнів, може здійснюватися як на рівні промислових підприємств, регіонів, так і держави в цілому і уможливлювати стратегічну екологічну оцінку документів державного значення;

- *санаційну*, яка забезпечує очищення промислових регіонів і зон від підприємств-забруднювачів, або тих організацій, установ, які не виконують соціальні норми і нормативні стандарти стосовно природоохоронної діяльності (див. рис. 3).

Рис. 3. Функції екологічної відповідальності (розроблено автором)

Окреслені функції екологічної відповідальності забезпечують її

практичне значення не тільки у локальному, але й у глобальному масштабі. Як справедливо підкреслює дослідниця А. А. Серьожкіна, становлення екологічної відповідальності характеризується «глобалізацією суб'єкта та об'єкта відповідальності, вектором спрямованості на майбутнє (футуризацією), а також посиленням ролі розумного початку, що поєднує необхідність використання наукових знань (раціоналізацію) зі зростанням ролі моральної відповідальності (етізації). Цей процес пов'язаний з формуванням ноосферно-екологічної культури, основу якої складають інформаційно-комунікаційні зв'язки і відносини, розвиток інтелекту і духовного життя» [119, с. 43]. Звісно, що дослідниця має рацію стосовно того, що подальший розвиток соціоприродних взаємодій стає неможливим без створення культури екологічної відповідальності як необхідної передумови гармонізації соціоприродних відносин та сталого екологічнобезпечного розвитку суспільств та людства.

Висновки до першого розділу

У першому розділі дисертаційної роботи обґрунтовані теоретико-методологічні засади дослідження екологічної відповідальності як явища і наукової категорії, зокрема визначені наукові парадигми і підходи до розуміння її змісту, з'ясовано її зміст як соціального явища, якості людини і виду підприємницької діяльності, визначено чинники її формування, форми і різновиди, а також основні функції, які вона виконує у суспільстві.

З'ясовано, що екологічна відповідальність – явище доволі багатозначне і може виявлятися як якість людини, як соціальний феномен, як форма підприємницької діяльності, як прояв екологічної свідомості і вияв екологічної культури.

У роботі визначено, що у науці існує дві основні наукові парадигми, в межах яких розглядається вченими екологічна відповідальність: ціннісно-нормативна і соціальної дії. Ціннісно-нормативна, ґрунтується на тому, що це

властивість людського характеру, особистості, які виявляє її моральні якості і не залежить від її соціально-економічної (підприємницької) діяльності, а, навпаки, формує її, залежно від тих цінностей, які обирає людина стосовно ставлення до навколишнього середовища і природи. Тому екологічна відповідальність під її кутом зору розглядається як морально-ціннісна орієнтація людини на збереження довкілля та раціональне ставлення до неї упродовж свого життя, незалежно від сфери своєї діяльності.

В межах парадигми соціальної дії екологічна відповідальність визначається як соціально-економічна (підприємницька) діяльність, що спрямована на збереження довкілля та його раціональне використання. З'ясовано, що екологічна відповідальність є різновидом соціальної відповідальності і являє собою морально-діяльній «місток», між відповідальністю особистості і соціальною відповідальністю її як суб'єкта діяльності.

Доведено, що основними підходами до аналізу змісту екологічної відповідальності є соціологічний, психологічний і культурологічний.

Соціологічний підхід до розуміння змісту екологічної відповідальності, засновується на теорії соціальної дії (поведінки) (М. Вебер), теорії соціальної системи (Т. Парсонс, Р. Мертон) та теорії соціального обміну (Дж. Хоманс, П. Блау); психологічний – на теоріях Е. Фромма і Д. Рісмана; культурологічний – на теорії культурних підсистем Р. Мертона.

Обґрунтовано, що екологічно відповідальна поведінка властива тим соціальним суб'єктам (особам, підприємствам, фірмам), для яких їх діяльність приносить успіх, а очікування цього успіху і є метою і (чи) засобом одночасно здійснення цієї діяльності, тобто екологічно відповідальній поведінці властивий перш за все цілераціональний, а у рідкісних випадках ціннісно-раціональний тип соціальної дії.

Доведено, що екологічна відповідальність є одночасно якістю (властивістю) людини, соціальним феноменом, проявом екологічної свідомості, виявом екологічної культури і формою підприємницької поведінки. Як *людська*

якість, екологічна відповідальність є певним виявом ступеню розвинутої соціального характеру особистості, який визначається її здатністю дотримуватися норм і вимог до використання природних ресурсів. Як *соціальний феномен екологічна відповідальність* є історично сформованою, *засадничою підвалиною взаємодій людини і суспільства з природним середовищем*, яка формується у свідомості людей у процесі їх соціалізації на всіх етапах розвитку суспільства, в усіх його сферах, особливо у сфері трудової діяльності на засадах правових і моральних принципів, цінностей і норм і виявляється у їх дбайливому ставленні до природи та раціональному використанню її ресурсів для соціальних та економічних потреб суспільства.

Як форма підприємницької діяльності, екологічна відповідальність є проявом індивідуальної чи масової екологічної свідомості і культури і визначається дбайливим (індивідуальним чи груповим) ставленням до довкілля і раціональним способом використання природних ресурсів.

Виявлено, що чинниками формування екологічної відповідальності є наступні об'єктивні: культура і цінності суспільства, народний характер, історичні та соціальні умови, економічний ступінь розвитку суспільства; а суб'єктивними – потреби, інтереси, соціальний характер, рівень екологічної свідомості і культури особистості чи групи.

Доведено, що екологічна відповідальність одночасно є і правовою (юридичною) і соціально-економічною категорією, оскільки, вона, з одного боку, виявляється як економічний спосіб взаємодії людей з природою з метою вироблення матеріальних благ і послуг, а з іншого – як соціальний інститут, тобто як історично сформована практична діяльність людей по збереженню природного середовища.

Виокремлено дві основні форми екологічної відповідальності: еколого-правову (юридичну) та еколого-економічну (економічну). Еколого-правова (юридична) відповідальність породжується неправомірними діями і регулюється нормами кримінального, адміністративного, цивільного, трудового, законодавства і настає за фактом вчинення правопорушення.

Різновидами юридичної (еколого-правової) відповідальності є: кримінальна, адміністративна, цивільно-правова (екологічна), дисциплінарна (еколого-правова) і матеріальна відповідальність, які визначаються законодавчими документами і актами.

Економічна або еколого-економічна відповідальність базується на матеріальній зацікавленості забруднювача в зменшенні шкідливого впливу на навколишнє середовище і визначається як компенсація у матеріально-фінансовому виразі за завдану довкіллю шкоду підприємницькою діяльністю, у процесі якої не дотримуються законодавчі норми про охорону довкілля.

У роботі виокремлюються такі нові різновиди економічної або еколого-економічної відповідальності:

за терміном її формування та дотримання: стратегічна і тактична;

за суб'єктом-носієм: державна, муніципальна, корпоративна, групова та індивідуальна екологічна відповідальність;

за характером формування і прояву: свідомо, випадкова (несвідомо) і вимушена.

Виокремлено та обґрунтовано наступні нові функції екологічної відповідальності:

- ✓ компенсаційна;
- ✓ превентивна;
- ✓ стимулююча;
- ✓ бюджетна;
- ✓ культурно-просвітницька;
- ✓ управлінська (соціально-технічна);
- ✓ прогнозна;
- ✓ санаційна.

На основі вищезазначеного визначено авторське розуміння сутності екологічної відповідальності як детермінанти сталого розвитку промислових регіонів, яка визначається як *ціннісно-соціальний ресурс особистості*, який формується у її свідомості упродовж її соціалізації під впливом об'єктивних

(культура і цінності суспільства, народний характер, історичні та соціальні умови, економічний ступінь розвитку суспільства) і суб'єктивних (потреби, інтереси, соціальний характер, рівень екологічної свідомості і культури особистості) *чинників* і реалізується у процесі соціальної поведінки (побутової, освітньої, трудової, підприємницької і т. п.), *метою* якої є раціональне (розумне) ставлення до природних ресурсів і збереження довкілля для майбутніх поколінь.

РОЗДІЛ 2

МОЛОДЬ У ПРОМИСЛОВОМУ РЕГІОНІ ЯК СУБ'ЄКТ ЙОГО СТАЛОГО РОЗВИТКУ

2.1. Молодь у промисловому регіоні як специфічна соціально-демографічна група

В соціологічній науці здійснення аналізу соціальних явищ і процесів, як правило, відбувається відповідно до різноманітних ознак чи характеристик. Коли аналізується соціальна поведінка членів суспільства, то виокремлюються різноманітні соціальні групи за різними ознаками, наприклад, за демографічними, професійними, етнічними, національними, культурними ознаками тощо. Оскільки дисертаційне дослідження стосується екологічної відповідальності молоді у промисловому регіоні в умовах сталого розвитку, то цілком логічним виглядає необхідність схарактеризувати молодь промислового регіону як соціально-демографічну групу, а також з'ясувати її роль як суб'єктів – носіїв екологічної поведінки у реалізації концепції сталого розвитку.

Слід зазначати, що питання визначення особливих характеристик, якими можна наділити молодь в цілому як специфічну соціально-демографічну групу, доволі складне. Це пояснюється тим, що у науковій, особливо у соціологічній науці, постійно змінюються її вікові, професійні і соціальні характеристики. Можна цілком погодитися з Б. Буяком, який зазначає, що «питання визначення поняття «молодь», критерії виділення її в самостійну групу, вікових та інших меж, служать основами полеміки для науковців та практиків у сфері молодіжної проблематики. Політологи розглядають молодь як інноваційний ресурс розвитку країни, соціологи – як соціокультурну групу, психологи – як групу з властивими їй психофізичними особливостями дорослішання особи [15].

У дисертації ставиться ще складніше завдання, а саме з'ясувати

специфічні риси молоді не тільки країни, а промислового регіону, до яких в Україні доцільно віднести Донецький, Запорізький, Дніпропетровський регіони, зокрема місто Кривий Ріг, а також виявити її роль у реалізації доктрини сталого розвитку. Для цього перш за все необхідно виявити особливості молоді в цілому, а потім схарактеризувати її специфічні риси, якщо такі виокремлюються, на рівні промислового регіону.

Проблемам дослідження молоді як специфічної соціально-демографічної групи приділяли увагу чимало соціологів. Як зазначає В. Г. Городяненко, «українські соціологи Л. Аза, О. Вишняк, Є. Головаха, В. Матусевич, В. Осовський, М. Чурилов та інші свої наукові дослідження молоді переважно розгортали в координатах соціологічної теорії молоді, структуруючись за такими напрямками: особливості формування трудових орієнтацій та життєвих планів різноманітних її соціально-демографічних категорій» [34].

Однак, незважаючи на велику кількість досліджень молоді, однозначного визначення її як соціально-демографічної групи до сих пір не існує. Тому здійснимо екскурс у історію його визначення. Доцільно розпочати визначення молоді з енциклопедичних словників, в одному з яких її визначають як «соціально-демографічну групу, що виділяється на основі сукупності вікових характеристик, особливостей соціального стану, зумовленого соціально-психологічними властивостями. Вони визначаються суспільним устроєм, культурою, закономірностями соціалізації та виховання, яке здійснюється у даному суспільстві [14]. Як бачимо, мова насамперед йде про соціальні (вік, соціальне положення, соціальний статус) й психологічні властивості, що притаманні людям молодого віку.

Одним з перших соціологів визначення молоді дав І. Кон, яке подібне до процитованого і теж вперше було подано у великій радянській енциклопедії, однак воно дещо ширше. Молодь, на думку І. Кона – це «соціально-демографічна група, що виділяється на основі сукупності вікових характеристик, особливостей соціального становища та обумовлених тих чи інших соціально-психологічних властивостей. Молодість як певна фаза, етап

життєвого циклу біологічно універсальна, але її конкретні вікові рамки, пов'язаний з нею соціальний статус і соціально-психологічні особливості мають соціально-історичну природу і залежать від суспільного устрою, культури і властивих даному суспільству закономірностей соціалізації» [69]. Українська дослідниця С. Федушко визначає молодь – як велику групу, яку «виділяють на підставі сукупності певних соціально-демографічних характеристик: вікових характеристик, особливостей соціального стану, соціально-психологічних особливостей» [142, с. 79-80]. Тобто вікова ознака виступає як основна для визначення молоді як соціально-демографічної групи, однак використовують і розуміння соціальної ролі, позначаючи молодь як перехідну фазу від виконання соціальної ролі дитини до соціальної ролі дорослого.

Більш глибоке пояснення молоді подає український соціолог В. Ю. Піча, розглядаючи її як «суспільно диференційовану соціально-демографічну спільноту, якій притаманні специфічні фізіологічні, соціально-психологічні, теоретико-пізнавальні, культурно-освітні та інші властивості, що характеризують її біосоціальне дозрівання як здійснення самовиразу її внутрішніх сутнісних сил і соціальних якостей [105, с. 180]. У цьому визначенні окреслюються не тільки соціально-психологічні властивості, але й культурні, ідентифікаційні, соціалізаційні. Дійсно, молодь – це не просто вікова соціальна група, а специфічна група, яка знаходиться у пошуку себе, своїх життєвих цілей і пріоритетів, визначення свого життєвого та професійного шляху.

Як зазначає М. О. Гелемей, у сучасному розумінні молодь – це «специфічна соціально-демографічна група суспільства, яка є неоднорідною, має внутрішню диференціацію, визначається особливостями діяльності, способом життя, динамічністю, інноваційним потенціалом» [27]. У цьому визначенні акцент робиться на неоднорідність, диференціацію, інноваційність та динамічність – це, дійсно, ті риси, які властиві молоді, адже молоді люди у своїй більшості не хочуть жити в тенетах минулого «батьківського», а прагнуть

швидких змін, нових вражень та чогось такого, що свідчило б про їх самостійність та незалежність.

Справедливо зазначає О. О. Каретна, що інтегроване поняття молоді включає такі ознаки: «вікові межі та соціально-психологічні особливості; специфіку соціального статусу, рольових функцій і соціокультурної поведінки; специфіку соціально-демографічної групи; специфіку процесу соціалізації, в якому поєднується соціальна адаптація та індивідуалізація; специфіку самовизначення, самоорганізації, самоідентифікації» [64].

Як бачимо, дослідниця в усіх характеристиках молоді як соціально-демографічної групи вбачає специфіку, тобто такі особливості, які відрізняють цю соціально-демографічну групу від інших. Ми погоджуємося з таким розумінням молоді, оскільки її специфічність, тобто особливість не тільки виокремлює її з-поміж інших, але й надає їй властивостей серйозно впливати на розвиток суспільних подій.

Як підкреслює О. О. Каретна, молодь доцільно розглядати та аналізувати її особливості не тільки з точки зору соціально-демографічного підходу, але й з соціально-психологічного, конфліктологічного, рольового, субкультурного, соціалізаційного та інтеракціоністського, де молодь трактується як «один з трьох станів душі, властивих кожній людині» [64].

Проте, перш ніж визначити ці особливості, варто визначити віковий ценз молоді, а також її функції у суспільстві як головні її ознаки.

Соціологи наприкінці минулого століття молоддю вважали осіб, віком від 15 до 28 років, пізніше вважалось, що межа молодіжного віку – від 16 до 30 років. Проте у Законі України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді» зі змінами, внесеними згідно з Законом від 23 березня 2004 року, відмічається, що «молоддю вважаються громадяни віком від 14 до 35 років» [51, с. 38].

Однак не можна не згадати вікову класифікацію Всесвітньої організації охорони здоров'я, відповідно, до якої молодим віком вважається вік від 25 до 44 років, середнім 44-60 років; 60-75 років – похилим; 75-90 років – старечим; а

особи, які досягли 90 років вважаються довгожителами [23].

Напевно, як зазначає М. Гуцалова, такий підхід ґрунтується на тому, що нині «підготовка молоді до праці, досягнення економічної самостійності та незалежності від допомоги батьків потребує більше часу, ніж у попередні десятиліття. Це відображає об'єктивні процеси у житті і розвитку суспільства: з одного боку, актуалізується завдання ранньої соціалізації молоді, залучення її до трудової практики на більш ранніх етапах, а з іншого – зростають межі середнього і старшого віку, тривалості життя в цілому, продовжуються терміни навчання та соціально-політичної адаптації, стабілізації сімейно-побутового статусу тощо» [36].

Молодь, як справедливо підкреслює О. В. Абашина, виконує низку важливих соціально-економічних функцій в суспільстві, які забезпечують відтворення народонаселення, соціуму та трудового потенціалу:

- *освітньо-професійну*, оскільки саме на етапі своєї молодості люди завершують загальну освіту, обирають професію, здійснюють первинну професійну підготовку в навчальних закладах або на робочому місці;

- *інтеграційну*, яка забезпечує інтеграцію молоді в трудову та соціальну діяльність, тобто отримання першої роботи, виконання певних соціальних функцій;

- *соціодемографічну*, яка пов'язана з формуванням сім'ї та забезпеченням демографічного відтворення населення;

- *функцію соціалізації*, що забезпечує завершення соціалізації і періоду становлення особи та здобуття певного соціального статусу [1].

На наш погляд, цими функціями не вичерпується роль молоді у суспільстві. На наш погляд, доцільно додати:

- *економічну функцію*, яка полягає у тому, що молодь є частиною економічно активного населення, яка робить свій трудовий внесок у валовий національний продукт країни, тим самим забезпечуючи себе і свою сім'ю фінансами, необхідними для нормального забезпеченого життя;

- *інноваційну функцію*, оскільки саме молодь здебільш є носієм і

утілювачем новітніх ідей, технологій, економічних та технічних рішень, культурних зразків, моди, нових брендів у всіх сферах життєдіяльності суспільства, тощо не боячись, що вони будуть недостатньо схвально сприйняті у суспільстві;

- *комунікативну функцію*, в ході реалізації якої відбувається задоволення потреб молоді в спілкуванні не тільки зі своїми однолітками, друзями, але й з старшими за віком і статусом людьми: батьками, родичами, учителями, викладачами, тренерами, наставниками і т. п., що відбувається на основі взаєморозуміння та підтримки, натомість ізоляції чи усамітнення;

- *регулятивну функцію*, під час якої молодими людьми здійснюється моральна регламентація поведінки молодіжних товариств, груп, організацій, спільнот, відбувається обмін інформацією, знаннями у спілкуванні один з одним та з іншими людьми;

- *функцію наслідування та накопичення соціального досвіду*, яка полягає у тому, що саме молодь наслідує та накопичує соціальний досвід своїх батьків, а також транслює наступному поколінню, тобто своїм дітям соціальний досвід, цінності, норми, традиції, звичаї, які накопичені та збережені ними від батьків. Так відбувається міжпоколінна соціокультурна трансформація;

- *культурологічно-дозвіллеву функцію*, що передбачає задоволення потреб у формуванні культури, молодіжної субкультури, контркультури, етиці поведінки, цікавому проведенні дозвіллі, яке сприяє культурному відтворенні молоді (див. рис. 4).

Розглянуті функції визначають роль і значення молоді у суспільстві. Між тим їх змістовне наповнення потребує більшої уваги, оскільки молодь, дійсно, є тією частиною суспільства, яка не тільки змінює та динамізує суспільство, але й вносить в його життя нові ідеї, пропозиції, явища і процеси. Як зазначає О. О. Каретна, молодь «історично завжди виступає носієм соціальних змін. Коли говорять про те, що держава, суспільство повинні організувати молодь, підсвідомо робиться установка, що молодь треба інкорпорувати в системи, що склалися. Але саме молодь і є носієм і активним учасником соціальних

перетворень, тобто змінює систему» [64, с. 289].

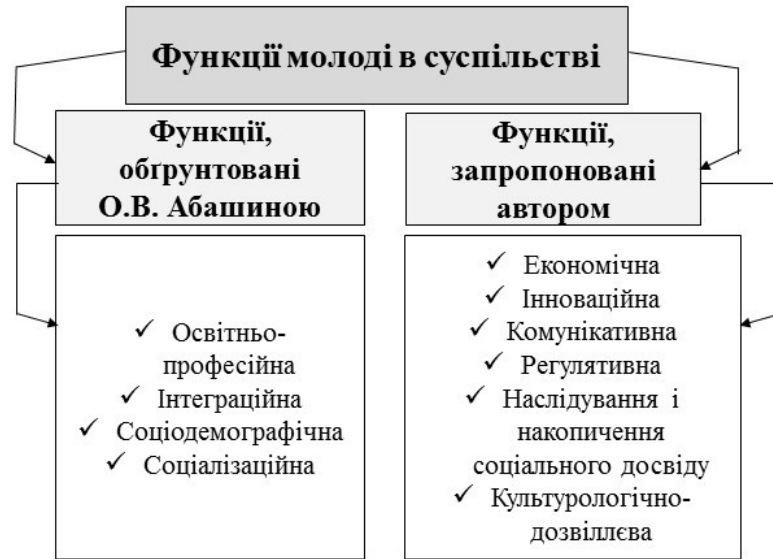

Рис. 4. Функціональне призначення молоді у суспільстві (розроблено автором)

Подібну думку висловлює і Б. Буяк, який стверджує, що молодь – це «носій великого інтелектуального потенціалу, нових і новітніх знань, які вона несе у всі сфери суспільного життя ... це життєва сила суспільства, провідник і прискорювач впровадження в практику нових ідей, ініціатив, нових форм життя» [15, с. 205]. Що у фізичному плані молодь є найбільш здоровою частиною суспільства і тому вона активно долучається до соціально-економічної сфери життєдіяльності суспільства, тобто є економічно активною частиною працездатного населення.

О. В. Абашина, розглядаючи структуру молоді за видами діяльності, акцентує увагу на таких її особливостях:

- 1) здійснення вибору професії і сфери для реалізації своїх здібностей, інтеграція в суспільство та завершення соціалізації і становлення;
- 2) навчання в системі освіти великої частини молоді (учні середніх шкіл, професійно-технічних училищ, студенти вищих навчальних закладів);
- 3) певна частина молоді несе службу у Збройних Силах країни;
- 4) молодь в основному здійснює відтворення населення;
- 5) практично кожна молода людина поєднує одночасно кілька видів

діяльності – навчання, створення сім'ї, виховання дітей, соціально-політичну роботу;

б) серед молоді частка економічно неактивного населення значно більше, порівняно з іншими віковими групами [1, с. 227].

Ці особливості молоді, на які звертає увагу О. В. Абашина, виявляються у тих соціальних функціях, які вона виконує суспільстві, здійснюючи навчання, працюючи, накопичуючи культурні та матеріальні цінності та історичний і соціальний досвід попередніх поколінь.

М. Гуцалова також висловлює думку про те, молодь, як «органічна частина суспільства, на кожному етапі його розвитку виконує інтеграційну функції, об'єднуючи і розвиваючи досвід попередніх поколінь, сприяючи соціальному прогресу, а також забезпечує трансформацію з минулого в майбутнє культурної й історичної спадщини всього людства в умовах природного розвитку соціальної системи» [36]. І тому молодь варто розглядати як важливу частину суспільства, без участі якої неможливий його розвиток.

Між тим не можна не акцентувати увагу на тому, що серед молоді є і економічно неактивна частина, до якої відносяться:

по-перше, студенти, учні, тобто усі молоді люди, хто навчається;

по-друге, військові, які відбувають строкову службу у Збройних Силах, або знаходиться у зоні операції об'єднаних сил на Сході України;

по-третьє, молодь, яка займається з батьками або самостійно у домашніх (фермерських) господарствах;

по-четверте, молоді люди, які не навчаються і не працюють, і/або відносяться до безробітних;

по-п'яте, девіанти, тобто залежні від наркотиків, алкоголю і т. п., а також ті, хто повернувся з місць позбавлення волі.

Отже, молодь, «як суб'єкт економічно зайнятості, з одного боку, є частиною загальних трудових ресурсів суспільства з притаманними їй рисами, з іншого боку, вона має ряд особливостей і певну специфіку» [1, с. 228].

Свої особливості має молодь промислових регіонів України, оскільки в

них простежується теж своя специфіка, яка накладає відбиток на виховання, соціалізацію та розвиток молоді.

Великими промисловими регіонами в Україні вважаються Дніпропетровська, Донецька, Луганська, Запорізька області. Оскільки значні території Донецької та Луганської областей тимчасово окуповані, а дисертаційна робота здійснюється у Криворізькому державному педагогічному університеті, то зосередимо увагу на регіональних особливостях молоді Дніпропетровської області, зокрема м. Кривий Ріг.

Перш за все необхідно довести, що Дніпропетровська область і м. Кривий Ріг є великими промисловими регіонами.

Дніпропетровська область – один з найбільш економічно розвинених регіонів України, чисельність якої складає 3146,1 млн. осіб [148]. Вона вигідно географічно розташована, має великі поклади корисних копалин, багаті природні ресурси, потужний промисловий та науковий потенціал, розвинуте сільське господарство, сучасний транспорт і зв'язок. Основу промисловості Дніпропетровської області складає важка індустрія, зокрема на підприємства гірничо-металургійного комплексу припадає більше 67% всієї реалізованої продукції області; господарську діяльність здійснюють більше 4 тис. промислових підприємств з загальним рівнем зайнятості – близько 295,9 тис. осіб [102]. На Дніпропетровщині виробляється майже п'ята частина (18,3% або 454,1 млрд. грн.) усієї реалізованої промислової продукції України. На території Дніпропетровського промислового регіону є значні запаси кам'яного та бурого вугілля, залізної руди, а базу гірничо-добувної промисловості складають 10 підприємств з видобутку залізних руд та руд інших кольорових металів. На АТ «Марганецький ГЗК», АТ «Покровський ГЗК» добувається 100,0% марганцевої руди в Україні.

Особливе місце в промисловості Дніпропетровської області посідає місто Кривий Ріг – великий залізорудний басейн України. Гірничо-збагачувальні комбінати Кривбасу видобувають 79,4% руд залізних неагломерованих та виробляють 46,4% концентрату залізорудного агломерованого в Україні.

Мінеральні ресурси є основою для розвитку господарства регіону, особливо виробництв чорної металургії, оскільки наявна як головна, так і допоміжна сировина [102].

Представлена вище інформація про виробничий потенціал Дніпропетровської області свідчить про те, що вона є найбільш потужним промисловим регіоном в Україні. А це означає, що життя мешканців цього промислового регіону визначається особливостями діяльності великих промислових підприємств, зокрема гірничо-видобувного комплексу, високою зайнятістю населення та важкою працею, разом з тим і доволі високими заробітками, порівняно з іншими регіонами України.

Звернемося до статистичних даних і проаналізуємо чисельність населення за віком і статтю, порівняно з Україною в цілому (див. таблиця 2.1.1).

Інформація, яка представлена в таблиці 2.1.1 свідчить, що всього в Україні віком від 15 до 35 років проживає 11,3 млн. молодих людей, з них 5,8 млн. – (51,3% від загальної чисельності) – це представники чоловічої статі і 5,5 млн. (49,7% від загальної чисельності) – представниці жіночої статі.

В Дніпропетровській області проживає 834 тис. молодих осіб, що складає 7,4% від загальної чисельності молоді в Україні, з них 406 тис. осіб чоловічої статі і 436 тис. – жіночої, що відповідно складає 7,0% і 7,9% від загальної чисельності чоловіків і жінок зазначеного віку в Україні.

Статистика свідчить, що у молодому віці чоловіків на 2% більше, ніж жінок, як в Україні, так і в Дніпропетровській області. Якщо говорити про кількісний склад молоді, то варто зазначити, що це приблизно 1,3 млн. осіб, з них приблизно 130 тис. (вік від 15 до 17 років включно) – це учні старших класів загальноосвітніх шкіл, біля 140 тис. – це студенти вищих закладів освіти. Інші – практично 1,05 млн. осіб молодого віку – трудовий потенціал країни. Частина молодих юнаків знаходиться на строковій службі, частина бере участь в операції об'єднаних сил на Сході України, інші працюють, або знаходяться в стані пошуку роботи. Закцентуємо увагу на специфічних особливостях молоді Дніпропетровської області та м. Кривий Ріг.

**Чисельність населення в Україні та Дніпропетровській області віком
15-35 років за статтю станом на 01.01.2020 р.**

Вік	Дніпропетровська область, всього	Чол.	Жін.	Україна, всього	Чол.	Жін.
Всього	833961	427723	406238	11287552	5773634	5513918
15	30 581	15 827	14 754	399 758	205 278	194 480
16	28 834	14 898	13 936	381 746	195 882	185 864
17	26 471	13 605	12 866	365 670	188 478	177 192
18	24 526	12787	11739	354 186	182 555	171 631
19	24 631	12 856	11 775	368 383	190 203	178 180
15–19	135 043	69 973	65 070	1 869 743	962 396	907 347
20	25 612	13 495	12 117	374 270	193 330	180 940
21	26 852	13 842	13 010	396 744	203 719	193 025
22	28 744	14 757	13 987	413 289	212 681	200 608
23	30 343	15 698	14 645	446 434	229 602	216 832
24	32 549	16 826	15 723	464 176	238 841	225 335
20–24	144 100	74 618	69 482	2 094 913	1 078 173	1 016 740
25	34 466	17 743	16 723	481 756	247 977	233 779
26	37 076	19 289	17 787	508 985	261 301	247 684
27	40 235	20 677	19 558	545 713	279 774	265939
28	43 208	22 078	21 130	582 057	298 144	283 913
29	46 199	23 717	22 482	610 119	312 060	298 059
25–29	201 184	103504	97 680	2 728 630	1 399 256	1329 374
30	48 402	24 798	23 604	637 080	325 045	312 035
31	51 875	26 485	25 390	675 644	343 901	331 743
32	54 793	27 821	26 972	696 496	354 262	342 234
33	57 390	28 835	28 555	738 438	374 243	364195
34	54 800	27 720	27 080	715 630	361 600	354 030
30–34	267 260	135659	131601	3463 288	1759 051	1704 237
35	55 793	28 142	27 651	731 220	369 380	361 840

Джерело: опрацювання авторське за джерелом [114].

Контент-аналіз інформації у пошуковій системі Google подає велику кількість заходів, які проводяться Дніпропетровською обласною адміністрацією та міською Криворізькою радою для молоді, її розвитку, активізації підприємницької і трудової діяльності. Між тим, наші спостереження за поведінкою молоді, дають підстави стверджувати, що вона все ж таки відрізняється від молоді столиці, західної України, Криму та сільської місцевості.

Оскільки в соціологічній літературі вітчизняних науковців спеціальних досліджень для з'ясування особливостей поведінки молоді в промислових регіонах знайти не вдалося, то обґрунтуємо їх на основі соціологічних досліджень науковців кафедри соціології та масових комунікацій криворізького державного педагогічного університету і власного досвіду і спостережень, які проводилися упродовж 5 років у Криворізькому промисловому регіоні.

До цієї вікової групи відносяться старшокласники, учні ліцеїв, коледжів, вищих навчальних закладів, працююча і непрацююча молодь.

Перша особливість полягає у тому, що *підлітки у промислових регіонах раніше дорослішають*, ніж їх однолітки в інших містах, а відтак їх соціалізація відбувається швидше і молодість приходить у більш ранньому віці, десь приблизно у 13-14 років. У цьому віці вони вже добре адаптовані, мають плани на майбутнє. Значна частина з них, особливо юнаки, не маючи особливого професійного вибору, прагнуть наслідувати своїх професію своїх батьків, які все своє життя присвятили гірничо-видобувній і/або металургійній промисловості і тому починають своє трудове життя з професійних училищ і/або коледжів гірничого чи металургійного профілю.

Друга особливість якраз і полягає у тому, що більшість молодих людей у промислових містах *не мають особливо широкого вибору для реалізації свого трудового потенціалу*, окрім, як промисловість та підприємства гірничо-промислового комплексу. Тобто їх професійна орієнтація має промисловий вектор, оскільки вони в основному пов'язують своє професійне життя з промисловістю.

Третя особливість молоді, яка проживає у промисловому регіоні полягає у тому, що вона *більш динамічно інтегрується у економічно активну спільноту матеріального виробництва* тому, що:

по-перше, у таких регіонах обмежені можливості інтелектуальної чи культурної праці, а перенасиченість промисловими підприємства обумовлює більш активне їх залучення саме до промислової сфери діяльності;

по-друге, на промислових підприємствах існують більш-менш високі і стабільні заробітки, особливо у гірничо-видобувному та металургійному комплексі;

по-третє, відбувається професійна орієнтація навчальних закладів пов'язується більшою мірою з промисловою сферою.

Четверта особливість молоді промислових регіонів виявляється у тому, що вони більш, ніж молодь інших регіонів, *схильні до девіантних форм поведінки*, оскільки у підлітковому віці вони нерідко самовиховуються у середовищі однолітків «вулиці», оскільки батьки щоденно перебувають на роботі і мало уваги надають дітям, які долучаються до девіантних груп. Так, не випадково в рамках реформування системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні у 2016 р. було створено окрему організаційну структуру – ювенальну пробацію. У 14 містах України (Дніпро, Кривий Ріг, Запоріжжя, Мелітополь, Маріуполь, Київ, Житомир, Львів, Рівне, Одеса, Миколаїв, Харків, Кропивницький, Полтава) функціонують центри ювенальної пробації, діяльність яких забезпечує спеціально підготовлений персонал. На обліку центрів перебуває 181 підліток. Це становить близько 20% від загальної кількості неповнолітніх, якими опікуються органи пробації. У першому півріччі 2019 р. по обліку секторів ювенальної пробації пройшло 266 неповнолітніх [112]. Підлітки та юнацтво промислових регіонів частіше удаються до вживання наркотиків, алкоголю, до скоєння правопорушень.

Так, за відомостями ГПУ, в Україні у 2018 р. було зафіксовано 23163 випадки порушення законодавства у сфері обігу наркотичних засобів та психотропних речовин, переважали злочини, які пов'язані із незаконним

виробництвом, придбанням, зберіганням, перевезенням, пересиланням наркотичних засобів або психотропних речовин без мети збуту. У 2019 р., за результатами опитування учнівської молоді в рамках міжнародного проекту «Європейське опитування учнів щодо вживання алкоголю та інших наркотичних речовин – ESPAD», яке проводить за підтримки Європейського моніторингового центру з наркотиків та наркотичної залежності (м. Лісабон, Португалія), ситуація не покращилася, а навпаки погіршилася, оскільки майже половина (46,3%) респондентів зізналися, що мають «значний» досвід вживання алкоголю – пили алкогольні напої десять разів і більше [54, с. 8]. І більшість таких правопорушень припадає на промислові регіони, де кількість культурних закладів менший, рівень заробітної платні вищий, ніж у сільськогосподарських чи туристичних регіонах і є більші фінансові можливості придбати алкогольні чи наркотичні засоби.

Таким чином, молодь – це специфічна соціально-демографічна група, віком від 15 до 35 років, яка має особливі соціально-психологічні якості, свою специфіку самовизначення, самоорганізації, самоідентифікації; знаходиться у стані дотрудової чи початкової трудової соціалізації; формує професійно-соціальний статус, виконуючи відповідні йому соціальні ролі; здійснює соціокультурну поведінку на основі засвоєних соціальних стандартів і норм; усупільнюється завдяки виконанню певних соціальних функцій; є носієм значного інноваційного і трудового потенціалу і рушієм суспільних змін.

А молодь, яка проживає у промислових регіонах України, являє собою специфічну соціально-демографічну групу віком від 15 до 35 років, яка має такі ж *самі ознаки*, як і молодь країни в цілому:

- знаходиться на стадії трудової соціалізації і професійного самоствердження;
- навчається в системі освіти (середні загальні школи, ліцеї, коледжі, інститути, університети, академії);
- несе службу у Збройних Силах країни;
- в основному здійснює відтворення населення;

- є носієм соціальних змін і великого інтелектуального потенціалу, нових і новітніх знань;
- є провідником і прискорювачем впровадження в практику нових ідей, ініціатив, нових форм життя;
- поєднує одночасно кілька видів діяльності – навчання, створення сім'ї, виховання дітей, соціально-політичну роботу;
- є найбільш активною частиною працездатного та економічно-активного населення.

Молодь промислових регіонів виконує наступні функції у їх розвитку: освітньо-професійну, інтеграційну, соціодемографічну, соціалізаційну, економічну, інноваційну, комунікативну, регулятивну, наслідування та накопичення соціального досвіду, культурологічно-дозвіллеву.

Між тим *специфічними особливостями* молоді промислових регіонів є наступні:

- значно коротший життєвий період дорослішання, ніж у їх однолітків в інших регіонах;
- обмеженість у виборі свого професійного вибору для реалізації свого трудового потенціалу;
- *динамічність інтеграції* до економічно активної спільноти матеріального виробництва;
- *більша схильність до девіантних форм поведінки*, зокрема вживання наркотиків, тютюну, алкоголю тощо та правопорушень.

Так як характерною рисою молоді промислових регіонів є значно-коротший період долучення до трудової діяльності, то керуючись визначеними об'єктом і предметом дослідження, а саме з'ясуванням екологічної відповідальності як якості людини, що починає формуватися у процесі соціалізації і початкової професіоналізації, у ході соціологічного опитування будемо дотримуватися вікових меж молоді: *15-30 років*, оскільки це саме той вік, коли у молоді вже є сформованими самоідентифікаційні характеристики та ціннісно-професійні орієнтації, соціальні норми і принципи.

2.2. Сталий розвиток як основа розвитку промислових регіонів

Соціально-економічна ситуація в Україні характеризується складною екологічною спадщиною та воєнними діями на Сході (2014-2021 рр.), які суттєво гальмують сталий економічний розвиток країни. Зростання концентрації шкідливих речовин в атмосфері, тотальне знищення лісів, зникнення багатьох видів тваринного і рослинного світу, порушення екосистем супроводжують техногенну діяльність українського промислового комплексу та військові дії в Донецькому промисловому регіоні.

Більше того технологічне оснащення потужних промислових підприємств країни знаходиться у застарілому стані, який не відповідає європейським стандартам екологічної безпеки. Особливо це стосується великих промислових регіонів, одним з яких є Криворізький залізорудний і металургійний регіон, один з найпотужніших в Європі, в якому видобувається біля 80% залізорудної сировини та 20% металу, однак за валовими викидами основних забруднювачів (пилу, оксидів азоту) м. Кривий Ріг посідає одне з перших місць в Україні [120]. Справедливо зазначив Й. Маяков, експерт з геолого-екологічних досліджень ГС «Екологічна рада Криворіжжя», Кривий Ріг і весь Криворізький регіон знаходяться під надмірним техногенним навантаженням на довкілля у зв'язку з багатоплановими напрямками промислового виробництва, які мають значний негативний вплив на оточуюче природне середовище і забруднюють атмосферне повітря, підземні та поверхневі води, ґрунти, внаслідок чого відбуваються техногенні зміни природних ландшафтів, підвищується дозове навантаження на населення від природних радіонуклідів, погіршуються медичні та соціальні показники [149].

Вкрай критична еколого-економічна ситуація у Донецькому промисловому регіоні, де російська агресія, як зазначають експерти, призвела до втрати 50% його промислового потенціалу. Обладнання окремих підприємств було вивезено на територію Російської Федерації або розібрано на металобрухт [39].

Отже варто визнати, що цілі сталого розвитку, які визнавалися в країні як стратегічні упродовж останніх двадцяти років, практично не зреалізувалися, а тому перед українським суспільством в цілому і перед регіональними спільнотами зокрема постала нагальна потреба оптимізації способу власного існування, насамперед виробництва, і споживання. Саме тому у дисертації *актуалізується проблема* пошуку і наукового обґрунтування ролі молоді у запровадженні новітніх концепцій економічного розвитку та екологічної безпеки у промислових регіонах України, які здатні «вдихнути» в стратегію сталого розвитку нову перспективну ідею [166].

Для цього варто розглянути зміст Концепції сталого розвитку та особливості її реалізації в Україні, зокрема у великих промислових регіонах. Доктрина сталого розвитку є сучасним світовим трендом, який останні п'ятдесят років «спрямований на зміну стосунків людини і природи задля розширення можливостей економічного зростання та створення скоординованої глобальної стратегії виживання людства, орієнтованої на збереження і відновлення природних ресурсів у масштабах, необхідних для повернення спільнот до меж господарської місткості біосфери» [138].

Наукові дослідження у сфері сталого розвитку проводяться не тільки економістами, але і екологами, політологами, соціологами, оскільки його реалізація пов'язується з найважливішими сферами людського буття – природною та соціальною. Серед зарубіжних дослідників проблеми сталого розвитку розглядаються у працях Р. В. Кейтса, Дж. Майєра, Т. М. Перріса, Дж. Рауха та ін., серед українських – М. В. Ваховича, Б. М. Данилишина, А. В. Дем'янюка, С. І. Дорогунцова, В. Я. Ковалю, Л. О. Коваленка, В. С. Міщенко, О. С. Новоторова, М. М. Паламарчука, Б. Є. Патона, І. В. Ропотана, О. Є. Табалова та ін. Названі вчені розглядали шляхи та інструменти переходу до сталого розвитку, виявляли його індикатори, формували механізми запровадження енергозберігаючих та екобезпечних систем, обґрунтовували рівні екологічнобезпечного впливу на промислових підприємств на довкілля тощо.

Регіональний аспект сталого розвитку теж знайшов певне відображення у теоретико-методологічних, правових та науково-методологічних розробках щодо його формування та реалізації в системі державного та регіонального управління завдяки проведенню наукових досліджень у цьому напрямі. Одеська, Київська, Дніпровська, Львівська і Донецька наукові школи представляли їх в регіонах України, але як ще не так давно відзначали українські дослідники, «в управлінські рішення ні на державному, ні на регіональному рівнях наукові здобутки не втілювалися. Результати наукових досліджень залишаються невикористаним управлінським потенціалом для запровадження сталого розвитку в регіонах України» [130, с.7]. Проблематика сталого розвитку є однією з найбільш досліджуваних не тільки в економічній науці та екології, але й в інвайроментальній соціології, географії і навіть етиці та культурології. Це пов'язано з тим, що сама концепція сталого чи зрівноваженого розвитку стосується не тільки екологічних та економічних аспектів розвитку господарства, але й практично усіх інших сфер людського життя: соціальної, культурної, побутової, медичної та інших, оскільки вона потребує не тільки технологічних змін у виробничих технологіях, але й ціннісних переорієнтацій у свідомості населення, особливо молоді та тих людей, які займаються підприємницькою діяльністю, або працюють в державних структурах. Невипадково вчені звертають увагу на те, що проблема сталого розвитку охоплює, як мінімум, дві найважливіші ідеї:

по-перше, цей розвиток передбачає вирішення економічних, соціальних та екологічних проблем, а саме «досягнення рівноваги між різними факторами, що зумовлюють загальний рівень життя»; і,

по-друге, «нинішнє покоління має обов'язок перед прийдешніми поколіннями залишити достатні запаси соціальних, природних та економічних ресурсів для того, щоб вони могли забезпечити для себе рівень добробуту не нижчий, ніж той, що ми маємо зараз» [129].

Як відомо, термін «сталий розвиток» (sustainable development) вперше сформулювала прем'єр-міністерка Норвегії Г.-Х. Брундланд у звіті «Наше

спільне майбутнє», який було підготовлено для ООН і опубліковано Міжнародною комісією з навколишнього середовища і розвитку у 1987 р. Вона визначала його як «розвиток, який задовольняє потреби теперішнього часу, проте не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби» [85, с. 626].

У цьому визначенні чітко виявилася стурбованість про майбутнє покоління, яке у спадок від покоління теперішнього може отримати забруднене повітря, збіднілі природні ресурси і знешкоджені географічні ландшафти. Більш того Г.-Х. Брундланд примусила людство не тільки звернути увагу на її занепокоєність ставленням до природного середовища, але й дослухатися до її меседжу, в якому пролунав заклик до пошуку спільних шляхів збереження довкілля шляхом зрівноваженого, а не прискореного і нищівного використання суб'єктами господарювання природного середовища. Відповіддю на її меседж стала концепція сталого (зрівноваженого, стійкого, екорозвитку) розвитку.

Результатом аналітичної роботи, яка здійснена українськими експертами за підтримки Програми розвитку ООН в Україні та Глобального екологічного фонду в рамках проекту «Інтеграція положень Ріо в національну політику України» стала розробка Стратегії сталого розвитку України до 2030 р. та Національний план дій до 2020 р., які спрямовані на виконання Україною міжнародних зобов'язань та створення реальних передумов для набуття Україною повноправного членства в Європейському Союзі, зокрема виконання «Угоди про асоціацію між Україною та ЄС» [132].

Важливу роль у запровадженні принципів сталого розвитку в Україні відіграла також Національна доповідь «Соціально-економічний потенціал сталого розвитку України та її регіонів», в якій розкрито методологію формування системи індикаторів ефективності розвитку регіональних соціально-економічних систем як базової передумови сталого розвитку України, визначено основні характеристики та систему критеріїв оцінки його соціального та економічного потенціалу [127]. Підготовка та публікація цього документу послужила поштовхом до виходу Указу Президента України «Про

стратегію сталого розвитку України до 2020 р.» 12 січня 2015 р. № 5/2015 [140].

Відомий український економіст Б. М. Данилишин визначає сталий розвиток як «систему відносин суспільного виробництва, за якої досягається оптимальне співвідношення між економічним ростом, нормалізацією якісного стану природного середовища, ростом матеріальних і духовних потреб населення» [155, с. 729].

Тож забезпечення збалансованого розвитку – це не тільки економічна, технічна чи технологічна проблема, але й гуманітарна, оскільки вона потребує нового екологічного мислення перш за все, а потім нових технічних та інформаційних технологій. Це також проблема зміни формату і характеру суспільних відносин, переорієнтація суспільної та індивідуальної свідомості на розумні потреби, на дбайливе ставлення до природи, до середовища свого існування. Тобто збалансований розвиток – це перехід до такої моделі розвитку, яка має й етичний зміст, це «зсув у ціннісних орієнтаціях багатьох людей» [145]. Це стратегія всебічного розвитку країни на найближче століття.

Як підкреслюють українські соціологи, «критеріями реалізації цієї нової цивілізаційної парадигми мають бути економічна ефективність, екологічна безпека і соціальна справедливість» [12, с. 20]. А це означає, що для упередження екологічної необхідні не тільки технологічні зміни, але перш за все формування нової екологічної культури та екологічного мислення.

Невипадково Уряд України 15 вересня 2017 р. представив Національну доповідь «Цілі сталого розвитку: Україна», в якій представлені результати адаптації 17 глобальних базових цілей сталого розвитку з урахуванням специфіки національного розвитку за чотирма напрямками: справедливий соціальний розвиток; стає економічне зростання та зайнятість; ефективне управління; екологічна рівновага та розбудова стійкості [145]. Відповідно до цієї Програми, суспільне бачення розвитку України до 2030 р. охоплює такі орієнтири для досягнення, як: покращення добробуту та здоров'я населення, що забезпечуватимуться інноваційним розвитком економіки, побудованим на сталому використанні природних ресурсів; зміни у структурі експорту, які

спрямовані на перехід від сировини та продуктів первинної переробки до продуктів та послуг з високим ступенем доданої вартості; економічне зростання на моделі «зеленої» економіки; зниження енергоємності валового внутрішнього продукту завдяки заходам із енергозбереження та застосуванню енергоефективних практик; неухильне зростання частки виробництва екологічно чистої енергії, витісняючи, перш за все, традиційні технології, що дозволить суттєво зменшити викиди парникових газів у атмосферу [145]. Ці орієнтири доцільно розглядати одночасно і як індикатори реалізації стратегії сталого розвитку.

Звісно, що реалізація зазначених цілей сталого розвитку в Україні мала би сприяти покращенню якості життя населення без шкоди довкіллю і зростанню тривалості життя. Між тим, екологічна ситуація в сучасній Україні є вкрай складною, що значно гальмує реалізацію зазначених ідей. Ще 4 роки тому голова Всеукраїнської екологічної ліги Т. Тимочко, зазначав, що в Україні існує як мінімум вісім гострих екологічних проблем, які унеможливають стабільний і оптимізований розвиток країни, а саме:

1) *неякісна вода* (80% проб води показують, що її якість не відповідає умовам держстандартів);

2) *забруднене повітря* (щорічно в атмосферу потрапляє понад 6 млн. тон шкідливих речовин і вуглекислого газу);

3) *деградація земельних ресурсів* (майже 40% загальної площі земельних ресурсів України належать до забруднених земель);

4) *знищення лісів* (експорт деревини з України в 2,5 рази перевищує імпорт);

5) *небезпечні геологічні процеси* (41-43% ВВП країни пов'язані з видобутком і переробкою мінерально-сировинних ресурсів, сконцентрованих у гірничовидобувних регіонах Донбасу, Кривбасу, Карпатського регіону);

6) *побутові відходи* (у країні діє близько 800 офіційних звалищ, загальна кількість сміття на яких перевищила 35 млрд. тон);

7) *об'єкти військової діяльності*, з яких 90% морально і фізично застаріли

і працюють зі значним перевантаженням);

8) *Чорнобильська катастрофа*, що призвела до радіоактивного забруднення більш ніж 145 тис. кв. км території України, Білорусії та Росії) [90].

Між тим є підстави стверджувати, що концепція сталого розвитку останніми роками все ж таки гальмується у промислових регіонах. Проаналізуємо основні причини.

Сучасну економіку України експерти називають переважно сировинною, де найбільш розвинутими залишаються залізорудна і металургійна галузі промисловості. Основними районами вугільної, залізорудної і металургійної промисловості в Україні є Донецький, Придніпровський і Приазовський регіони. Найбільшим виробником чорних металів і прокату є *Придніпровський металургійний район*, який сформувався на основі власних залізних руд (Криворізьке, Кременчуцьке, Керченське, Білозерське родовища), марганцевих руд (Нікопольське і Великотокмацьке) і в якому видобувається 95% залізної й 100% марганцевої руди, близько 50% чавуну, сталі і прокату, а також 66% сталевих труб і 83% феросплавів [107].

Серцевину Придніпровського металургійного регіону складає гірничо-металургійний комплекс Криворіжжя (один з основних формувачів держбюджету України, до якого відносяться: ЗАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг» – найбільше підприємство гірничо-металургійного комплексу України з повними гірничо-збагачувальним і металургійним циклами, 5 гірничо-збагачувальних комбінатів, підприємства підземного видобування залізної руди, коксохімічне виробництво. Діяльність ГМК підтримується численними заводами гірничого обладнання та регіональними проектними і науково-дослідницькими закладами. Особливостями даного комплексу є наступні: великомасштабність; виробництво займає величезні площі; вилучення з надр копалин, що видобуваються; величезні екологічні проблеми, навантаження на природне середовище [135, с. 71]. Як зазначають вчені-геологи Г. Г. Губін і В. Г. Губіна, наслідком гірничо-видобувної та переробної діяльності в Кривбасі,

стало «масштабне порушення земної кори і розвиток техногенних екзогенних процесів, таких як зсуви, провали, просідання ґрунтів, порушення фундаментів будівель, а також геотектонічні процеси – рух блоків земної кори у горизонтальному напрямку 3-10 мм/рік, які зафіксовані, у вертикальному напрямку – 2-5 мм/рік» [35, с. 122]. Окрім цього, як зазначають фахівці, «промислове виробництво призводить до забруднення земель, водного і повітряного басейнів токсичними металами антропогенного походження, найбільш небезпечними з яких є залізо, хром, цинк, ртуть, свинець, кадмій та інші, які накопичуються у ґрунтах, забруднюють їх і призводять до хімічних змін, що вкрай негативно впливає на стан здоров'я людей, зменшуючи їх природний імунітет, а значить і середню тривалість життя» [150 с. 123]. А це означає, що у екологічному середовищі промислових регіонів, зокрема Дніпропетровської області та м. Кривий Ріг відбуваються такі економічні процеси, які порушують його природну основу, поступово ведуть до руйнації екосистеми та земної кори, а також призводять до деструктивних соціально-демографічних змін у соціальній структурі регіонального соціуму.

Відповідно до цілей сталого розвитку, що були затверджені на Саміті ООН у 2015 р., управлінський менеджмент сучасних українських підприємств, зокрема дніпропетровських та криворізьких, вимушений був підлаштовувати свою діяльність під техніко-технологічні, екологічні і соціальні зміни, які відповідали поставленим цілям. Однак нерідко відбувалася лише імітація цих змін, оскільки за лаштунками незначних технологічних удосконалень нерідко залишалися в основі діяльності промислових підприємств застарілі технології чи обладнання.

Безперечно, що одним з основних індикаторів її реалізації, є екологічний стан, оскільки він, з одного боку, є наслідком промислової діяльності, а з іншого – причиною стану здоров'я та захворюваності мешканців міст, який також свідчить про результати запровадження програм захисту довкілля.

За даними Державної служби статистики, екологічна ситуація в Україні залишається досить складною. Так, «викиди забруднюючих речовин і

парникових газів у атмосферне повітря від стаціонарних джерел забруднення у 2018 р. склали 2508, 3 тис. тон» [24]. Це означає, що на кожного жителя України у 2017-2018 рр. припадало близько 60,8 кг викидів забруднюючих речовин атмосферу. У територіальному розрізі на кожен квадратний кілометр території країни припадало біля 4,5 тон забруднюючих повітря речовин. Саме у Донецькій та Дніпропетровській областях ці показники значно перевищили середній рівень по країні. Так, у Донецькій області обсяги викидів у розрахунку на один квадратний кілометр були більшими у 6,6 разів, а на 1 особу в 3 рази, у Дніпропетровській (зокрема м. Кривий Ріг) – відповідно у 4,6 та 3,3 рази [55].

Згідно з інформацією промислових підприємств, викиди забруднюючих речовин у атмосферне повітря міста Кривого Рогу не знижуються, а навпаки – збільшуються. Так, за 9 місяців 2019 р. вони склали понад 210 тис. тон, що на 10% більше, ніж за аналогічний період минулого року, а обсяги утворення промислових відходів – 178,2 млн. тон, що у порівнянні з аналогічним періодом 2018 р. збільшено на 3,7%. Основними забруднювачами атмосфери є підприємства ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг», ТОВ «Метінвест-КРМЗ» і ПРАТ «ІНГЗК» [98].

Як катастрофічну характеризують експерти еколого-економічну ситуацію в Донецькому регіоні. До початку військового конфлікту на Донбасі було 4240 потенційно небезпечних об'єктів, а на кінець 2018 р. визначено 176, з яких 99 розташовані на непідконтрольній території, 36 шахт затоплено і не підлягають відновленню; серйозною небезпекою є неконтрольоване забруднення повітря, використання потужних боеприпасів, порушення рельєфу та ґрунтового покриву, хімічне забруднення ґрунтів важкими металами, нафтопродуктами, іншими токсичними речовинами, які ведуть до знищення цілих природних екосистем [22, с. 63].

Як позитивний результат, варто зазначити, що у Криворізькому регіоні з 2016 р. діє Міська програма вирішення екологічних проблем Кривбасу та поліпшення стану навколишнього природного середовища на 2016-2025 рр., основною метою якої є спрямування дій органів державної влади, органів

місцевого самоврядування та їх виконавчих органів, організацій, установ та підприємств міста всіх форм власності на реалізацію пріоритетних напрямів діяльності у сфері ефективного природокористування, дотримання вимог екологічної безпеки та охорони навколишнього природного середовища, просвітницької діяльності і екологічної обізнаності населення [94].

Найбільше металургійне підприємство Кривого Рогу «АрселорМіттал Кривий Ріг» за 2006-2018 рр. інвестував у природоохоронні заходи та екомодернізацію 6,1 млрд. грн. Так, у 2017 р. компанія направила на екологію більше 850 млн. грн., а в 2018-му – більше 500 млн. грн., у 2019 – біля 500 млн. грн. При цьому у найближчі п'ять років капітальні вкладення меткомбінату складуть \$1,8 млрд., зокрема у 2019 р. – біля \$300 млн. Загальні інвестиції промислової групи «Метінвест» в екологічні проекти у 2014-2018 рр. склали більше \$1,2 млрд, зокрема у 2018 р. – \$92 млн. У першій половині 2019 р. прямі інвестиції в екологічні заходи зросли на 16%, порівняно з тим самим періодом минулого року – до \$163 млн. [56].

Однак зазначені вище заходи щодо вирішення екологічних проблем бажаного результату поки що не дають. Забрудненість повітря, поганий стан води суттєво погіршують стан здоров'я мешканців промислових регіонів. Так, захворюваність у Кривому Розі, зокрема на онкохвороби, постійно зростає. На обліку у Криворізькому міському онкодиспансері станом на кінець 2019 р. перебувало 18,5 тисячі пацієнтів, які хворіли або хворіють на злоякісні новоутворення [118]. За 2019 р. зареєстровано 1878 криворіжців, які в цьому році вперше захворіли, а за статистикою щорічно в Україні більше 160 тис. осіб дізнаються, що вони онкохворі [131]. Тож виходить, що кожний десятий з них – мешканець Кривого Рогу.

Отже, незважаючи на міські та підприємницькі природоохоронні заходи і програми, екологічна ситуація як індикатор сталого розвитку у промислових регіонах України поки що залишається небезпечною і потребує пошуку невідкладних ефективних заходів для покращення. Одним з таких засобів може бути стратегія запровадження інтелегентної спеціалізації в умовах сталого

розвитку, яка обґрунтована науковцями кафедри соціології та масових комунікацій (кафедри соціології та економіки 2008-2020 рр.) Криворізького державного педагогічного університету в межах кафедральної науково-дослідної теми і тематики даного дисертаційного дослідження [166].

2.3. Екологічна відповідальність як чинник і прояв екологічної культури молоді промислового регіону

У контексті проблематики дисертаційного дослідження, тобто дослідження екологічної відповідальності молоді промислового регіону, не можна обійти поза увагою екологічну культуру, в лоні якої і формується екологічна поведінка і відповідальність молоді за дбайливе ставлення до навколишнього середовища. Екологічна культура – це поняття, визначення сутності якого носить комплексний, міждисциплінарний характер. І це природно, оскільки екологічна культура вивчається як природними, так і гуманітарними науками.

Українські біологи Н. Гнилуша і А. Афонін визначають екологічну культуру не тільки як «сукупність знань, переконань, установок людини щодо діяльності в природі на основі екологічних принципів, але і як реалізацію людських цілей в природі на основі її законів» [28, с. 30]. Соціолог І. Сосунова, основним поняттям в цьому аспекті вважає «екологічну мораль», під якою розуміє «усвідомлення людьми суспільно необхідного типу поведінки щодо природи і реалізацію його в вільних діях особистості, заснованих на переконаннях і громадській думці» [126, с. 132]. В. Залунін обґрунтовує екологічну культуру як «спосіб ціннісного освоєння природи, що представляє собою своєрідний механізм, що виконує певні функції», до числа яких відносить: адаптивну (специфічний спосіб адаптації людини до природи); ціннісно-нормативну і регулятивну (причетність людини до людини і суспільства з природою, ідеальні проекти вирішення існуючих протиріч між

суспільством і природою) і комунікативну (досягнення взаєморозуміння в процесі обміну інформацією між суб'єктами природокористування на основі єдиних цінностей, зафіксованих у мові, і тим самим, інтеграцію, координацію та консолідацію) [52].

Справедливо зазначають А. Лобанова і О. Славіна, що ціннісно-нормативний, етичний і соціально-діяльнісний підходи до розуміння змісту екологічної культури «актуалізують розуміння її, по-перше, як сукупності знань, цінностей, переконань, установок соціальних суб'єктів про ставлення людини до природи, в цілому до навколишнього середовища; по-друге, як суспільно необхідний тип поведінки людей в навколишньому середовищі і, по-третє, як соціальний спосіб або механізм взаємодії людини і суспільства з природою» [165, с. 187].

Очевидно, що в цьому міждисциплінарному форматі не відображено економічний і психологічний підходи, без яких обґрунтування екологічної культури як соціального феномена не буде повним. З психологічної точки зору екологічну культуру можливо розглядати в контексті розвитку екологічної психології, об'єктом якої є система «людина – довкілля (природа)», а предметом – взаємини, взаємодії, взаємовплив, взаємодії людини і середовища. Зрозуміло, що в такій предметній області екологічна культура проявляється в характері і формах екологічної поведінки, вірніше, в його мотивації, коли людина як субстанціальна частина природи, адекватно порівнює свої потреби з ресурсними можливостями природи.

З економічної точки зору екологічну культуру доцільно розглядати як ціннісно-раціональну соціальну дію (М. Вебер), орієнтовану на отримання економічних благ для задоволення зростаючих потреб з мінімальними ресурсними витратами.

В окреслених підходах до розуміння екологічної культури простежується три базові принципи:

а) необхідність усвідомлення людиною і суспільством характеру своїх дій по відношенню до природи в широкому її розумінні;

- б) здійснення розумної практично-перетворювальної діяльності в навколишньому середовищі з метою задоволення своїх базових потреб;
- с) прогнозування соціальними суб'єктами наслідків своєї ресурсно-споживчої діяльності.

Реалізація цих принципів необхідна при формуванні екологічного мислення та екологічної свідомості, які є складовими екологічної культури, на основі якої і будується розумно-усвідомлена предметно-практична діяльність людини в природному ареалі. На екологічну свідомість доцільно звернути увагу більш глибоко і змістовно. У філософському словнику свідомість трактується як «специфічний прояв духовної життєдіяльності людини, пов'язаної з пізнанням, яке робить відомим (свідомим), знаним зміст реальності, що набуває предметно-мовної форми *знання*»[143, с. 567]. А це означає, що свідомою людина може бути тільки тоді, коли добре розуміється на предметі (змісті) реальності, має певні знання, збагачує своє пізнання за рахунок соціального досвіду і згодом трансформує сукупність знань, пізнань і досвіду у своє духовне надбання, яке реалізує у своїй життєдіяльності. Пов'язуючи це визначення з екологічною константою, може визначити *екологічну свідомість* як особливий прояв ціннісних-нормативних орієнтирів діяльності людини, пов'язаних із знанням і пізнанням природи, її ролі у житті суспільства, що спрямовує її на ціле раціональну та ціннісно-раціональну екологічну поведінку.

Тобто екологічна свідомість формується завдяки пізнанню природного середовища та його ролі у житті суспільства, а також завдяки знанням про екологію та її особливості. На основі екологічної свідомості та екологічних знань формується екологічна культура, проявом якої є екологічна відповідальність, яка спрямовує екологічну поведінку, яка, в свою чергу, уможливорює раціональну економічну діяльність з метою реалізації доктрини сталого розвитку.

Однак для формування і реалізації філософії сталого розвитку необхідний відповідний рівень екологічної культури, який визначається тим, наскільки адекватно громадяни сприймають і вирішують екологічні проблеми. Українські

соціологи і біологи, які взяли участь в круглому столі «Значення чистого навколишнього середовища в житті українців», який був проведений Міжнародною благодійною організацією «Екологія – Право – Людина» та Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, дійшли до одностайної думки, що «екологічна свідомість українців в даний час вкрай низька, і ця екологічна безграмотність громадян є чітким відображенням низького пріоритету екологічної складової в державній політиці» [128]. Цей висновок підтверджується результатами соціологічного опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва в Україні в 2015 р, згідно з якими, за словами його тодішнього директора І. Бекешкіної: головними екологічними проблемами респонденти вважають: забруднення середовища побутовими відходами (59%); забруднення повітря шкідливими викидами (43,8%) і низьку якість питної води (42,3%); 61% опитаних вважають екологічну ситуацію в своєму регіоні нормальною, а 9% – благополучною; 43% відповіли, що неможливо розвивати економіку без нанесення шкоди навколишньому середовищу; питання екології та збереження навколишнього середовища не є пріоритетними для українців, оскільки тільки 29,9% опитаних готові брати участь в розробці і впровадженні заходів з охорони навколишнього середовища [128].

Ці дані говорять про те, що більшість респондентів:

по-перше, не хочуть глибоко вникати в екологічні проблеми, акцентуючи увагу виключно на побутових відходах і стані повітря і води;

по-друге, не зовсім чітко розуміють небезпеку екологічної ситуації в плані її потенційного впливу на стан здоров'я людей;

по-третє, в силу недостатнього рівня екологічної свідомості, вони звикли зі сформованою ситуацією і не мають бажання що-небудь робити для її зміни і поліпшення.

Як підкреслюють соціологи, значна частина респондентів вважає, що екологія – це плата за економічний розвиток, причому в відповідях простежуються і регіональні відмінності: «в західних регіонах України

більшість респондентів вважає, що економічне зростання можливе без нанесення шкоди навколишньому середовищу, а ось в східних і південних регіонах, особливо на Донбасі більшість вважає, що економічне зростання неможливе без шкоди навколишньому середовищу» [128]. Немає сумнівів, що нерозумне екстенсивне використання природних ресурсів завдає колосальної непоправної шкоди навколишньому середовищу. Особливо це очевидно в індустріально-промислових регіонах, природні ресурси яких є джерелом для економічного розвитку і важливою статтею поповнення бюджету країни. В Україні одним з найбільших регіонів є Криворізький залізорудний басейн. У ньому щорічні викиди підприємствами гірничо-збагачувального комплексу забруднюючих речовин в повітря складають близько 300 тис. тон, понад 195,4 млн. тон відходів, з яких 132,5 млн. тон розміщено в навколишньому природному середовищу [41]. Ясно, що техногенний вплив гірничодобувних і гірничо-переробна криворізьких підприємств на навколишнє середовище має деструктивно-загрозливого характеру і для природних ландшафтів міста, і для повітряного, для водного басейнів, і головне – для здоров'я і життя населення міста.

Незважаючи на те, що в Кривому Розі ще шість років тому була введена в дію довгострокова програма по вирішенню екологічних проблем Кривбасу (2011-2020 рр.), рівень екологічних ризиків для населення залишається дуже високим. Жителі міста протягом десятиліть відчувають критичний зростання техногенного навантаження на навколишнє середовище, що пов'язане з ризиками для їх здоров'я і життя.

Однак, як показує авторське опитування населення міста (вибірка 600 респондентів, пропорційно відображає доросле населення Кривого Рогу за статтю, віком і сфері зайнятості, березень 2019 р.) більшість опитаних (67,5%) згодні з думкою, що «добувати і збагачувати руду без нанесення шкоди навколишньому середовищу неможливо»; близько 40% респондентів – «адаптувалися до стану повітря і води в Кривому Розі і не особливо відчувають його негативного впливу на своє здоров'я»; більше половини опитаних (58%) –

«нічого не знають і не чули про компенсації жителям промислових регіонів за порушення їх екологічних прав»; тільки третина респондентів (35%) «хотіли б бути учасниками екологічних партій та рухів» і лише кожен п'ятий (20,5%) «міг би брати участь в екологічних акціях». Хоча в рейтингу проблем, які в місті, на думку опитаних, необхідно вирішувати негайно, екологічна ситуація займає 4 місце, після високих житлово-комунальних тарифів, низького рівня пенсій і заробітної плати і безробіття. Ці показники говорять про те, що все ж більшість жителів Криворіжжя не володіють достатнім рівнем екологічної культури, оскільки мало знають про свої екологічні права, практично не мають уявлення про нові екологічно безпечні методи ведення гірничодобувного і гірничо-збагачувального виробництва і не особливо бажають проявляти свою активність в екологічних акціях і рухах. Пріоритет в екологічній діяльності все ж в місті мають органи місцевого самоврядування, а не цивільні та громадські організації і рухи.

А тим часом відомий в Україні геолог І. С. Паранько, ґрунтуючись на тривалих наукових дослідженнях, окреслює глибину проблем, які виникли в результаті підземних розробок в Кривбасі, в такий спосіб:

1) «криворізька структура, в «підземеллях» якої знаходяться унікальні поклади корисних копалин, належить до зони так званого потужного Криворізько-кременчуцького розлому, практично досягає мантиї землі», що призводить до зсувів в надрах землі;

2) при проведенні вибухових робіт при видобутку руди відбувається деформація порід, в результаті чого утворюються «нові тріщини техногенної природи, руйнують природні»;

3) відвали, яких за більш ніж 200 років гірничорудних розробок, накопичилося навколо Кривого Рогу близько 7 млрд. тон, «тиснуть на різні геологічні блоки», що може призвести до розриву м'яких осадових порід або техногенному землетрусу;

4) реальну загрозу підтоплення несуть в собі шламосховища і ставки-накопичувачі» [2, с. 11].

Представлена вченим екологічна картина Криворізького ресурсно-природно-екологічного ареалу катастрофічно небезпечна, неувага до якої загрожує незворотними наслідками. Як зазначає професор В. Сидоренко, «зростаючі темпи видобутку руди несуть в собі не тільки антропогенну геологічну загрозу, а й деякі інші аспекти, наприклад геополітичного та економічного характеру», що може призвести до непоправної катастрофи: Кривий Ріг може стати «містом-привидом» [2, с. 11]. Вважаємо, що вчені об'єктивно оцінюють ситуацію, демонструють притаманні їм риси нового сучасного рівня екологічної культури, тобто вміння науково прогнозувати майбутнє індустріально-промислового Криворіжжя і подібних йому регіонів. І це природно, оскільки саме наукова думка є передвісником деструктивних наслідків будь-яких суспільних процесів і явищ, що несуть загрозу навколишньому середовищу.

Дуже важливо, щоб прогнози вчених були почуті представниками владних структур на державному та регіональному рівні, в руках яких знаходяться фінансові та матеріальні ресурси, перерозподіл яких є їх прерогативою. І в цьому випадку мова повинна йти про формування прогнозно-креативного екологічного мислення як базової складової екологічної культури всіх соціально-професійних груп населення не тільки індустріально-промислових регіонів, але й політичного істеблішменту державного рівня.

Головним імперативом прогнозно-креативного екологічного мислення є усвідомлене прагнення суб'єктів підприємництва до раціональності господарювання, тобто до реалізації концепції сталого розвитку. Як відзначають польські економісти С. Чая, З. Якибчук і Р. Он'чі, раціональність господарювання в процесі екологізації економічного розвитку визначається двома факторами: тим, щоб при даному обсязі використання ресурсів отримати максимальне досягнення мети і, по-друге, щоб максимальний рівень реалізації поставлених цілей досягти при мінімальному використанні ресурсів [158, с. 15].

Тобто мова йде про доцільність і раціональність відносин «людина-суспільство-природа» в процесі економічної діяльності як базової складової

сучасної екологічної культури.

Не менш важливим елементом екологічної культури є наявність екологічної відповідальності за ведення бізнесу і використанням природних ресурсів, яка, на думку Л. Амджадін, визначається як «різновид соціальної відповідальності, яка передбачає розуміння суб'єктами бізнесу своїх функцій і ролі в системі відносин «людина-суспільство-природа»; усвідомлення необхідності визнавати і дотримуватися сформованих норм по відношенню до навколишнього середовища; оцінку своїх вчинків з урахуванням їх екологічних наслідків для себе, членів колективу, навколишнього населення, суспільства в цілому; готовність внести зміни в свою діяльність (поведінку) в разі допущення відхилень і порушень, що призвели до негативних екологічних наслідків» [3, с. 64].

Виникає цілком логічне питання: екологічна відповідальність є проявом екологічної культури чи навпаки – екологічна культура є виявом екологічної відповідальності молоді?

Ми схильні до думки, що ці дві якості молоді людини настільки тісно пов'язані, що відділити одну від іншої просто не можливо.

Якщо послуговуватися розумінням екологічної культури як ціннісно-раціональної соціальної чи трудової (економічної, підприємницької) діяльності, яка спрямована на отримання економічних благ для задоволення зростаючих потреб з мінімальними ресурсними витратами і мінімальними руйнівними наслідками для довкілля, а екологічну відповідальність – як усвідомлення обов'язковості такої діяльності, то у такому випадку екологічна відповідальність формує екологічну культуру є її детермінантою.

З іншого боку – правового – екологічна відповідальність є наслідком екологічної культури, оскільки за правовими нормами може нести адміністративну, дисциплінарну, кримінальну та іншу відповідальність за недотримання норм користування природними ресурсами, тобто за порушення законодавчих і нормативних вимог до здійснення економічної діяльності. Тож виходить, що екологічна відповідальність є одночасно і чинником і проявом, і

детермінантою і результатом екологічної культури.

Шляхами формування екологічної відповідальності і екологічної культури, є молодіжні рухи. Екологічна відповідальність молоді – є одним з видів соціальної відповідальності, що, «з одного боку означає певні очікування соціального оточення по відношенню до осіб і громадських організацій, а з іншого – усвідомлення цими особами та організаціями свого боргу перед суспільством, колективом, індивідом» [3, с. 64].

Молодіжні рухи є неурядовими організаціями, які формуються за ініціативи молоді як форма вияву їх соціальної активності щодо збереження природного середовища. Як підкреслюють українські екологи, «в рамках молодіжного руху людина не лише здобуває необхідний досвід, але і самореалізується. Ці рухи є осередком формування локальних молодіжних культур та стилів життя, що пізніше, зазнавши певних модифікацій, поширять свій вплив на культуру та спосіб життя суспільства в цілому» [31, с. 87].

В сучасних умовах саме молодіжні рухи сприяють об'єднанню молоді на основі нового екологічного мислення і екологічної культури, що сприяє посиленню екологічної безпеки країни. Особливості та принципи функціонування національної екологічної безпеки – це сукупність основ, для яких існує інтегрований підхід: вузький (соціально-екологічний) та широкий (суспільствознавчий) [16, с. 31]. Загалом розуміння національної екологічної безпеки дуже багатогранне, оскільки акумулює в собі економічні, політичні, гуманітарні аспекти, рівень суспільної екологічної свідомості, який формується через освіту, виховання, етнонаціональні традиції, народний досвід.

Все це в сукупності поступово творить принципи взаємодії суспільства, зокрема молоді з навколишнім середовищем у національному та глобальному масштабах, формує екологічну ментальність нації, збагачує риси її самобутності [65, с. 97]. Усвідомлення молоддю неповноти достовірної інформації про глибину екологічних процесів, що відбуваються в країні чи в регіоні, де вона проживає, має важливе методологічне значення для практичної діяльності, оскільки від цього великою мірою залежить цільова орієнтація

екологічної стратегії, яка нині визначається виробленою в минулому концепцією абсолютної екологічної безпеки.

Принципова помилковість останньої полягає у крайньому максималізмі суспільних прагнень. Новітній досвід засвідчує, що неможливо реально забезпечити абсолютну екологічну безпеку та нульовий техногенний ризик, але їх можна і слід мінімізувати, а відтак управляти їх ступенем.

Екологічні проблеми і ризики в Україні мають довгу історію. Як зазначав Ю. Щербак перший міністр охорони природи незалежної України, наприкінці 1980-х на початку 1990-х рр. в країні особливо гостро постали такі екологічні проблеми, як: наслідки аварії на Чорнобильській АЕС; оздоровлення екологічного стану Дніпра та якість питної води; забруднення в Донецько-Придніпровському промисловому регіоні [68, с. 63]. На думку Ю. Щербака, ці проблеми були особливо загрозливими тому, що були також пов'язані з еколого-демографічною кризою, небезпечною для основ існування українського народу.

Ці екологічні проблеми у сучасний час не зникли, а, навпаки, загострилися. І тому формування екологічної культури молоді та усвідомлення ними екологічної відповідальності за довкілля є актуальною на часі проблемою. Позитивну роль у розвитку екологічної свідомості та підвищенні екологічної культури молоді країни відіграють масові природоохоронні заходи, які проводяться у загальноосвітніх школах, вищих освітніх закладах. Природозахисна діяльність молодих людей в різних областях країни включає також проведення екологічних акцій, мітингів, збір підписів щодо заборони порушень довкілля, які проводились як на загальноукраїнському, так і на регіональному рівнях. Так, наприклад, місцеві активісти Закарпаття виступали проти надмірного вирубування лісів та реліктових дерев у Карпатах. Українська політика в «галузі інституційно-змістового функціонування екологічної безпеки повинна враховувати сукупність існуючих видів екологічних небезпек, соціоекологічні принципи їх «динамічної рівноваги», одним з яких є принцип «екологічних порогів»» [16, с. 31].

Формувати екологічну культуру можна і засобами мистецтва, літератури, театрального мистецтва, живопису. Діячі культури, науки наголошували на важливості питань захисту довкілля. Відомий український письменник О. Гончар пов'язував проблеми екології з проблемами української мови, української культури, з майбутніми можливостями розвитку України [68, с. 64]. У літературних творах осмислюються суттєві ознаки сучасної екологічної ситуації, проблеми збереження природи, управління екологічною ситуацією як раціонального природокористування, висвітлюється роль природного довкілля у самовизначенні людини – особистісному і національному, особливе місце природного довкілля у формуванні екологічної культури українського етносу, становлення екологічної свідомості та екологічної культури, проблеми екологічної безпеки. Для сучасної молоді нашої країни є важливим екологічне виховання – це складний процес, який потребує погоджених дій всіх соціальних інститутів, що беруть участь у вихованні підростаючого покоління – сім'я, школа, позашкільні навчальні заклади, засоби масової інформації [115, с. 31].

Довгий час активно діяла «Грінпіс-Україна», українська філія міжнародної незалежної неурядової організації «Green peace International», привертаючи увагу громадськості до найгостріших екологічних проблем, яка ініціювала акції, що були спрямовані на захист природних ресурсів, за енергозбереження та розвиток альтернативних видів енергетики, проти ввезення на територію України шкідливих речовин тощо [68, с. 68]. Однак останніми роками вона помітно зменшила свою активність. Ще одна молодіжна організація – Всеукраїнська екологічна ліга, яка була заснована в 1997 р., провела перші всеукраїнські акції, зокрема: «Посади своє дерево», «Збережи ялинку», «Нове життя джерел» (розчищення, облаштування та догляд території навколо джерел питної води – колодязів, артезіанських свердловин, бюветів), запровадила проєкт «Парк тисячоліть». У подальшому ліга розширила коло свої природоохоронні акції, заснувала журнали «Екологічний вісник» та «Екологія», а також ініціювала створення серії карт про стан водних ресурсів, атмосферного повітря тощо. Понад десять років (2001–2011 рр.) ліга

організовує щорічні всеукраїнські конференції громадських природозахисних об'єднань [68, с. 71]. Однак останніми роками її активність значно знизилася.

Процес формування екологічної відповідальності та її роль у реалізації доктрини сталого розвитку доцільно представити у взаємозв'язку з екологічними знаннями, пізнанням, екологічною свідомістю та екологічною культурою (див. рис. 5).

Рис. 5. Процес формування екологічної відповідальності як детермінанти сталого розвитку (розроблено автором)

Таким чином екологічна відповідальність молоді як її особистісна риса і соціальний ресурс є важливим чинником і детермінантою формування її екологічної культури і одночасно її діяльним проявом і результатом, а відтак детермінантою сталого розвитку, основна ідея якого полягає у раціонально-розумній економіко-екологічній діяльності. Ціннісно-раціональне ставлення до природного середовища, формування усвідомлено розумного використання природних благ молоддю у процесі своєї трудової (соціальної, економічної) поведінки і діяльності свідчить як про достатній рівень відповідальності, так і про достатній рівень екологічної культури.

Висновки до другого розділу

У другому розділі «Молодь у промисловому регіоні як суб'єкт його сталого розвитку» дисертаційного дослідження з'ясовано основні особливості молоді у промисловому регіоні як специфічної соціально-демографічної групи; виявлено основні стратегічні цілі світової доктрини сталого розвитку і з'ясовано стан її реалізації у промислових регіонах України, зокрема на Криворіжжі, а також виявлено змістовні зв'язки між такими рисами молодих людей як екологічна відповідальність та екологічна культура, обґрунтовано їх істотну взаємозалежність.

Уточнено зміст поняття молодь, зокрема доведено, що це специфічна соціально-демографічна група, віком від 15 до 35 років, яка має особливі соціально-психологічні якості, свою специфіку самовизначення, самоорганізації, самоідентифікації; знаходиться у стані дотрудової чи початкової трудової соціалізації; формує свій професійно-соціальний статус, виконуючи відповідні йому соціальні ролі; здійснює соціокультурну поведінку на основі засвоєних соціальних стандартів і норм; усупільнюється, завдяки виконанню певних соціальних функцій; є носієм значного інноваційного і трудового потенціалу і рушієм суспільних змін.

Проаналізовано перелік відомих у вітчизняній соціологічній науці соціальних функцій, які виконує молодь у суспільстві (освітньо-професійна, інтеграційна, соціодемографічна, соціалізаційна) і обґрунтовано виконання нею додатково таких: *економічної, інноваційної, комунікативної, регулятивної, наслідування та накопичення соціального досвіду, культурологічно-дозвілєвої*. Розглянуті функції визначають роль і значення молоді у суспільстві, однак доведено, що їх змістовне наповнення потребує більшої уваги, оскільки молодь, дійсно, є тією частиною суспільства, яка не тільки змінює та динамізує суспільство, але й вносить в його життя нові ідеї, пропозиції, явища і процеси.

У розділі проаналізовано кількісну статистику молоді від 15-до 35 років за статтю в Україні та Дніпропетровській області станом на кінець 2019 р. і

виявлено, що всього в Україні віком від 15 до 35 років проживає 11,3 млн. молодих людей, з них 5,8 млн. – (51,3% від загальної чисельності) – це представники чоловічої статі і 5,5 млн. (49,7% від загальної чисельності) – представниці жіночої статі. У Дніпропетровській області проживає 7,4% від загальної чисельності молоді в Україні, 7,0% чоловічої і 7,9% жіночої статі від загальної чисельності чоловіків і жінок зазначеного віку в Україні.

Виявлено специфіку життя молоді у промислових регіонах і обґрунтовано, що її *специфічними особливостями* є наступні: значно коротший життєвий період дорослішання, ніж у їх однолітків в інших регіонах; обмеженість сфер діяльності у виборі свого професійного вибору для реалізації свого трудового потенціалу; динамічність інтеграції до економічно активної спільноти матеріального виробництва; більша схильність до девіантних форм поведінки, зокрема вживання наркотиків, тютюну, алкоголю тощо та правопорушень.

Проаналізовано основні цілі світової доктрини сталого розвитку, до яких відносяться: вирішення економічних, соціальних та екологічних проблем, а саме досягнення рівноваги між різними факторами, що зумовлюють загальний рівень життя; виконання нинішнім поколінням обов'язку перед прийдешніми поколіннями стосовно збереження достатніх запасів соціальних, природних та економічних ресурсів для того, щоб вони могли забезпечити для себе рівень добробуту не нижчий, ніж той, що зараз має світова спільнота.

Обґрунтовано, що в Україні, зокрема у промислових регіонах (Донецькому, Криворізькому, Запорізькому) реалізація доктрини сталого розвитку гальмується і гострими залишаються такі екологічні проблеми, як: неякісна вода; забруднене повітря; деградація земельних ресурсів; знищення лісів; небезпечні геологічні процеси; функціонування об'єктів військової діяльності; наслідки Чорнобильської катастрофи.

Уточнено поняття екологічної культури з економічної точки зору як ціннісно-раціональної соціальної дії, що орієнтована на отримання економічних благ для задоволення зростаючих потреб з мінімальними ресурсними

витратами. Доведено, що при розумінні змісту екологічної культури варто враховувати три базові принципи:

а) необхідність усвідомлення людиною і суспільством характеру своїх дій по відношенню до природи в широкому її розумінні;

б) здійснення розумної практично-перетворювальної діяльності в навколишньому середовищі з метою задоволення своїх базових потреб;

в) прогнозування соціальними суб'єктами наслідків своєї ресурсно-споживчої діяльності.

Доведено, що рівень екологічної культури суб'єктів економічної діяльності у промислових регіонах залишається доволі низьким, а відтак потребує свого дослідження і підвищення. Обґрунтовано, що екологічна відповідальність молоді як особистісна риса і соціальний ресурс є важливим чинником і детермінантою формування її екологічної культури і одночасно її діяльнісним проявом і результатом. Ціннісно-раціональне ставлення до природного середовища, формування усвідомлено розумного використання природних благ молоддю у процесі своєї трудової (соціальної, економічної) поведінки і діяльності свідчить як про достатній рівень відповідальності, так і про достатній рівень екологічної культури.

РОЗДІЛ 3

ЕКОЛОГІЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ МОЛОДІ В ПРОМИСЛОВОМУ РЕГІОНІ: ЕМПІРИЧНИЙ ВИМІР (НА ПРИКЛАДІ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

3.1. Промисловий регіон: екологічні ризики для життєдіяльності молоді

Світова доктрина сталого розвитку, як відомо, ґрунтується на двох найважливіших ідеях: пошуку ефективних шляхів вирішення екологічних, економічних і соціальних проблем за рахунок оптимального використання природних ресурсів і прагненні забезпечити достатній рівень життя людей, зокрема прийдешніх поколінь на основі відновлення і збереження природних ресурсів і довкілля, які потерпають від їх нищівного споживацького використання. Тобто кінцевою метою концепції сталого розвитку є розумне та раціональне використання природних ресурсів одночасно з забезпеченням достойного рівня життя людей.

Звісно, що реалізація принципів і положень сталого розвитку має ґрунтуватися на певних фундаментальних засадах, до яких необхідно насамперед віднести формування соціально відповідального бізнесу, складовою якого є екологічна відповідальність суб'єктів підприємництва. І хоча етичні основи соціально відповідального бізнесу в Україні тільки-но закладаються, розпочинається активна фаза боротьби з корупцією, можна переконливо говорити про те, що в країні починає формуватися клас підприємців з новим мисленням та європейською орієнтацією. До них можна віднести тих суб'єктів підприємництва, хто залучився до підтримки і забезпечення української армії та добровольчих батальйонів під час війни на сході України (2014-2019 рр.); хто брав участь у соціальних програмах, пов'язаних з підтримкою людей з особливими потребами, ветеранів антитерористичної операції на Сході країни,

талановитих студентів, спортсменів, музикантів; хто ініціював та активно запроваджував проекти, спрямовані на збереження довкілля.

Соціологічні дослідження, які проводилися в Україні міжнародним Інтернет-центром Allbiz свідчать, що 90% опитаних працівників українських підприємств вважають вкрай важливою і корисною корпоративну соціальну відповідальність, оскільки вона сприяє збільшенню соціальних гарантій працівників, зокрема кожний п'ятий з них згоден з тим, вона повинна реалізуватися через високу якість товарів; 17 % – через забезпечення соціального пакету в цілому; 14% – через спільні з громадськими організаціями програми вирішення суспільних проблем; 13% – через участь у добровільних програмах і співпрацю з місцевими органами влади. Разом з тим, тільки 3% респондентів налаштовані керуватися у виготовленні продукції екологічними вимогами і засадами відкритості і прозорості бізнесу[164, с. 272; 87].

Ці дані соціологів свідчать про недостатній рівень екологічної свідомості, а відтак і екологічної відповідальності більшості українських підприємців. А це впливає і на результати їх економічної діяльності. Як свідчать дані екологічних моніторингів, які вже відкрито в Україні, щорічно в атмосферу нашої країни потрапляє понад 6 млн. тон шкідливих речовин і вуглекислого газу [95]. Вкрай критична ситуація склалася із станом водойм країни, в які нині щодоби скидається понад 10,6 тис. куб. метрів неочищених і недостатньо очищених стічних вод [42].

Головними забруднювачами і водойм і повітря залишаються промислові підприємства, яких на території Дніпропетровської області налічується більше 2 тисяч. Дніпропетровська область – це один з найбільших промислових регіонів України, до якого входять і великі і малі промислові міста. Промисловість області представлена гірничо-видобувною, машинобудівною, металургійною, вугільною, хімічною та іншими галузями промисловості. Область має потужний промисловий потенціал, основу якого складає важка індустрія. Щорічно до 70% реалізованої продукції області забезпечують підприємства гірничо-металургійної промисловості. На Дніпропетровщині

виробляється майже п'ята частина (19,2% або 481,5 млрд грн) усієї реалізованої промислової продукції України. Базу гірничо-добувної промисловості області складають близько 10 підприємств з видобутку залізних руд та руд інших кольорових металів. На металургійних підприємствах зайнято понад 71,3 тис. осіб. Основні підприємства: ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг», ПАТ «Дніпровський металургійний комбінат», ПрАТ «Дніпровський металургійний завод», ТОВ «Металургійний завод «Дніпросталь»» [40].

В Дніпропетровській області одним з найбільших *промислових* міст є Кривий Ріг, економічний потенціал якого представляють близько 6 тисяч промислових підприємств, з яких 87 великих; 8 з 11 підприємств України з видобутку та переробки залізорудної сировини; головною містоутворюючою галуззю, є чорна металургія; у місті розташовано один з найбільших в світі металургійних комбінатів – «АрселорМіттал Кривий Ріг», п'ять гірничо-збагачувальних комбінатів, три рудоремонтних заводи та ін. Переважна номенклатура: залізна руда, концентрат, агломерат, обкотиші, чавун, сталь, готовий прокат. Питома вага гірничо-металургійного комплексу становить 86% загальних обсягів промислового виробництва в місті [74].

Ясна річ, що довготривалий видобуток залізної руди (підтвержені поклади якої нараховують близько 6 млрд. тон) та 10 видів металевих (золото, германій, хром, нікель, платина та ін.) і 30 видів неметалевих (алмаз, тальк, гранат, мармур, глина, вапняк та ін.) корисних копалин, має деструктивний ризико-екологічний вплив на навколишнє середовище.

Як свідчать вчені-геологи, «загальні обсяги земної кори, які втягнуті в техногенні геотехнічні процеси у Криворізькому регіоні складають близько 20 млрд. куб. м та утворюють кар'єрні і шахтні ємності, які мають площу в межах 0,1-0,6 кв. км, а глибину до 100 м» [87, с. 100]. Тож кар'єри, які заливаються водою або засипаються землею і хвостосховища (близько 8 тис. га землі), в яких накопичується шахтна вода, що згодом зливається в річки Інгулець та Саксагань, забруднюючи їх, є вкрай *ризикогенним техногенним*

чинником для екосистеми регіону в цілому, загрожуючи її повною руйнацією – забрудненням, обвалами і затопленням великих міських територій.

Серйозним чинником екологічних ризиків є масові вибухи на кар'єрах, що збільшують допустимий рівень концентрації пилю в повітрі в 15-20 разів для населених пунктів. Як свідчать фахівці, «промислові викиди є головним джерелом опадання важких металів на земну поверхню, зокрема на ґрунти у вигляді твердих або рідких опадів, що негативно впливає на рослини, знижуючи їх врожайність» [150, с. 125]. Така ситуація породжує антропогенні екологічні ризики для водойм і ґрунтів, а саме спричиняє їх хімічні та біохімічні зміни, оскільки важкі метали відрізняються високою біологічною активністю і мають канцерогенні, мутагенні та патогенні властивості. До екосистем міста значну кількість важких металів привносить також автомобільний та залізничний транспорт за рахунок акумуляції сполук свинцю та цинку вздовж автотрас. Ясна річ, важкі метали здатні акумулюватися в рослинних тканинах, в водоймах, в повітрі і через них попадати в організми теплокровних тварин і людей, негативно впливаючи на них, руйнуючи їх фізіологічні процеси. Отже, техногенний вплив гірничодобувних і гірничопереробних криворізьких підприємств на довкілля має деструктивно-шкідливий характер і для природних ландшафтів, які оточують міську територію і/або проходять повз неї, і для повітряного, і для водного басейнів, а найголовніше – для здоров'я і життя населення міста.

Жителі Дніпропетровської області, зокрема Криворіжжя, упродовж десятиліть відчують критичне зростання техногенного навантаження на оточуюче середовище, що спричинене збільшенням потужностей промислового виробництва та концентрацією промислових підприємств, при цьому їм не надаються компенсації за порушення екологічних прав. Не зважаючи на те, що було введено в дію довгострокову програму по вирішенню екологічних проблем Кривбасу (2011-2020 рр.), рівень екологічних ризиків для людей залишається надвисоким. Так, за оперативними даними підприємств гірничо-металургійного комплексу міста, у 2018 р. викиди забруднюючих речовин у

повітря становили 266,5 тис. тон; утворено близько 232,7 тис. тон відходів, з них розміщено в навколишньому природному середовищі 153,1 тис. тон. Основну частину промислових відходів складають відходи видобутку і збагачення залізної руди [47].

Як справедливо зазначають екологи Е. Євтушенко і С. Потапенко, у зв'язку із багаторічною експлуатацією в Кривому Розі потужного гірничо-видобувного комплексу та супутніх йому виробництв, Криворізький регіон визнано «регіоном з критичним станом довкілля, де навколишнє середовище зазнало часто незворотних змін і трансформацій, де всі системи довкілля знаходяться під дією значного впливу техногенних чинників, зумовлених складним і різноманітним характером функціонування різних галузей виробництва та численних підприємств» [45, с. 89]. Невипадково Кривий Ріг, як правило, очолює рейтинги найбрудніших міст України і Європи.

Таким чином, існування екологічних – і антропогенних, і техногенних ризиків у промисловому Криворізькому регіоні гальмує його сталий розвиток, чим значно підвищує екологічну небезпеку для життя міської спільноти. А це означає, що рівень екологічної відповідальності як суб'єктів підприємницької діяльності, так і працівників органів регіонального самоуправління вочевидь недостатній для вимогливого і доцільного вирішення економічних і міських соціальних проблем.

Для вирішення екологічних проблем Криворіжжя необхідно проаналізувати участь у цій діяльності молоді, як чисельної складової населення Дніпропетровської області, зокрема м. Кривий Ріг, яка і навчається, і працює, і займається підприємницькою діяльністю і може знаходитися у пошуку роботи, тобто бути безробітною.

Необхідно зазначити, що незадовільна екологічна ситуація несе серйозні ризики для здоров'я мешканців України, Дніпропетровської області і Кривого Рогу, зокрема і для молоді.

Як свідчить статистика, останніми роками в Україні значно погіршився стан здоров'я населення, що призводить до зменшення тривалості життя,

особливо це стосується промислових міст України. Так, наприклад, у демографічному прогнозі Кривого Рогу до 2030 р., розробленому у рамках Проекту міжнародної технічної допомоги «Розбудова спроможності до економічно обґрунтованого планування розвитку областей і міст України» (Проект РЕОП), зазначається, що «показник тривалості життя у Кривому Розі значно менший від відповідних показників у містах Дніпропетровської області та України загалом. Зокрема, у 2010 р. тривалість життя чоловіків у місті була на 6,2 роки менша, ніж у міських поселеннях України і на 4,4 роки нижча, ніж у міських поселеннях області» [38]. Звісно, що причинами зменшення тривалості життя і збільшення смертності населення у промислових містах є чимало причин, зокрема травматизм на виробництві, аварійність на дорогах, шкідливі звички. Однак найбільшої шкоди у промислових містах здоров'ю населення завдає їх екологічний стан, який, нажаль, з розвитком промисловості зазнає суттєвого погіршення.

Звісно, що сучасний період життя людства характеризується значним розвитком промислового виробництва, що призводить до невідповідних змін довкілля, водного і повітряного басейнів, кліматичних умов і географічних ландшафтів. Як зазначає М. М. Кисельов, «такі зміни формують нову якість довкілля та життя, до якої людина як вид неготова. Розв'язання цієї проблеми потребує системного врахування як екологічних, так і соціокультурних аспектів розвитку і передбачає визначення меж стійкості екосистем та готовності жити в цих межах» [67].

Звісно, особливої уваги науковців потребує глобальна світова екосистема, яка зазнала змін у зв'язку із потеплінням клімату («парниковий ефект»), трансформацією складу атмосфери і забрудненням навколосезонного простору залишками космічних ракет, супутників тощо. Однак не меншої значущості набуває проблема дослідження локальних (регіональних) екосистем, які зазнають збитків у промислових регіонах, де відбувається видобуток корисних копалин, інтенсивно розвивається промислове виробництво і разом з тим неналежна увага приділяється відтворенню навколишнього середовища.

Напевно, великою помилкою радянських часів було будівництво великих промислових підприємств практично у межах міст, або розбудова міст навколо промпідприємств. Така недалекоглядність коштує в теперішніх умовах дуже дорого, оскільки наносить великої шкоди здоров'ю людей.

Так, наприклад, на території м. Кривий Ріг розташовано більше 70 великих промислових підприємств. За валовими викидами основних забруднювачів (пилу, оксидів азоту) м. Кривий Ріг, нажаль, посідає перші місця в Україні [32, с. 64]. Як доводить Л. І. Баранова, у розрахунку на одну особу населення міста, викиди від стаціонарних джерел дорівнюють 541 кг, що свідчить про високий рівень антропогенного забруднення [8, с. 21].

Безумовно, занадто велике техногенне навантаження неминуче веде до порушення екосистеми, викликаючи руйнівні наслідки у природному середовищі, а відтак у живих організмах, зокрема і у людських. Тому стан здоров'я та захворюваності населення регіону можна вважати похідними від стану навколишнього середовища, саме такої думки дотримуються українські дослідники О. Антонюк, М. Горбач, Б. Данилишин, М. Хвесик, В. Шевчук та ін. [5]. Справедливо зазначає О. П. Антонюк, що «здоров'я не можна розглядати як щось автономне, пов'язане тільки з індивідуальними особливостями організму, тому що воно є результатом впливу генетичних, соціальних і природних факторів та їх комбінації [5]. А, «небезпечний рівень забруднення атмосфери, – як підкреслює Н. М. Миронова, – є одним з основних факторів підвищення ризику смертності та захворюваності в містах з дуже сильним забрудненням атмосферного повітря» [89].

Дослідниця вважає, що середній показник смертності населення в таких містах на 5-10% більше, ніж у містах з відносно чистою атмосферою. Надмірна концентрація шкідливих речовин, яка фіксується у повітрі м. Кривого Рогу та його водному басейні неминуче призводить до ряду захворювань: дихальної і серцево-судинної систем, якісних новоутворень та злоякісних пухлин (онкозахворювань). Звісно, що житлові масиви, які розташовані навколо промислових підприємств, є найбільш небезпечними для здоров'я людей.

Наукові дослідження, які проводилися упродовж багатьох років, свідчать, що «рівні захворюваності у різних районах міста суттєво коливалися, і деяким часом найменший рівень захворюваності в забруднених районах перевищував найбільший у районах з допустимим чи слабким рівнем забрудненості за цілим рядом захворювань: органів дихальної системи – у 1,7 рази (у розрахунку на 10 тис. населення); органів кровообігу – у 3,4 рази; гіпертонічної хвороби – у 32,7 рази; стенокардії – у 3,1 рази; хронічного фарингіту – у 3,8 рази; хронічного ларингіту – у 3,2 рази; пневмонії – у 1,4 рази; хронічного бронхіту – у 1,8 рази; обструктивного бронхіту – у 4,1 рази; бронхіальної астми – у 1,6 рази [8].

Окрім того, вивчення імунологічного статусу людини під впливом факторів навколишнього середовища, яке проводилося групою криворізьких вчених на чолі з В. О. Гапоном, виявило, що у працівників металургійного комбінату він виражається у зниженні кількості Т- чи В-лімфоцитів та здатності їх перетворюватися у бласти, а також зниженні імуноглобуліну G у крові. Одночасно відбувалося збільшення імуноглобулінів А і М та кількості нульових клітин [4].

А це означає, що шкідливі речовини, які викидаються у повітря промисловими гігантами, суттєво знижують імунітет людей, що збільшує ризики їх захворювань, зокрема серцево-судинних, онкологічних та дихальної системи.

Варто звернути увагу також на той факт, що несприятлива екологія є однією з найважливіших причин накопичення мутацій організму, які стосуються генотипу людини. На це звертає увагу О. В. Грабовський і зазначає, що приблизно 85% хвороб викликаються та переносяться водою [29]. Незадовільна якість питної води пов'язується з тим, що внаслідок викидання промислових стоків підприємствами Кривого Рогу, Жовтих Вод і Кіровоградської області підвищилася мінералізація та жорсткість води у відкритих водоймищах (Карачунівському та Радущанському), з яких здійснюється водопостачання міста [96]. А відтак вода насичується токсичними

з'єднаннями важких металів, солями, що підвищує ризик захворювання на атеросклероз, інсульт, інфаркт тощо.

Таким чином, не викликає жодних сумнівів негативний вплив екологічного стану великих промислових міст, зокрема Кривого Рогу за стан здоров'я їх мешканців, оскільки він пов'язується із значним техногенним навантаженням на довкілля, яке спричиняє виробництво (видобуток і переробка корисних копалин, масові вихлопи при бурових роботах у шахтах та гірничо-збагачувальних комбінатах тощо). Зменшити це навантаження зокрема у м. Кривий Ріг вкрай складно, оскільки, по-перше, санітарно-технічний стан діючих газовуглеочисних споруд на 15% підприємств несправний, або ж вони працюють неефективно, а, по-друге, у вітчизняній практиці відсутні апарати очищення від газоподібних компонентів, які й формують загальний фон атмосфери в житлових масивах міста [96].

Така ситуація значно підвищує *ризик* зниження імунітету, збільшення захворювань мешканців міста, зокрема молоді, підлітків, організми яких знаходяться у процесі свого формування. А відтак природоохоронні заходи, відновлення промислових ареалів, очищення повітряного та водного басейнів потребують більш ефективних і дієвих заходів як на регіональному, так і на державному рівнях. Але головною залишається необхідність формування екологічної свідомості та екологічної культури населення промислових міст в цілому і підростаючого покоління і молоді зокрема.

Станом на початок 2021 р. у Кривому Розі мешкає понад 180 тис. молодих громадян віком від 14 до 35 років, з яких: 70 тис. учнівської молоді, 27 тис. студентів, понад 83 тис. робітничої молоді, які на стані свого здоров'я відчують вплив незадовільної екологічної ситуації [53].

Про це засвідчили результати соціологічного опитування молоді Дніпропетровської області (вибірка 600 респондентів, репрезентативна за віком, статтю, сферою зайнятості, місцем проживання, похибка вибірки складає 2,5%) (див. таблицю 3.1.1).

Простий розподіл відповідей на запитання

«Чи можете ви сказати, що поганий стан довкілля впливає на погіршення стану вашого здоров'я чи здоров'я ваших близьких людей?»

(у % до кількості опитаних)

Варіанти відповідей	Всього (n=600)	Молодь великих міст (n=450)	Молодь маленьких міст (n=150)
так, дуже сильно впливає	30.0	36.5	15.0
скоріше так, ніж ні	35.0	42.0	12.0
скоріше ні, ніж так	15.0	8.5	38.0
ні, не впливає зовсім	12.0	6.0	26.0
важко відповісти	8.0	7.0	9.0

Як бачимо, 65% опитаних переконані в тому, що поганий екологічний стан довкілля впливає на стан здоров'я мешканців промислових міст. У великих містах таких респондентів в 3 рази більше, ніж в малих (78% проти 26%). Це пояснюється тим, що молодь у малих містечках не відчуває так, як молодь великих промислових міст стан забруднення повітря та водойм.

Тому наступним завданням дисертаційного дослідження є з'ясування стану та рівня екологічної культури та екологічної свідомості молоді Дніпропетровської області, як великого промислового регіону.

3.2. Молодь в промисловому регіоні: стан екологічної культури та екологічної відповідальності у емпіричному вимірі

Соціологічне опитування, яке проводилося з 01.06.2020 р. по 01.09.2020 р. в Дніпропетровській області, зокрема в великих і малих містах стосовно рівня і стану екологічної культури і екологічної відповідальності молоді, ґрунтувалося на вирішенні тих основних завдань, які було поставлені в цілому у дисертаційному дослідженні й уточнені відповідно до самого процесу опитування.

Метою соціологічного опитування було з'ясування рівня екологічної відповідальності молоді промислового регіону та чинники, що впливають на її формування, а також можливі шляхи його підвищення.

Об'єктом опитування були обрані молоді люди віком від 15 до 30 років, що проживають у великих і малих промислових містах Дніпропетровської області; *предметом* - оцінні судження молодих людей стосовно екологічних проблем області, екологічної культури та свідомості, екологічної відповідальності та екологічної поведінки молоді та чинників їх формування в сучасних умовах.

Досягнення мети зумовило постановку і вирішення таких взаємопов'язаних завдань опитування:

- з'ясувати рівень обізнаності молоді стосовно проблем довкілля, які існують у промислових містах;
- окреслити рейтинг екологічних проблем;
- визначити рівень поінформованості молодих людей з правовими та законодавчими актами у сфері збереження навколишнього середовища;
- з'ясувати рівень обізнаності молодих людей про охорону навколишнього середовища і усвідомлення їх особистісної ролі у захисті довкілля;
- виявити ступінь задоволеності станом екології у промисловому місті, де вони мешкають;
- визначити частоту появи неекологічних соціальних практик (навмисне забруднення довкілля, паління вогнищ, викид сміття у неналежному місті, ушкодження дерев, ловля риби чи полювання у заборонених місцях тощо);
- з'ясувати перелік пріоритетних джерел інформування про екологічні проблеми;
- виявити можливі напрями залучення молоді щодо реалізації проектів охорони навколишнього середовища у промислових містах;
- дати суб'єктивну оцінку ефективності діяльності природоохоронних інституцій в регіоні, області, Україні;

- визначити рівень готовності молоді до практичної реалізації природоохоронних заходів у своїй професійній діяльності;

- визначити рівень екологічної відповідальності молоді за стан навколишнього середовища у промисловому регіоні.

Основна гіпотеза опитування полягала у тому, що більшість молодих людей промислових регіонів мають середній рівень обізнаності щодо екологічних проблем регіону, не відчують повної міри особистої відповідальності за стан довкілля і мають недостатньо сформовані патерни екологічної поведінки

Додаткові гіпотези соціологічного дослідження були сформульовані наступним чином:

- більшість молодих людей помічають гострі екологічні проблеми у регіоні свого проживання;

- у молодіжному середовищі, можемо припустити, що переважна більшість молодих людей не особливо переймається гостротою екологічних проблем у промисловому регіоні, оскільки орієнтується на досягнення власних цілей;

- більшість молодих людей мають низький рівень поінформованості щодо законодавчо-правової бази України стосовно захисту навколишнього середовища;

- більшість молодих людей отримали основні знання про охорону навколишнього середовища і особисту роль у захисті довкілля у навчальних закладах: школі, коледжі, університеті;

- більшість молодих людей незадоволені екологічним станом у промисловому регіоні та в мікрорайоні, де вони мешкають;

- в житті молодих людей та в їх оточенні доволі часто були випадки, коли хтось ненавмисне забруднював довкілля: палив вогнища, викидав сміття в неналежному місті, ламав дерева, ловив рибу чи полював у заборонених місцях тощо;

- переважна більшість молодих людей не часто цікавляться екологічними

проблемами, а основними джерелами є знайомі та соціальні мережі;

- більшість молодих людей готові займатися природоохоронною діяльністю лише в межах своєї професійної діяльності;
- більшість молодих людей скоріше негативно оцінюють діяльність природоохоронних інституцій в регіоні, області, Україні, ніж позитивно;
- більшість молоді молодь готова у своїй професійній діяльності захищати довкілля виключно на основі правових методів;
- більшість молодих людей мають вкрай низький рівень відповідальності за стан навколишнього середовища у промисловому регіоні;
- більшість молоді схиляється до думки про необхідність покращення екологічної освіти та пропаганди (програму соціологічного дослідження представлено у додатку А).

Обґрунтування типу вибірки та розрахунок вибіркової сукупності.

Вибірка є комбінованою (на кожному етапі змінюється і одиниця відбору, і метод відбору). Перший шабель – типова вибірка передбачає відбір міст (Дніпро, Кривий Ріг, Кам'янське), що мають представницький характер і показово репрезентують Дніпропетровську область з огляду на проблему дослідження. Другий – локальний метод вибірки дозволив визначати основні місця локації респондентів (місце навчання, роботи – навчальні заклади, підприємства, одиниці спостереження обиралися з використанням власне імовірнісного методу відбору). Третій – цілеспрямована квотна вибірка з урахуванням відсоткового співвідношення представництва статево-вікових груп у структурі молодіжної когорти. Репрезентативність вибірки забезпечується дизайном вибірки (стратегією і процедурами її формування) і розрахунком її мінімального обсягу, який здатний забезпечити необхідну точність результатів. Економічність вибірки пов'язується з вартістю вибіркового дослідження.

Зазначимо, що, керуючись визначеними об'єктом і предметом дослідження, а саме з'ясуванням екологічної відповідальності як якості людини, що починає формуватися у процесі соціалізації і початкової

професіоналізації, у роботі *будемо дотримуватися вікових меж молоді: 15-30 років*, оскільки це саме той вік, коли у молоді вже є сформованими самоідентифікаційні характеристики та ціннісно-професійні орієнтації, соціальні норми і принципи.

Звісно, що завдання – з'ясувати рейтинг найважливіших життєвих проблем для сучасної молоді промислового регіону, було поставлено для того, щоб зрозуміти, які життєві цілі ставить молодь перед собою і яке місце серед них посідає серед них забрудненість довкілля (див. таблицю 3.2.1). При опитуванні респондентам можна було визначити 5 найважливіших для них особисто життєвих проблем.

Як свідчать дані таблиці 3.2.1, перша топ-п'ять життєвих проблем в цілому для молоді Дніпропетровської області розподіляється наступним чином:

- 1) відсутність перспектив влаштуватися на роботу в моєму місті за фахом – 43,0% респондентів;
- 2) низькі заробітні плати – 36,5%;
- 3) відсутність умов для якісного відпочинку – 30,2%;
- 4) неякісне і дороге медичне обслуговування – 30,5%;
- 5) відсутність коханої людини – 28,0%, жорсткі карантинні заходи протидії коронавірусної інфекції – 27,5%, війна на сході України – 27,5%.

Таблиця 3.2.1

**Рейтинг життєвих проблем, які хвилюють молодь
Дніпропетровської області (у % до кількості опитаних)**

Життєві проблеми	Всього (n=600)	Молодь великих міст (n=450)	Молодь малих міст (n=150)	Старшокласники (n=100)	Студенти (n=150)	Працююча молодь (n=300)	Непрацюючі та безробітні (n=50)
Війна на сході України	27.5	28.5	26.5	26.0	30.5	26.0	15.0
Відсутність перспектив влаштуватися на роботу в моєму місті за фахом	43.0	45.0	41.0	38.0	43.0	13.0	72.0
Відсутність якісних доріг	16.5	13.0	26.5	15.0	25.0	23.0	10.0
Забруднене	15.0	14.0	8.0	10.0	15.0	20.0	10.0

повітря							

Продовження таблиці 3.2.1

Політичні конфлікти	10.0	11.5	8.5	5.0	15.0	18.0	12.0
Низькі заробітні плати	36.5	42.5	38.5	10.0	35.0	45.0	35.0
Високі комунальні тарифи	16.0	15.5	16.0	5.0	15.0	43.0	37.0
Жорсткі карантинні заходи протидії коронавірусної інфекції	27.5	27.0	24.0	25.0	33.0	34.0	30.0
Корупція	15.0	16.0	12.0	8.0	15.0	25.0	5.0
Неякісне і дороге медичне обслуговування	30.5	37.0	24.0	10.0	25.0	35.0	15.0
Забруднення довкілля	14.0	15.0	8.0	14.0	15.0	24.0	10.0
Відсутність умов для якісного відпочинку	30.2	35.2	36.0	30.0	34.0	22.0	12.0
Відсутність коханої людини	28.0	27.0	28.0	28.0	25.0	10.0	27.0
Відсутність надійних друзів	26.0	25.0	26.0	28.0	29.0	22.0	30.0
Страх захворіти на Covid	14.0	16.0	14.0	12.0	15.0	23.0	22.0
Немає життєвих проблем	2.0	2.5	0.5	2.5	1.5	1.0	0
Важко відповісти	0.5	0.5	0	0	2.0	1.0	0

Якщо аналізувати пріоритеті молоді великих і малих міст, то вони дещо різняться, хоча і не кардинально. Якщо для *молоді великих міст* перша п'ятірка проблем це:

- 1) відсутність перспектив влаштуватися на роботу в моєму місті за фахом (45%);
- 2) низькі заробітні плати (42,5%);
- 3) неякісне і дороге медичне обслуговування (37,0%);
- 4) відсутність умов для якісного відпочинку (35,2%);

5) війна на сході України (28,5%).

То для *молоді* малих містечок перші 2 пріоритети такі ж самі, але 3-5 місця посідають дещо інші:

- 1) відсутність перспектив влаштуватися на роботу в моєму місті за фахом (4%);
- 2) низькі заробітні плати (38,5%);
- 3) відсутність умов для якісного відпочинку (36,2%);
- 4) відсутність коханої людини (28%);
- 5) війна на Сході і відсутність якісних доріг (26,5%).

Як бачимо, проблеми працевлаштування і оплати праці найбільше хвилюють як молодь великих міст, так і малих.

Розглянемо життєві проблеми молоді за сферою зайнятості.

У *старшокласників* пріоритетність життєвих проблем наступна:

- 1) відсутність перспектив влаштуватися на роботу в моєму місті за фахом (38,0%);
- 2) відсутність умов для якісного відпочинку (30%);
- 3) відсутність коханої людини (28,0%);
- 4) відсутність надійних друзів (28,0%);
- 5) війна на Сході України (25,0%).

У *студентів* такий рейтинг життєвих пріоритетів:

- 1) відсутність перспектив влаштуватися на роботу в моєму місті за фахом (43,0%);
- 2) низькі заробітні плати (35,0%);
- 3) відсутність умов для якісного відпочинку (34%);
- 4) жорсткі карантинні заходи протидії коронавірусної інфекції (33%);
- 5) війна на сході України (30,5%).

Працююча молодь окреслила так 5-ку життєвих пріоритетів:

- 1) низькі заробітні плати (45%);
- 2) високі комунальні тарифи (43%);
- 3) неякісне і дороге медичне обслуговування (35%);

- 4) жорсткі карантинні заходи протидії коронавірусної інфекції (34,0%);
- 5) війна на сході України (26.%).

Отже, працюючу молодь більш за все турбують високі комунальні тарифи та низька заробітна плата.

Непрацююча молодь та безробітні так визначили свої 5-ть найважливіших життєвих проблем таким чином:

- 1) відсутність перспектив влаштуватися на роботу в моєму місті за фахом (75,0%);
- 2) високі комунальні тарифи (37,0%);
- 3) низькі заробітні плати (35%);
- 4) відсутність надійних друзів (30,0%);
- 5) відсутність коханої людини (27,0%).

Отже, наявність багатьох життєвих проблем визнають усі опитані молоді люди. В залежності від сфери зайнятості дещо змінюється їх рейтинг. Якщо для працюючої молоді найважливіші проблеми – низькі заробітні плати та високі тарифи, то у непрацюючої молоді, старшокласників, студентів і безробітних – це відсутність перспектив влаштуватися на роботу в місті їх проживання за фахом. Варто підкреслити, що для усіх категорій молодих людей проблеми нечистого повітря, забруднення довкілля посідають у рейтингу 15-ти найважливіших життєвих проблем 11-12 місця. Більше уваги цим проблемам надають працюючі молоді люди (20-24%), оскільки вони стикаються з забрудненням на виробництві і студенти (до 15%), напевно тому, що мають значно більше інформації про стан природного середовища і доктрину сталого розвитку.

Невипадково у процесі дослідження молоді задавалося питання: «Наскільки Ви задоволені станом навколишнього середовища у вашому місті?» (див. таблицю 3.2.2).

Кількість задоволених і незадоволених станом навколишнього середовища серед молоді складає відповідно 45% проти 50%, серед молоді великих міст– 43% проти 53%, серед молоді малих містечок – 64% проти 34%.

Звісно, що стан довкілля в малих містечках значно кращий, тому не випадково удвічі більше респондентів задоволені станом навколишнього середовища. В великих містах Дніпропетровської області незадоволених на 10% більше, задоволених.

Таблиця 3.2.2

**Ступінь задоволеності респондентів станом навколишнього середовища
(у % до кількості опитаних)**

Варіанти відповідей	Всього (n=600)	Молодь великих міст (n=450)	Молодь малих міст (n=150)
повністю задоволений(а)	22.0	15.0	42.0
скоріше задоволений(а), ніж ні	23.0	28.0	22.0
скоріше незадоволений(а), ніж так	17.0	23.0	18.0
не задоволений(а) зовсім	33.0	30.0	16.0
важко відповісти	5.0	4.0	2.0

Для того, щоб розуміти наскільки забруднене повітря, молодим людям необхідно отримувати відповідну інформацію. Тому не випадково у процесі дослідження у молодих респондентів з'ясовувалося, як часто вони цікавляться інформацією про стан навколишнього середовища.

Відповіді розподілилися таким чином:

- постійно цікавляться – 10 % опитаних;
- час від часу цікавляться – 8% опитаних;
- дуже рідко цікавляться – 39% опитаних;
- не цікавляться зовсім – 38% опитаних;
- важко відповісти – 5% опитаних.

Відповіді свідчать про те, що тільки активних захисників довкілля, які постійно цікавляться інформацією про його стан серед опитаних всього один з кожних десяти. Дуже рідко цікавляться такою інформацією біля половини опитаних, тобто 47% молоді, і не цікавляться зовсім 38%. *Цей результат не особливо утішає, але ж дає надію, що серед молоді Дніпропетровської області все-таки до половини таких, яких можна віднести до таких, які свідомо ставляться до збереження природного середовища.*

Для того, щоб зрозуміти, хто і як впливає на формування екологічної свідомості молоді, респондентам задавалося запитання: «З яких джерел ви найчастіше отримуєте інформацію про стан навколишнього середовища та його захист (можна було обрати не більше 3-х варіантів відповідей) (див. таблицю 3.2.3).

Таблиця 3.2.3

**Простий розподіл відповідей на запитання
«З яких джерел ви найчастіше отримуєте інформацію про стан
навколишнього середовища та його захист»
(у % до кількості опитаних)**

Джерела інформації	Всього (n=600)	Молодь великих міст (n=450)	Молодь малих міст (n=150)
Друзі та знайомі	12.0	13.0	10.0
Соціальні мережі	15.0	17.0	13.0
ЗМІ	35.0	35.0	21.0
Колеги по роботі	31.0	33.0	15.0
Учні школи чи студенти ЗВО	28.0	35.0	21.0
Сусіди	-	-	-
Сам знаходжу в Інтернеті	18.0	24.0	11.0
Я не цікавлюся подібною інформацією	13.0	11.0	23.0
Важко відповісти	1.5	1.0	2.0

Дані таблиці 3.2.3 показують, що основними інформантами для молоді в цілому про стан довкілля є засоби масової інформації (35%) і колеги по роботі (31%). Молодь великих міст найчастіше отримує інформацію про стан довкілля теж від ЗМІ (35%), у своїх навчальних закладах: школі, ліцеї чи вищому навчальному закладі (35%) і від колег по роботі (33%).

Натомість молодь малих міст найчастіше подібну інформацію отримує теж з ЗМІ та в школі (по 21%), але серед неї майже 23%, або кожний четвертий не цікавиться такою інформацією. Це вдвічі більше, ніж серед молоді великих міст.

Самостійно цікавляться інформацією про стан довкілля в Інтернеті всього 18% опитаних, серед них мешканців великих міст 24%, а – в малих містечках тільки 11%, тобто в 2 рази менше.

Ступінь обізнаності молоді щодо правого захисту природи
(у % до кількості опитаних)

Варіанти відповідей	Всього (n=600)	Старшо- класники (n=100)	Студенти (n=150)	Працююча молодь (n=300)	Непрацюючі та безробітні (n=50)
добре обізнана	17.0	14.5	21.0	33.0	7.0
задовільно обізнана	35.0	28.0	32.0	45.0	25.0
незадовільно обізнана	29.0	32.0	30.0	15.0	35.0
зовсім необізнана	11.0	15.0	10.0	5.0	18.0
важко відповісти	8.0	10.5	7.0	2.0	15.0

Наступним завданням дослідження було з'ясування того, наскільки молодь промислового регіону обізнана щодо завдань охорони довкілля та її правового захисту. Звісно, що такі знання можуть бути отримані або у навчальному закладі, або на виробництві. Навряд чи у родині розмовляють на ці теми (див. таблицю 3.2.4).

Як свідчать результати опитування, найбільший рівень правових знань щодо охорони довкілля має працююча молодь (33% добре обізнаних), студенти вищих навчальних закладів (21% добре обізнаних) і значно менше добре обізнаних старшокласників (до 21%) і непрацюючої молоді (7%).

Дані опитування свідчать, що молодь намагається прислухатися до порад стосовно захисту довкілля, але правових норм можуть дотримуватися і знати про них більше ті, хто працює і стикається з вимогами природоохоронних інстанцій. Учні і студенти тільки отримують теоретичні правові знання, які поки не можуть реалізувати на практиці, а відтак вони не залишаються у повсякденних навичках щодо дотримання природоохоронних заходів.

Однак мати свою домку стосовно того, як виконують свої природоохоронні функції відповідні інстанції у великих та малих містах, молоді люди можуть і вона може бути певною мірою необхідною для оцінки їх діяльності. Тому респондентам було задано запитання: «Наскільки вас задовольняє природоохоронна діяльність названих суб'єктів», розподіл відповідей на яке дає уявлення про те, чи цікавляться молоді люди в цілому

природоохоронною діяльністю тих організацій і органів, які несуть за це відповідальність і як оцінюють їх діяльність (див. таблицю 3.2.5).

Таблиця 3.2.5

**Розподіл відповідей на запитання
«Наскільки вас задовольняє природоохоронна діяльність названих
суб'єктів?» (у % до кількості опитаних)**

Суб'єкти природоохоронної діяльності	Ступінь задоволеності	Так, повністю задовольняють	Частково задовольняють	Ні, зовсім не задовольняють	Важко відповісти
місцеві органи влади		15.0	22.0	46.0	17.0
державні органи влади		16.0	25.0	34.0	25.0
державні природоохоронні організації		13.0	18.0	54.0	15.0
громадські природоохоронні організації		25.0	22.0	48.0	15.0
населення міста		8.0	14.0	53.0	25.0
молодь міста		8.5	25.5	56.0	10.0
підприємці		12.0	13.0	57.0	18.0

Як бачимо з таблиці 3.2.5. молодь як великих, так і малих міст зовсім незадоволена діяльністю практично усіх інституцій: місцевих органів влади, громадських природоохоронних організацій, державних органів влади діяльністю щодо охорони довкілля. Найбільше незадоволених діяльністю державних природоохоронних організації (54%), населення (53%) та молоді (56%) міста участю у природоохоронних заходах. Виникає питання, це пов'язано з тим, що респонденти недостатньо обізнані з діяльністю названих інстанцій чи навпаки обізнані і тому оцінюють їх діяльність скоріше незадовільно, ніж добре. Напевно і те справедливе і інше. А найголовніше – це незадовільний стан довкілля, про який постійно інформують засоби масової інформації, або мешканці міст відчувають на собі.

Можна передбачити, що певна частина молодих людей хотіли би активно залучатися до правового захисту довкілля, і тому у ході соціологічного

опитування було поставлено завдання з'ясувати, чи поділяють респонденти думку про те, що молоді люди мають достатньо правових знань, щоб самостійно захищати свої права у сфері охорони довкілля? Результати на це завдання представлено у таблиці 3.2.6.

Таблиці 3.2.6

Розподіл відповідей на запитання

«Чи поділяєте ви думку про те, що молоді люди мають достатньо правових знань, щоб самостійно захищати свої права у сфері охорони довкілля?»

(у % до кількості опитаних)

Варіанти відповідей	Всього (n=600)	Старшокласники (n=100)	Студенти (n=150)	Працююча молодь (n=300)	Непрацюючі та безробітні (n=50)
Так, поділяю	28.0	15.0	29.0	39.0	15.0
Частково поділяю	29.0	32.0	33.0	22.0	25.0
Не поділяю	25.0	31.0	23.0	31.0	34.5
Важко відповісти	18.0	22.0	15.0	8.0	25.5

Як видно з таблиці 3.2.6, тих респондентів, які поділяють думку про те, що молодь міста і області має достатньо правових знань, щоб захищати свої екологічні права складає всього третину, причому найбільше таких серед працюючої молоді (39.0%), а найменше серед старшокласників і не працюючої молоді (по 15%). Це можна пояснити тим, що працююча молодь більш обізнана у правових нормативах стосовно збереження довкілля і, звісно, захисту своїх прав у сфері природних умов існування.

Старшокласники не стикалася з прецедентами захисту прав, тому не переконані у наявності достатніх правових знань щодо цього. Непрацююча молодь мало цим цікавиться. Студенти (29%) більш обізнані і можуть завжди знайти необхідну правову інформацію стосовно захисту своїх прав. Однак ця цифра досить показова у тому аспекті, що правового виховання молоді щодо дотримання природоохоронних нормативів і вміння захищати свої права, коли хтось порушує природні системи, дійсно не вистачає. Зацікавленість/незацікавленість молодих людей екологічним станом довкілля може свідчити про рівень їх екологічної культури.

У підрозділі 2.3 дисертації було уточнено розуміння екологічної культури як чинника формування екологічної відповідальності. Вона розглядалася як ціннісно-раціональна соціальна чи трудова (економічна, підприємницька) діяльність, яка спрямована на отримання економічних благ для задоволення зростаючих потреб з мінімальними ресурсними витратами і мінімальними руйнівними наслідками для довкілля, а екологічна відповідальність – як усвідомлення обов’язковості такої діяльності. Тому у дослідженні було поставлено завдання з’ясувати думку респондентів стосовно того, як вони оцінюють рівень екологічної молоді міста, в якому вони живуть (таблиця 3.2.7). Для порівняння було проведено пілотажне опитування 100 респондентів м. Запоріжжя як великого промислового центру.

Таблиця 3.2.7

**Оцінка рівня екологічної культури молоді міста
(у % до кількості опитаних)**

Варіанти відповідей	Всього (n=350)	Дніпро (n=100)	Кривий Ріг (n=100)	Каменське (n=50)	Запоріжжя (n=100)
відмінно	8.0	7.0	11.0	13.0	9.0
добре	11.0	9.0	10.0	12.0	8.0
задовільно	34.0	35.0	31.0	32.0	33.0
незадовільно	32.0	35.0	31.0	30.0	34.0
важко відповісти	15.0	14.0	17.0	13.0	16.0

З таблиці видно, що чим менше місто, тим більше тих респондентів, які оцінюють рівень екологічної культури молоді на «добре» і «відмінно». Так, якщо у Дніпрі таких 16%, у Запоріжжі – 17%, у Кривому Розі – 21%, то у Каменському – 25%. Між тим тих, хто оцінює рівень екологічної культури молоді «незадовільно» більше всього у Дніпрі (35%) і у Запоріжжі (34%). У Кривому Розі таких 31%. Це можна пояснити великою кількістю природоохоронних заходів, які проводяться молодіжним міськвиконкомом у місті, до яких залучається і учнівська, і студентська і працююча молодь. Однак варто зауважити, що за оцінками молодих респондентів, рівень екологічної культури молоді у промислових містах залишається недостатнім, або іншими

словами, незадовільним і потребує свого підвищення.

Як доведено у дисертації, екологічна культура є чинником формування екологічної відповідальності молоді, тобто їх здатності усвідомлювати свої права і обов'язки стосовно раціонального ставлення до природи, її ресурсів дбайливого їх використання. Тому респондентам було запропоновано оцінити рівень екологічної свідомості своїх друзів. Тим самим у дослідженні планувалося з'ясувати через оцінку соціального оточення і рівень екологічної свідомості самих респондентів. Результати представлено у таблиці 3.2.8.

Таблиця 3.2.8

Простий розподіл відповіді на запитання

«Чи вважаєте ви своїх друзів, колег екологічно свідомими людьми?»

(у % до кількості опитаних)

Варіанти відповідей	Всього (n=350)	Дніпро (n=100)	Кривий Ріг (n=100)	Каменське (n=50)	Запоріжжя (n=100)
так, вважаю майже усіх	12.0	11.0	12.0	14.0	13.0
так, біль-шість з них	23.0	22.0	21.0	22.0	20.0
так, але тільки меншість з них	34.0	35.0	31.0	32.0	33.0
ні, не вважаю нікого з них	24.0	25.0	30.0	22.0	26.0
важко відповісти	7.0	7.0	6.0	10.0	8.0

Як свідчать результати таблиці (у м. Запоріжжі проведено пілотажне опитування 100 респондентів для порівняння), що третина респондентів вважає більшість своїх приятелів чи друзів екологічно свідомими людьми, третина зазначила, що меншість з їх оточення можна вважати такими, і кожний четвертий підкреслив, що нікого з свого оточення не вважає екологічно свідомими. Що стосується міст, в яких опитували молодих людей, то ситуація приблизно однакова і знаходиться в межах похибки.

Таким чином, результати емпіричного соціологічного дослідження, яке проводилося в містах Дніпропетровської області (Дніпро, Кривий Ріг, Каменське) засвідчило, що рівень екологічної культури як всього населення в цілому так і молоді зокрема є недостатнім для розуміння тих проблем, які стоять перед регіональними соціумами і суспільством в цілому. Більше того

недостатній рівень екологічної культури не уможлиблює розвиток такого ступеню екологічної відповідальності, який би сприяв реалізації доктрини сталого розвитку молоддю, як екологічно свідомими суб'єктами підприємницької діяльності в промислових регіонах. Тому постає нагальна потреба розглянути патерни екологічної поведінки молоді у промислових регіонах для розуміння того, як підвищити рівень екологічної культури та екологічної відповідальності.

3.3. Патерни екологічної поведінки молоді в промисловому регіоні: ступінь сформованості настанов

В умовах реалізації доктрини сталого розвитку проблема дослідження екологічної поведінки молоді набуває особливої гостроти, оскільки, по-перше, молодь є гарантом майбутнього стану суспільства, так як перебирає на себе функції попереднього покоління, по-друге, інформаційне суспільство суттєво змінює мислення і поведінку теперішньої молоді, а люди старшого і похилого віку практично вилучаються з динамічного інформаційно-технологічного потоку життя. Тому *соціальною проблемою* в сучасних умовах є *формування патернів екологічної поведінки молоді*, які були б підпорядкованими виключно завданню збереження довкілля, оскільки нераціональне використання природних ресурсів набуває катастрофічних обертів. Особливо гостро ця проблема виявляється в промислових містах, характер розвитку яких підпорядковується економічним вимогам безупинного зростання виробництва та його обсягів і масштабів [81, с. 119].

Дослідження екологічної поведінки підлітків та молоді в Україні ведуться давно і пов'язуються, звісно, з формуванням екологічної свідомості та екологічної культури тому, що ці явища між собою нерозривні. Поведінка є суть виявом культури, яка, в свою чергу, формується, завдяки свідомості. І саме тому екологічна поведінка як різновид соціальної поведінки потребує свого

більш глибокого дослідження в умовах інформаційного суспільства.

Тому для вирішення завдання дисертаційного дослідження проаналізуємо екологічну поведінку молоді під впливом інформаційних технологій. Для цього, уточнимо зміст *поняття «патерни екологічної поведінки»*; з'ясуємо, як вони реконфігуруються в інформаційному суспільстві під впливом інформаційних технологій і виявимо емпіричним шляхом зміни патернів екологічної поведінки молоді в промисловому місті, а також окреслимо стратегічні напрямки їх конструктивної спрямованості. У зазначеному вище контексті, необхідно уточнити, що патерни поведінки – це предмет психології, а екологічні та соціальні їх аспекти – екології, соціології, економіки і педагогіки. Тому наукове дослідження має носити міждисциплінарний і мультипарадигмальний характер, який ґрунтується на системному, структурно-функціональному, феноменологічному, ціннісно-нормативному, соціально-дієвому та конфліктному підходах.

У певних життєвих ситуаціях люди удаються до відомих з минулого досвіду стандартів чи шаблонів поведінки, які психологи називають «патернами». Як справедливо підкреслює К. Реді (K. Reddy), «кожна людина визначає себе через свій власний менталітет, який вона розвиває стосовно свого середовища існування, але замість того, щоб у різних середовищах існування мати зовсім іншу поведінку, вона, як правило, має загальний шаблон певних елементів, що нагадує основну характеристику всієї людської істоти» [171].

Однак кожна людина культивує свою поведінку з того оточення, в якому вона живе, наприклад, батьки та друзі, однолітки, медіа-агенти тощо. Тобто мова йде про те, що у свідомості людей формуються певні реакції не тільки на конкретні ситуації, але й на конкретне середовище свого існування. Ці реакції психологи називають патернами поведінки.

Як зазначає Ю. М. Крилова-Грек, патерн поведінки – це «набір типових реакцій (шаблонів) які реалізуються людиною у певній ситуації, а точніше сталий елемент (елементи) або фрагмент (фрагменти) поведінки, які систематично повторюються» [76]. Розглядаючи патерни в конфліктних

ситуаціях, дослідниця наголошує на тому, що вони як шаблони, зразки, моделі закріплюються у свідомості, а згодом їх конфігурації чи групування частин (елементів різних моделей) або зразків, об'єднуючись у відповідну структуру, формують нові шаблони для наслідування і сприяють побудові нової цілісної моделі поведінки.

Формування патернів поведінки людини залежить від багатьох чинників, як генетичних, психологічних, так і соціальних. Соціальне середовище, в якому соціалізується людина, є одним з найбільш впливових зовнішніх факторів, що формують патерни поведінки людини. Особливо це стосується підлітків та молоді, у яких процеси соціалізації пов'язуються насамперед з тим, у якому середовищі вони виховуються. Адже в процесі соціальних інтеракцій формується інтерсуб'єктивний світ особистості, який вона переносить у контексти суспільного життя. Молода людина, набуваючи певного досвіду, згодом екстраполює його у реальні поведінкові дії, що набувають повторюваного характеру, тобто стають звичними і необхідними.

Як зазначає І. Трофімова, патерни бувають різні: *комунікативні або соціальні* (міміка, жести, голос і інтонації, які людина використовує при знайомстві, зустрічі або спілкуванні); *мислення* (думки, висновки, узагальнення, логічні висновки в результаті дій оточуючих людей або після подій); *рухові* (захисні реакції в разі небезпеки, пози, міміка і жести під час спілкування, пересування в просторі); *емоційні* (діапазон реакцій на роздратування, образу, гумор, компліменти, чужу агресію); *мовні або лінгвістичні* (певні словосполучення, мовні форми, діалоги, репліки або повтори, які ми використовуємо в повсякденному мовленні); *культурні* (культурні зразки, цінності, ідеї, характерні для окремої спільноти або племені) [137, с. 35].

Ґрунтуючись на презентованому розумінні патернів, зазначимо, що вони формують узвичаєну до схематизму поведінку, яка є досить раціональним механізмом для досягнення життєвих цілей у різних сферах і галузях людської життєдіяльності. Як справедливо підкреслюють С. М. Пелліс ([S. M. Pellis](#)), В. Ц. Пелліс ([V. C. Pellis](#)), А. Н. Іванюк ([A. N. Iwaniuk](#)), незважаючи на те, що

поведінка, як правило, трапляється як «безперервний потік дій у більшості ситуацій, існують помітні закономірності, які змушують спостерігачів позначати та вимірювати дискретні «моделі поведінки», які не є руховою продукцією нервової систем людини, а новими властивостями взаємодії мозку, тіла, в якому знаходиться цей мозок, і контексту, в якому відбувається дія» [170, с. 138].

Поведінкові патерни існують в різних сферах життєдіяльності людини. Не є виключенням і екологічна сфера, яка в сучасних умовах актуалізується як одна з найбільш значущих тому, що вичерпність природних ресурсів, забруднення довкілля, зокрема водного і повітряного басейнів набуває загрозливих для здоров'я і життя масштабів. Як зазначали в попередніх розділах дисертації, особливо катастрофічна ситуація в великих промислових містах, одним з яких є Кривий Ріг. Центральна геофізична обсерваторія України опублікувала рейтинг найбільш забруднених, з екологічної точки зору, 53 найбільших українських міст. Цей рейтинг розраховується за індексом забруднення атмосфери (ІЗА). Найбільший індекс забруднення повітря в таких містах, як Маріуполь і Горлівка Донецька область (16,6 та 14,3 відповідно), Ужгород Закарпатської області (індекс 14,4). Кривий Ріг знаходиться на 15 місті в рейтингу з індексом 11,2. Найнижчі індекси забруднення зафіксовані в Олександрії Кіровоградської області (3,4), Івано-Франківську (4,4) та в Українці Київської області (3,1) [113]. На рівень забруднення атмосфери в різних містах і регіонах впливають різні фактори, основними з яких є викиди забруднюючих речовин та парникових газів від промисловості та автотранспорту, сміттєзвалища, недостатній захист природних ресурсів від нераціонального їх використання. Діяльність промислових підприємств, які є основними забруднювачами навколишнього середовища, набуває усталеного характеру, а відтак за відсутності достатнього контролю виробляються певні патерни – звички безвідповідальних дій, учинків, діяльності, які забруднюють довкілля, наносять збитків природним ресурсам, а як наслідок – і здоров'ю людей. Нерідко ці дії носять безкарний характер, оскільки їх суб'єкти не несуть

ні правової ні моральної відповідальності за них. А відтак процеси забруднення не гальмуються, а навпаки – прискорюються, що потребує вироблення альтернативних їм *патернів екологічної поведінки* [81, с. 121].

Ґрунтуючись на існуючому у психології розумінні патернів, визначимо *патерни екологічної поведінки* як моделі (зразки, шаблони) поведінки, які формуються у свідомості людини здебільш як результат розумового вибору найбільш раціональної реакції, установки на конкретну екологічну ситуацію, або на конкретний контекст збереження довкілля. Тут виникає питання: а чи пов'язані установки людини з її зовнішніми учинками? Соціальні психологи вважають, що установки визначають поведінку за таких умов: 1) якщо «інші впливи» зведені до мінімуму; 2) якщо установки повністю відповідають передбаченій поведінці; 3) якщо установка сильна (щось викликає у людини спогади про неї, ситуація непомітно активізує її, або ж людина чинить так, що вона стає сильною [86, с. 162-163]. А це означає, що звички не завжди стають патернами, а лише тоді, коли людина відчуває певне задоволення від своїх учинків та дій.

Отримання задоволення від екологічно раціональної поведінки (зниження забруднень водного та повітряного басейнів відходами підприємств, розподіл відходів за своїм речовим змістом, своєчасна рекультивация забруднених земель, перехід на зелену економіку тощо) спонукає людину повторювати апробовану модель знову і знову доти, доки вона не стає її звичкою і атрибутивною властивістю діяльності. До найбільш розповсюджених патернів екологічної/не екологічної поведінки мешканців промислових міст можна віднести, наприклад, звичку сортувати/не сортувати сміття, не палити/палити сухе листя, не розводити/розводити вогнища у лісопосадках, не скидувати/скидувати відходи у річки та водойми і т. ін. Підприємницька діяльність теж може містити у собі різноманітні патерни неекологічної поведінки та діяльності, а саме забруднення повітря, водойм відходами виробництва, складування токсичних речовин, несанкціоноване вирубування лісів та видобуток корисних копалин, наприклад вугілля, газу, нафти, а також

дорогоцінного каміння (бурштину) тощо.

Як свідчать результати соціологічного дослідження молоді в Дніпропетровській області респонденти нерідко були свідками якраз нераціональної чи/або безвідповідальної екологічної поведінки підлітків і молоді (див. таблицю 3.3.1).

Таблиця 3.3.1

Простий розподіл відповіді на запитання

«Згадайте, будь ласка, наскільки часто ви були свідками випадків, коли підлітки чи молоді люди навмисне забруднювали довкілля: палили вогнища, викидали сміття в неналежному місті, ламали дерева, ловили рибу чи полювали у заборонених місцях тощо?»

(у % до кількості опитаних)

Варіанти відповідей	Всього (n=350)	Дніпро (n=100)	Кривий Ріг (n=100)	Каменське (n=50)
так, дуже часто	11.0	12.0	11.0	9.0
час від часу був(ла) свідком	29.0	26.0	37.0	35.0
дуже рідко	24.0	25.0	21.0	22.0
ні, не було таких випадків зовсім	34.0	35.0	30.0	32.0
важко відповісти	2.0	2.0	1.0	2.0

Результати опитування свідчать про те, що практично до 60-65% в різних містах респондентів таки були свідками випадків, коли підлітки чи молоді люди навмисне забруднювали довкілля: палили вогнища, викидали сміття в неналежному місті, ламали дерева, ловили рибу чи полювали у заборонених місцях тощо. Тільки третина опитаних зазначили, що таких випадків у їх присутності не спостерігалось. Однак ці дані наочно свідчать про наявність у підлітків та молоді промислових міст нераціональних, шкідливих патернів екологічної поведінки, які є проявом низького рівня екологічної культури та екологічної відповідальності.

Суттєвий вплив на поведінку людей, особливо молоді здійснює інформація, яка має неконтрольований характер в інформаційному суспільстві. Загальними рисами інформаційного суспільства є:

- збільшення потоку інформації, яка нерідко носить суперечливий

характер за своїм змістом;

- формування нових інформаційних технологій, які застосовуються практично в усіх сферах життєдіяльності суспільства – в економічній, освітній, медичній, військовій, політичній, мистецькій тощо;

- поява і розповсюдження фейкової інформації, яка формує у масовій та індивідуальній свідомості потрібне (часто викривлене) розуміння суспільної політичної, економічної, міжнародної та іншої ситуації у державі, системі країн, людстві;

- використання інформації як специфічної зброї у гібридних війнах натомість звичним засобам ведення військових операцій;

- поява інформативних маркерів формування буденної свідомості та їх впливу на повсякденну поведінку людей, зокрема їх особисте та родинне життя;

- інволюція мисленєвих та аналітичних здібностей людей, зокрема підлітків та молоді, оскільки за наявності будь-якої інформації в Інтернеті, втрачається здібність людини думати, аналізувати, співставляти, отримуючи відповіді на проблемні питання, тощо [81, с. 124].

Вочевидь, процес трансформації стаціонарного телефонного зв'язку у мобільний та створення всесвітньої Інтернет-мережі, який відбувся досить швидко – упродовж двох-трьох останніх десятиліть, радикально змінив соціальні стосунки між людьми на мікрорівні та політику держав – на макро- і мега (планетарному) рівні. В сучасних умовах практично не існує соціальних процесів і стосунків між людьми (групами, спільнотами, суспільствами), які б не відчували інформативного впливу, в залежності від змісту якого вони скеровуються і відбуваються.

Небезпека такого віртуального інформаційного впливу полягає в тому, що практично втрачається можливість висловлювання протилежної чи альтернативної точки зору, внаслідок чого будь-яка інформація користувачами мереж сприймається на віру, так як практично неможливо перевірити чи дізнатися хто є її справжнім суб'єктом-творцем і/або носієм. А відтак

втрачається цінність соціального контролю як договірної системи унормованих соціальних символічних інтеракцій (Дж. Мід). Натомість реальним соціальним нормам в інформаційних мережах формуються їх гібриди, симулякри (П. Бурдє), над правдивістю чи моральністю яких користувачі особливо не замислюються тому, що або не вистачає часу, або немає бажання, або ж враження, яке вони отримують від інформації викликає у них одразу певні реакції, які примушують діяти певним чином [81, с. 125]. Як справедливо зазначає український соціолог Ю. В. Візниця, в інформаційному суспільстві домінуючим явищем стає постправда, яка «не обмежується циркуляцією недостовірної або недобросовісної інформації, формуванням довіри чи недовіри споживачів до джерел інформації, а включає в себе особливості створення тієї чи іншої інформації, її сприйняття та існування в комунікаційному просторі, проявах таких ефектів, як «інформаційні бульбашки», «ехо-камери» і що потребують подальших досліджень, як і спрямованих на вдосконалення типологізації аудиторії медіа-споживачів» [20, с. 98].

Отже, сучасне інформаційне суспільство має специфічний і неоднозначний вплив як на масову, такі на індивідуальну свідомість, а відтак на установки, які згодом реалізуються у соціальній поведінці чи діяльності людей.

У результаті соціологічного опитування молоді Дніпропетровської області виявлено рейтинг проблем довкілля, які хвилюють сучасну молодь (див. таблиця 3.3.2).

Як свідчать результати опитування молоді, в п'ятірку найбільш гострих екологічних проблем входять:

- 1) забрудненість повітря (48.0% опитаних);
- 2) низький рівень відповідальності підприємств за забруднення довкілля (45.0%);
- 3) низький рівень екологічної культури населення (42.0%);
- 4) розбиті тротуари (41.0 %);
- 5) неякісна питна вода (37.0%).

**Відповіді респондентів щодо проблем довкілля, які їх хвилюють
найбільше** (дозволялося обрати не більше 3-х проблем)

Варіант відповіді	% до загальної кількості опитаних n=600
Забрудненість ґрунтів	28.0
Забрудненість водойм	25.0
Забрудненість повітря	48.0
Не якісна питна вода	37.0
Велика кількість сміттєзвалищ	31.0
Відсутність можливості сортувати сміття	23.0
Розбиті дороги	22.0
Розбиті тротуари	41.0
Вирубання дерев і зелених насаджень	35.0
Нестача зелених насаджень	26.0
Низький рівень екологічної культури населення	42.0
Низький рівень відповідальності підприємств за забруднення довкілля	45.0
Інше	6.0

Вочевидь, для Дніпропетровської області і для м. Кривого Рога зокрема, дійсно, є характерними названі проблеми довкілля і саме вони є наслідком несформованих настанов на екологічно відповідальну поведінку як підприємців, так і населення в цілому. Брак екологічної культури, про який зазначають молоді респонденти, і є тим джерелом екологічної байдужості, яка виявляється у небажанні населення сортувати сміття, а у підприємців та органів місцевого самоврядування своєчасно і якісно ремонтувати пішохідні доріжки, встановлювати очисні споруди відповідно до екологічних стандартів, очищувати водойми від бруду та повітря від шкідливих викидів промислових підприємств. А це означає, у масовій та індивідуальній свідомості недостатньо виявляються потреби на обов'язковість екологічно відповідальної поведінки, тобто несформованими є настанови на її здійснення.

Звісно, що вплив настанов на формування патернів екологічної поведінки є процесом складним, в якому задіяні насамперед психічні властивості людини. Як зазначає психолог Д. Узнадзе, настанова як психічний стан людини, виникає тоді, коли повторюються якісь дії, а по їх припиненні вона не зникає і за подібних обставин актуалізується знову [139, с. 65]. Відтак можуть

повторюватися та відтворюватися і патерни екологічної (неекологічної) поведінки: людина, яка звикла сортувати сміття, за будь-яких умов буде це робити обов'язково; а бракон'єр, який звик до злочинного вилову риби під час нересту, наприклад, буде це робити доти, доки не буде притягнутим до карної відповідальності. Психолог Я. Куц переконаний, що настанови впливають на людську поведінку позасвідомо, а «усвідомлення існування та дії власної настанови ще не звільняє від неї суб'єкта [78].

Тобто без участі настанови не відбувається жодних психічних процесів як усвідомлених явищ. А відтак без настанов не формуються і патерни поведінки. Щоб з'ясувати, чи сформовані у свідомості молоді Дніпропетровської області настанови на екологічну поведінку, їм було задано запитання: «Чи відчуваєте ви особисту відповідальність за стан довкілля у вашому місті?» (див. таблицю 3.3.3).

Таблиця 3.3.3

Наявність відчуття особистої відповідальності за стан довкілля у місті проживання (% до кількості опитаних)

Варіанти відповідей	n = 600 респондентів
Так, відчуваю	16.0
Скоріше відчуваю, ніж ні	29.0
Скоріше не відчуваю, ніж так	28.0
Ні, не відчуваю зовсім	18.0
Важко відповісти	9.0

За результатами опитування, можна стверджувати, що молодь поділилася навпіл: 45% опитаних відчувають відповідальність за екологічний стан і стільки ж – 46% – не відчувають, переносячи її на тих осіб, які мають відповідати за охорону навколишнього середовища. А це означає, що у половини молоді Дніпропетровської області не достатньо сформовані настанови на екологічно-відповідальну поведінку, а відтак і не розвинуті її патерни: якщо не усвідомлюється екологічна дія та її незворотність, то і не реалізуються у повсякденні її зовнішні прояви.

Між тим ця ситуація може бути змінена під впливом конструктивної

вербальної інформації у процесі виховання підлітків та молоді. Як стверджують Д. Узнадзе та Р. Натадзе, що у реципієнтів «настанова фіксується і через суто словесний вплив: досить їм 15 разів уявити, що на них діють кулі різних об'ємів або що вони бачать два нерівні кола, щоб у них зафіксувалася відповідна настанова...» [139, с. 166].

А це означає, що патерни екологічної поведінки, які формуються під впливом настанов, можуть реконфігуруватися під впливом словесних маркерів: як з конструктивних форм у деструктивні, так і навпаки. Однак для цього потрібна тривала освітня та виховна робота, яка має бути здійснена у освітніх установах та мас-медіа [81, с. 126].

Для здійснення цієї освітньої роботи необхідні систематичні достовірні інформаційні меседжі, які розраховані на психологічні особливості їх сприйняття різними віковими групами підлітків і молоді. Саме інформація є тим джерелом, який у кодованому вигляді може формувати настанови на патерни конструктивної екологічної поведінки і/або на реконфігурацію деструктивних патернів, що наносять шкоди довкіллю, руйнують природні ресурси та ландшафтні зони.

Щоб з'ясувати готовність молоді до формування патернів екологічної поведінки молоді Дніпропетровської області задавалося запитання: «Чи готові ви долучитися до природоохоронної діяльності?» (див. таблицю 3.3.4).

Таблиця 3.3.4

Простий розподіл відповідей на запитання

«Чи готові ви долучитися до природоохоронної діяльності?»

(у % до кількості опитаних)

Варіанти відповідей	Всього (n=600)	Старшокласники (n=100)	Студенти (n=150)	Працююча молодь (n=300)	Непрацюючі та безробітні (n=50)
так, готовий	16.0	13.5	20.0	32.0	8.0
скоріше так, ніж ні	40.0	33.0	37.0	39.0	23.0
скоріше ні, ніж так	23.0	29.0	21.0	14.0	34.0
ні, не готовий	9.0	12.0	12.0	8.0	16.0
важко відповісти	12.0	12.5	10.0	7.0	19.0

З таблиці видно, що найбільш сформовані настанови на патерни екологічної поведінки у працюючої молоді (71% респондентів готові долучитися до природоохоронної діяльності), потім у студентів (57%), далі у старшокласників (46,5%) і нарешті найнижчий рівень фіксується у непрацюючої молоді (31%).

В цілому серед молоді Дніпропетровської області 56% опитаних мають сформовані настанови на екологічно відповідальну поведінку і готові до неї долучитися. З одного боку, це непоганий результат, а з іншого – незадовільний тому, що практично половина молоді потребує екологічної освіти і формування екологічної культури для того, щоб бути у майбутній трудовій діяльності репрезентантами запровадження доктрини сталого розвитку, основною метою якої є раціональне використання ресурсів і дбайливе ставлення до природи. Адже як справедливо підкреслюють українські соціологи, що «соціальні установки сучасної молоді найбільш виразно виявляються в ідеї успіху, образі успішної людини» [58, с. 12].

3.4. Шляхи і способи формування екологічної відповідальності молоді задля успішної реалізації доктрини сталого розвитку у промисловому регіоні

Для пошуку шляхів і способів формування екологічної свідомості молоді задля успішної реалізації доктрини сталого розвитку у промисловому регіоні, необхідно перш за все з'ясувати ідеологію управління сталим розвитком. Як зазначають у своїй праці «Управління сталим розвитком» відомі українські соціологи В. Бех і М. Туленков, існує 9 різноманітних підходів до її формування, а саме: традиціоналізм, компроміс, конформізм, конвергенція, еволюціонізм, раціоналізм, коеволюціонізм, індивідуалізм, інноваційність. Послугуючись запропонованими підходами, які уможливають формування екологічної культури та екологічної відповідальності сучасного рівня,

вважаємо, що цей процес має ґрунтуватися на синергії:

- «режиму еволюційного розвитку, завдяки якому формується ідеологія еволюціонізму, що утверджує цінність своєчасної зміни способу мислення, умонастрою і діяльності у зв'язку з будь-якими змінами умов виробництва»;

- «режиму нав'язаного розвитку високої інтенсивності – ідеологія конвергенції, що стверджує цінність ототожнювання ознак схожих виробничих ситуацій і правил поведінки, незважаючи на стрибкоподібний характер змін умов виробництва»;

- «режиму природного розвитку високої інтенсивності – ідеологія інновацій, ствержуюча цінність такого способу мислення, умонастрою і діяльності, для яких характерно постійне прагнення до нововведень, до розробки і упровадження принципово нових форм організації виробництва, праці і управління, а також особових взаємовідносин учасників виробничого процесу в ситуаціях поступових змін зовнішніх умов [12, с. 131-133].

Як було презентовано у попередньому підрозділі формування усвідомленої екологічної поведінки, яка виявляється такими характерними рисами як екологічна культура, екологічна відповідальність, звісно, є непростим, а складним і довготривалим процесом, до якого повинні залучитися представники усіх соціальних інституцій та освітніх установ і закладів. Для того, щоб зорієнтуватися, у якому напрямку формувати екологічну поведінку, необхідно з'ясувати, які екологічні проблеми існують у промислових містах. У ході соціологічного опитування молоді Дніпропетровської області було виявлено пріоритетність екологічних проблем, до вирішення яких може залучитися молодь (таблиця 3.4.1).

Рейтинг найважливіших проблем, які мають місце у Дніпропетровській області свідчить про те, що проблема забрудненості повітря, водойм, шкідливих викидів промисловими підприємствами, посилення правової відповідальності за нанесення шкоди довкіллю очистка питної води, стоїть досить гостро і вимагає свого рішення (1-4). Між тим, питання правової освіти підлітків і молоді щодо захисту довкілля посідає 10 місце з 17 екологічних

проблем.

Таблиця 3.4.1

**Рейтинг актуальності вирішення екологічних проблем в
Дніпропетровській області (за 5-ти бальною шкалою: від 0- не потребує до
5-гостро потребує) (n=600)**

№ п/ч	Екологічна проблема	Бал від 0 до 5	Рейтинг
1.	Очищення повітря	4.5	1
2.	Очищення річок, водойм	4.2	2
3.	Зменшення шкідливих викидів промислових підприємств	4.1	3
4.	Посилення правової відповідальності за нанесення шкоди довкіллю	3.9	4
5.	Покращення якості питної води	3.7	5
6.	Удосконалення діяльності природоохоронних органів	3.5	6
7.	Покращення екологічної освіти підлітків та молоді	3.5	6
8.	Прибирання сміттєзвалищ	3.2	7
9.	Покращення благоустрою вулиць та житлових масивів	3.2	7
10.	Прибирання вулиць	3.1	8
11.	Забезпечення екологічної безпеки населення міста	3.1	8
12.	Покращення інформованості мешканців щодо екологічного стану в місті	2.9	9
13.	Покращення сімейного виховання дітей	2.5	10
14.	Посилення екологічної відповідальності за нанесення шкоди довкіллю	2.5	10
15.	Виховання екологічної культури підлітків і молоді	2.5	10
16.	Підвищення активності ЗМІ у екологічній діяльності	2.1	11
17.	Покращення поінформованості про покарання порушників закону про охорону довкілля	2.1	11

Хоча це питання, на наш погляд, є значно важливішим, ніж зазначають молоді респонденти тому, що мета доктрини сталого розвитку – це збереження довкілля для майбутнього покоління, яке вже сьогодні треба виховувати в форматі високого рівня екологічної культури, екологічної свідомості та екологічної відповідальності.

Для того, щоб зрозуміти думку молоді, які чинники і хто найбільше

впливають на формування екологічної відповідальності громадян, їм було задане відповідне запитання (див. таблицю 3.4.2).

Таблиця 3.4.2

**Простий розподіл відповідей на запитання
«Які чинники найбільше впливають на формування екологічної
відповідальності громадян» (можна було обрати не більше 5-ти варіантів
відповідей) (у % до кількості опитаних n=600)**

Чинники і агенти впливу	% до кількості опитаних	Рейтинг
Виховання і освіта в школі	65.0	1
Інформація ЗМІ	62.5	2
Інформація соцмереж	54.0	3
Виховання в родині	51.5	4
Трудовий колектив	47.0	5
Освіта у вищих закладах освіти	42.0	6
Керівний персонал підприємств	36.0	7
Власні спостереження	32.0	8
Громадські природоохоронні рухи	26.0	9
Телепередачі та фільми про природні катастрофи	18.0	10
Діяльність місцевих органів влади	16.0	11
Хто і що ще?	5.0	12

Думка опитаних молодих респондентів стосовно того, хто найбільш впливає на формування екологічної відповідальності свідчить, що головними агентами і чинниками є виховання і освіта в школі (65.0%), інформація ЗМІ (62.5%), інформація в соцмережах (54.0%), виховання в родині (51.5%) і трудовий колектив (47.0%). Це п'ять головних чинників, які за рейтингом впливають на свідомість підлітків і молоді. Звісно, що й інші названі чинники і агенти суттєво можуть змінити світогляд молоді, але за силою впливу дещо слабше.

Отже важливим завданням дослідження є пошук способів і шляхів формування достатнього рівня екологічної свідомості молоді для того, щоб доктрина сталого розвитку динамічніше запроваджувалася в промислових регіонах. Тому виникає гостра потреба у пошуку і застосуванні нових перспективних стратегій сталого розвитку, які ґрунтуються на використанні соціальних та інтелектуальних ресурсів молодих підприємців. Однією з них є

стратегія *інтелігентної (розумної) спеціалізації*, яка є одним з пріоритетів розумного розвитку, що активно запроваджується з 2014 р., наприклад, у Польщі. Її основна ідея – консенсус науки і бізнесу, будівництва ринкової економіки, яка засновується на знаннях, а також запровадження інноваційних і розумних технологій [156].

Основними принципами стратегії інтелігентної спеціалізації, на думку А. Грондзель (A. Grądział), є: створення дослідницької та інноваційної сфери відповідного обсягу, що забезпечить можливість великій кількості організацій конкурувати між собою у європейському дослідницькому просторі; відкритість та зосередження уваги на тих галузях науки та інновацій, які складають соціально-економічні умови та ресурси регіону; наявність так званих технологій загального призначення (*general purpose technologies*), які можуть виконувати функції додаткових, але не остаточних, умов для розвитку; творчий процес, що базується на потенціалі розвитку регіону, а не на довільному рішенні державного управління [159].

Зрозуміло, що інтелігентна чи «розумна» спеціалізація неможлива без застосування штучного інтелекту. С. Рассел, П. Норвіг справедливо звертали увагу на розробці спеціалізованої багаторівневої експертної системи, яка, аналізуючи вміст інформаційної бази (що стає в такому випадку «базою знань») методом «зіставлення із зразками», зможе виявляти ситуації, подібні поточній, що були раніше, відшукувати управлінські рішення, що приймалися, оцінювати і зіставляти їх поміркованість і ефективність, й генерувати рекомендації щодо вирішення будь-якого питання [110].

Тобто мова йде про створення на промислових підприємствах і в промислових регіонах такої комп'ютерної системи, яка на думку Є. С. Тимофєєвої, зможе взяти на себе ряд функцій, тобто забезпечити багатофункціональність виробничих процесів, щоб мати можливість:

- виявляти найбільш «вузькі» місця на поточний момент;
- прогнозувати стан об'єкта в ближчій та віддаленій перспективі (стан зносу обладнання, вичерпання об'ємів шламосховищ, зміна попиту на

продукцію, інвестиційного клімату та інше);

- розробляти рекомендації по розробці проектів реконструювання, як всього комплексу об'єктів, так і окремих підприємств;

- надавати консультативну допомогу при здійсненні конкретних проектів; контролювати хід реалізації проектів [135, с. 73].

Лідер металургійної промисловості України і найбільший іноземний інвестор в країні Акціонерне Товариство «ArcelorMittal Кривий Ріг» проголосив, що свою виробничу філософію вбачає в тому, щоб «виробляти безпечну екологічну сталь і тому у всіх своїх операціях: від видобутку залізної руди і виробництва стали до відправки готової продукції споживачам, керуватися відповідальним ставленням до бізнесу, принципами етики та прозорого управління» [133].

Достатньо навести приклад того, що ще у 2019 р. на комбінаті запущено гаряче випробування реконструйованого дрібносортового стану-250-4, потужність якого зростає з 800 000 до 1,04 млн. тон на рік, а викиди знизяться на 131 тону. Вартість реконструкції склала \$50 млн. Загалом, у найближчі п'ять років ArcelorMittal планує скерувати на розвиток виробництва \$1,8 млрд. Серед головних проектів – будівництво фабрики окатишів. Вона дозволить відмовитися від застарілого виробництва агломерату та зменшить небезпечні викиди на 50-55% [60].

«Розумну» технологію «Мобільний світлофор» запровадили на металургійному комбінаті «Запоріжсталь» для оперативного моніторингу виробничих процесів: у цеху гарячої прокатки тонкого листа в пілотному режимі встановлено 2 000 датчиків, з яких можна зчитати 130 000 параметрів роботи обладнання. Приблизно така ж система працює на заводі «Інтерпайп Сталь» (м. Дніпро) з 2016 р. – це модуль Smart.EAM – для технічного обслуговування та ремонту обладнання (розробник – українська компанія ІТ-Enterprise), до якої внесено усю інформацію про основне обладнання заводу, включаючи креслення, карти ремонтів кожного вузла.

У результаті кількість аварій на виробництві знизилася з 2% до 0,3%,

обсяг бракованої продукції при аварійній зупинці обладнання зменшився усемеро, запаси деталей на складі знизилися на 10%, а загальна ефективність роботи обладнання зросла на 10-15%. Нині «Інтерпайп» впроваджує ще одну систему – Smart Factory – проєкт з наскрізного відслідковування та планування виробництва. Система будується на основі технології промислового інтернету речей (IoT), тобто інформація про кожен продукт зберігається в єдиній базі даних. «Інтерпайп» випробовує цю систему при виробництві труб, але її можна пристосувати до будь-якого підприємства. І, вірогідно, найближчим часом такі модулі з'являться й на інших металургійних заводах [60].

Вчені вже давно обговорюють принципово нову технологію, а саме – виробництво залізорудної сировини та, власне, металу за допомогою водню. Подекуди, цю технологію вже застосовують при збагаченні руди, але запроваджувати її на українських комбінатах не поспішають через надмірну вартість.

Тож варто підкреслити, що підприємства промислових регіонів України, зокрема і Дніпропетровської області і м. Кривий Ріг за останні роки насправді розпочали процеси модернізації, до яких залучаються молоді та амбітні науковці, менеджери і в яких використовуються компоненти інтелекгентної спеціалізації, але цього вочевидь замало. Якщо в тактичному плані на них здійснюють вплив соціо-екологічні проблеми через необхідність реакції на зміни потреб споживачів, які відображують їх занепокоєність з приводу наслідків їх промислової діяльності, то в перспективних планах прагнення до стійкого розвитку потребує насамперед *принципових змін в управлінській парадигмі*, яка закладена в місії підприємств і яка забезпечить запровадження інтелекгентної спеціалізації у повному її обсязі.

У рамках інтелекгентної спеціалізації успішне функціонування забезпечується підприємствам, які будуть застосовувати довгострокові, екологічно чисті процеси, запроваджувати інноваційні технології і товари, що мають конкурентні переваги. Власне інтелекгентна спеціалізація потребує сприймати сталий розвиток як цілісну філософію, де екологічні проблеми і

відповідальність за них повністю інтегровані в життєвий цикл не тільки продукції, але і усієї системи господарської діяльності. Для роботи з нішевими споживачами прокладаються *спеціалізовані канали збуту*. Місія підприємств повинна розроблятися на основі *розумної екологічної свідомості* [160, с. 81].

Не викликає жодних сумнівів думка про те, запровадження концепції інтелегентної спеціалізації відповідає потребам і можливостям промислових регіонів України, зокрема Криворізького регіону, оскільки він має достатній науковий, людський, природно-ресурсний та технологічний капітал і потенціал для цього. Однак, для цього необхідно перш за все створити позитивний імідж регіону в очах зарубіжних інвесторів шляхом розвитку екологічного маркетингу. Як зазначає О. В. Латишева, екологічний маркетинг, який сформування на принципах соціально-етичного маркетингу, має за мету розв'язання суперечностей між виробництвом і збереженням навколишнього природного середовища [80].

По-друге, як слушно зазначають А. Кузіор і А. Лобанова, необхідно активно запроваджувати інформаційно-комунікативні технології у процесі екологічного маркетингу в промислових регіонах, метою яких є «створення таких умов для діяльності підприємств, за яких їх керівний та виробничий персонал будуть зацікавлені у модернізації технологій виробництва і прагнутимуть раціонально використовувати, зберігати та відновлювати природно-ресурсний потенціал регіону» [162].

Таким чином, реалізація концепції сталого розвитку в промислових регіонах України, зокрема в Дніпропетровському та м. Кривий Ріг, потребує нових розумних підходів, нових інноваційних технологій, нового екологічного мислення і формування високого рівня екологічної відповідальності суб'єктів економічної діяльності за техногенне навантаження на природне середовище. Необхідні не тільки нові сучасні очисні споруди та нові технології видобутку корисних копалин, а перш за все нові вимоги до менеджменту у сфері управління промисловістю країни у регіонах, які мають великий промисловий і сировинний потенціал.

Разом з тим, аналіз запровадження стратегій сталого розвитку в Україні, зокрема в великих промислових регіонах, наприклад, в Дніпропетровському, зокрема у м. Кривий Ріг та Донецькому, свідчить про існування безлічі невирішених соціально-екологічних проблем.

Тому, виходячи з місії і цілей, яких прагнуть досягти сучасні підприємства, можна наступним чином охарактеризувати шляхи формування екологічної відповідальності молоді в промислових регіонах для впровадження концепції сталого розвитку в господарську діяльність – це насамперед:

- активізація екологічної освіти у загальноосвітніх та вищих навчальних закладах;

- реалізація *інтелектуальної (розумної) регіональної спеціалізації*, яка передбачає поглиблення співробітництва науковців та підприємців із залученням до цього молодих науковців та менеджерів:

- розробку і впровадження набору нових екологічних стандартів вироблення продукції;

- розвиток інноваційних, зокрема цифрових технологій, які уможливають ефективне використання людських та природних ресурсів із залученням молодих та перспективних фахівців;

- удосконалення управлінської парадигми;

- запровадження систематичного екологічного моніторингу;

- розподіл відповідальності між владними органами та бізнесом за рахунок розвитку співробітництва;

- формування нового екологічного мислення і розумної культури споживання в суспільстві за рахунок освітньої діяльності та творчої діяльності молодих науковців і вчених.

На наш погляд, екологічну відповідальність за ведення бізнесу повинні нести не тільки суб'єкти підприємницької діяльності, а й органи законодавчої, виконавчої та судової влади. Перші – в сфері законодавчо-правової діяльності, другі – в сфері виконавчої і треті – в галузі контролю за використанням земельних і природних ресурсів.

Формування екологічної відповідальності пов'язане з необхідністю функціонування громадського контролю за ресурсно-споживчою і продуктивною діяльністю суб'єктів підприємництва, який можуть і повинні здійснювати різні екологічні організації і рухи. Але, на жаль, в сучасній Україні екологічний рух, в порівнянні з країнами Європейського Союзу, що не настільки розвинений, щоб бути активним суб'єктом екологічного контролю [165, с. 191].

Тобто стає очевидним, що в Україні громадський контроль за екологічною політикою не інституціоналізований, асоціативні групи знаходяться в зародковому стані, що свідчить про відсутність сучасного рівня екологічної культури як у населення промислових регіонів, так і у представників державних органів влади.

Можна погодитися з українськими соціологами А. Лобановою і О. Славіною, що «екологічна культура як соціальний феномен являє собою розумно-усвідомлене ціннісне ставлення людини і суспільства до природи, навколишнього середовища, яке реалізується в раціональній предметно-перетворювальній діяльності людей в частині дбайливого використання природних ресурсів для задоволення їх зростаючих потреб. Складовими екологічної культури є екологічне мислення, екологічна свідомість, екологічна відповідальність, екологічна поведінка і екологічна діяльність» [165, с. 192].

Для реалізації концепції сталого розвитку, яка в даний час є пріоритетною в контексті прискореного економічного зростання, потрібно формування нової екологічної культури. Базовими принципами формування нової екологічної культури населення в Україні, на наш погляд, в контексті сказаного, є:

- вдосконалення вищими органами влади законодавчо-правової бази в сфері захисту навколишнього середовища;
- підвищення правової відповідальності за експлуататорське споживання сировинних ресурсів, забруднення водного і повітряного басейнів;
- підвищення екологічної відповідальності представників урядових та бізнес-еліт, а також вчених – екологів, біологів, соціологів, економістів в

частині формування ефективної екологічної політики та здійснення об'єктивної діагностики стану навколишнього середовища, в тому числі природокористування;

- виховання в системі вищої освіти фахівців з новим екологічним мисленням, основою якого є усвідомлення ними своїх майбутніх розумних дій по відношенню до навколишнього середовища з метою задоволення економічних інтересів;

- створення інформаційно-аналітичних центрів з метою моніторингу екологічної ситуації і характеру природокористування як в масштабах країни, так і індустріально-промислових регіонів з метою попередження екокатастроф;

- переорієнтація системи освіти в цілому, в тому числі шкільної, на формування екологічно відповідальної особистості, яка в повному обсязі усвідомлює небезпеку екологічного безкультур'я і здатна прогнозувати наслідки своєї і громадської ресурсно-споживчої діяльності.

Все вищеназване спрятиме не тільки підвищенню рівня екологічної культури, але й рівня екологічної відповідальності молоді промислових регіонів за запровадження світової доктрини сталого розвитку в життя і збереження природних ресурсів для майбутніх поколінь.

Висновки до третього розділу

У розділі проаналізовано рівень екологічної відповідальності молоді у Дніпропетровській області, зокрема у м. Кривий Ріг, м. Дніпро, м. Каменське і порівняно з результатами пілотажного опитування молоді м. Запоріжжя.

Виявлено екологічні ризики для життєдіяльності молоді у Криворізькому промисловому регіоні, з'ясовано стан екологічної культури та екологічної відповідальності у емпіричному вимірі, обґрунтовано характер патернів екологічної поведінки молоді в промисловому регіоні і ступінь сформованості настанов, а також презентовано шляхи і способи формування екологічної

відповідальності молоді задля успішної реалізації доктрини сталого розвитку у промисловому регіоні.

Доведено, що основними причинами підвищення екологічних ризиків для здоров'я і життя населення, зокрема молоді, у промислових регіонах є наступні: забруднення повітряного та водного басейнів, погана якість питної води, викиди шкідливих речовин промисловими гігантами у повітря.

Виявлено, що у мешканців Кривого Рогу тільки останніми роками рівні захворюваності органів дихальної системи, кровообігу, гіпертонічної хвороби, стенокардії, хронічного фарингіту, хронічного ларингіту, пневмонії, хронічного бронхіту, бронхіальної астми у різних районах міста зросли у 1,7 – 4,1 рази (у розрахунку на 10 тис. населення).

Виявлено, що шкідливі речовини, які викидаються у повітря промисловими гігантами, суттєво знижують імунітет людей, що збільшує ризики їх захворювань, зокрема серцево-судинних, онкологічних та дихальної системи, а несприятлива екологія є однією з найважливіших причин накопичення мутацій організму, які стосуються генотипу людини.

Виявлено, що 65% опитаних молодих людей Дніпропетровської області переконані в тому, що поганий екологічний стан довкілля впливає на стан здоров'я мешканців промислових міст. У великих містах таких респондентів в 3 рази більше, ніж в малих (78% проти 26%).

Виявлена перша топ-сімка життєвих проблем в цілому для молоді Дніпропетровської області: 1) відсутність перспектив влаштуватися на роботу в своєму місті за фахом (43.0% респондентів); 2) низькі заробітні плати (36.5%); 3) відсутність умов для якісного відпочинку (30.2%); 4) неякісне і дороге медичне обслуговування (30.5%); 5) відсутність коханої людини (28.0%); (6) жорсткі карантинні заходи протидії Covid-19 (27.5%); 7) війна на сході України (27.5%). В залежності від сфери зайнятості дещо змінюється їх рейтинг. Якщо для працюючої молоді найважливіші проблеми – низькі заробітні плати та високі тарифи, то у непрацюючої молоді, старшокласників, студентів і безробітних – це відсутність перспектив влаштуватися на роботу в

місті їх проживання за фахом.

Виявлено, що кількість задоволених і незадоволених станом навколишнього середовища серед молоді великих міст складає відповідно 45% проти 50%, серед молоді малих міст – 64% проти 34%. З'ясовано, що тільки 10% опитаних постійно цікавляться інформацією про стан довкілля, дуже рідко – 47%, і не цікавляться зовсім 38% респондентів.

З'ясовано, що основними інформантами для молоді в цілому про стан довкілля є засоби масової інформації (35%) і колеги по роботі (31%). Молодь великих міст найчастіше отримує інформацію про стан довкілля теж від ЗМІ (35%), у своїх навчальних закладах: школі, ліцеї чи вищому навчальному закладі (35%) і від колег по роботі (33%). Молодь малих міст найчастіше подібну інформацію отримує теж з ЗМІ та в школі (по 21%), але серед неї кожний четвертий не цікавиться такою інформацією. Це вдвічі більше, ніж серед міської молоді.

Виявлено, що молодь і великих і малих міст Дніпропетровської області критично оцінює діяльність практично усіх інституцій: місцевих органів влади, громадських природоохоронних організацій, державних органів влади щодо охорони довкілля. Більшість опитаних (54%) незадоволені діяльністю державних природоохоронних організацій; участю населення і молоді у природоохоронних заходах.

З'ясовано, що третина респондентів поділяють думку про те, що молодь великих і малих міст області не має достатньо правових знань, щоб захищати свої екологічні права і правові норми стосовно охорони довкілля. Екологічні норматики знають краще ті, хто працює і стикається з вимогами природоохоронних інстанцій. Учні і студенти тільки отримують теоретичні правові знання, які поки не можуть реалізувати на практиці, а відтак вони не залишаються у навичках до природоохоронних заходів.

Виявлено, що рівень екологічної культури молоді у промислових містах є нижче середнього, оскільки на «добре» і «відмінно» його оцінили у великих містах від 16% – 17% (Дніпро, Запоріжжя) до 21% (Кривий Ріг), а у малих –

25% (Каменське). «Незадовільно» – у Дніпрі (35%) і у Запоріжжі (34%), у Кривому Розі – 31%.

Доведено, що рівень екологічної відповідальності у молоді Дніпропетровської області складає приблизно 2,5 балів за 5-ти бальною шкалою. З'ясовано, що тільки третина респондентів вважає більшість своїх приятелів чи друзів екологічно свідомими людьми, третина зазначила, що меншість з їх оточення можна вважати такими, і кожний четвертий підкреслив, що нікого з свого оточення не вважає екологічно свідомою людиною.

Вперше, ґрунтуючись на існуючому у психології розумінні патернів, визначено зміст *патернів екологічної поведінки* як моделей (зразків, шаблонів) поведінки, які формуються у свідомості людини здебільш як результат розумового вибору найбільш раціональної реакції, установки на конкретну екологічну ситуацію, або на конкретний контекст збереження довкілля. Тобто патерни екологічної поведінки як узвичаєні до схематизму моделі поведінки, є раціональним механізмом для здійснення будь-якої діяльності, що не наносить шкоди довкіллю і спрямовані на раціональне використання природних ресурсів та їх збереження.

Виявлено, що приблизно у 60-65% молоді патерни екологічної поведінки не є повністю сформованими, оскільки за визнанням саме такої кількості респондентів, в різних містах вони були свідками випадків, коли підлітки чи молоді люди навмисне забруднювали довкілля: палили вогнища, викидали сміття в неналежному місті, ламали дерева, ловили рибу чи полювали у заборонених місцях тощо.

З'ясовано, що на думку молоді Дніпропетровської області, в п'ятірку найбільш гострих екологічних проблем входять:

- 1) забрудненість повітря (48.0% опитаних);
- 2) низький рівень відповідальності підприємств за забруднення довкілля (45.0%);
- 3) низький рівень екологічної культури населення (42.0%);
- 4) розбиті тротуари (41.0%);

5) не якісна питна вода (37.0%).

Виявлено, що серед опитаних молодих людей 45% опитаних відчувають відповідальність за екологічний стан і стільки ж – 46% – не відчувають, переносячи її на тих осіб, які мають відповідати за охорону навколишнього середовища. А це означає, що у половини молоді промислових міст Дніпропетровської області не сформовані настанови на екологічно-відповідальну поведінку, а відтак і не розвинуті її патерни: якщо не усвідомлюється екологічна дія та її незворотність, то і не реалізуються у повсякденні її зовнішні прояви.

Виявлено, що в цілому серед молоді промислових міст Дніпропетровської області 56% опитаних мають внутрішній потенціал на формування патернів відповідальної екологічної поведінки і готові до неї долучитися, зокрема це більшість працюючої молоді (71%) студенти (57%), старшокласники (46,5%) і непрацююча молодь (31%).

Розроблено основні шляхи і заходи щодо формування у молоді настанов на патерни екологічно відповідальної поведінки, яка сприятиме реалізації доктрини сталого розвитку у промислових регіонах, а саме: запровадження інтелігентної спеціалізації, до створення алгоритму якої може бути залучена молодь; вдосконалення вищими органами влади законодавчо-правової бази в сфері захисту навколишнього середовища; підвищення правової відповідальності за експлуататорське споживання сировинних ресурсів, забруднення водного і повітряного басейнів; підвищення екологічної відповідальності представників урядових та бізнес-еліт, а також вчених — екологів, біологів, соціологів, економістів в частині формування ефективної екологічної політики та здійснення об'єктивної діагностики стану навколишнього середовища, в тому числі природокористування; виховання в системі вищої освіти фахівців з новим екологічним мисленням, основою якого є усвідомлення ними своїх майбутніх розумних дій по відношенню до навколишнього середовища з метою задоволення економічних інтересів; створення інформаційно-аналітичних центрів з метою моніторингу екологічної

ситуації і характеру природокористування як в масштабах країни, так і індустріально-промислових регіонів; переорієнтація системи освіти в цілому, в тому числі шкільної, на формування екологічно відповідальної особистості, в повному обсязі усвідомлює небезпеку екологічного безкультур'я і здатної прогнозувати наслідки своєї і громадської ресурсно-споживчої діяльності.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні вирішено важливе наукове завдання: концептуалізовано екологічну відповідальність молоді як детермінанту сталого розвитку у промислових регіонах на прикладі Дніпропетровської області, зокрема м. Кривий Ріг, а також емпірично верифіковано головну гіпотезу дисертаційного дослідження і доведено, що молодь промислових регіонів є важливим суб'єктом реалізації доктрини сталого розвитку, однак, маючи певний потенціал екологічної відповідальності, недостатньо реалізує його у своїй соціальній поведінці (побутовій, трудовій, громадській, освітній, культурній, спортивній і т. д.) і не має достатнього соціального досвіду для формування патернів екологічної поведінки і діяльності.

На вирішення 1-го завдання, послуговуючись теоріями соціальної дії (поведінки) М. Вебера, соціальної системи Т. Парсонса, Р. Мертона та соціального обміну Дж. Хоманса, П. Блау, науковими положеннями О. Безрукової, обґрунтовано, що сутність екологічної відповідальності як детермінанти сталого розвитку промислових регіонів полягає у тому, що вона є *ціннісно-соціальним ресурсом особистості*, який формується у її свідомості упродовж її соціалізації під впливом *об'єктивних* (культура і цінності суспільства, народний характер, історичні та соціальні умови, економічний ступінь розвитку суспільства) і *суб'єктивних* (потреби, інтереси, соціальний характер, рівень екологічної свідомості і культури особистості) *чинників* і реалізується у процесі соціальної поведінки (побутової, трудової, підприємницької і т. п.), метою якої є раціональне ставлення до природних ресурсів і збереження довкілля для майбутніх поколінь.

На виконання 2-го завдання, доведено, що зміст екологічної відповідальності виявляється в тому, що вона одночасно є *якістю (властивістю) людини* (певним виявом ступеню розвинутості соціального характеру особистості, який визначається її здатністю дотримуватися норм і

вимог до використання природних ресурсів); *соціальним феноменом* (історично сформованою, засадничою підвалиною взаємодій людини і суспільства з природним середовищем, яка формується у свідомості людей у процесі їх соціалізації на всіх етапах розвитку суспільства, в усіх його сферах, особливо у сфері трудової діяльності на засадах правових і моральних принципів, цінностей і норм і виявляється у їх дбайливому ставленні до природи та раціональному використанню її ресурсів для соціальних та економічних потреб суспільства) і *формою підприємницької поведінки* (є проявом індивідуальної чи масової екологічної свідомості і культури і визначається дбайливим (індивідуальним чи груповим) ставленням до довкілля і раціональним способом використання природних ресурсів).

На вирішення 3-го завдання систематизовано *різновиди* основних форм екологічної відповідальності:

1) *еколого-правової (юридичної)*, яка породжується неправомірними діями і регулюється нормами кримінального, адміністративного, цивільного, трудового, законодавства і настає за фактом вчинення правопорушення, а її різновидами є: *кримінальна, адміністративна, цивільно-правова (екологічна), дисциплінарна (еколого-правова) і матеріальна* відповідальність, які визначаються законодавчими документами і актами);

2) *еколого-економічної (економічної)*, що базується на матеріальній зацікавленості забруднювача в зменшенні шкідливого впливу на навколишнє середовище і визначається як компенсація у матеріально-фінансовому виразі за завдану довкіллю шкоду підприємницькою діяльністю, у процесі якої не дотримуються законодавчі норми про охорону довкілля, а її різновидами є:

- за терміном її формування та дотримання: *стратегічна і тактична*;
- за суб'єктом-носієм: *державна, муніципальна, корпоративна, групова та індивідуальна* екологічна відповідальність;
- за характером формування і прояву: *свідома, випадкова (несвідома) і вимушена*.

Удосконалено пояснення функціонального призначення екологічної

відповідальності в умовах реалізації доктрини сталого розвитку в промислових регіонах: до відомих науці функцій: компенсаційної, превентивної, стимулюючої, бюджетної, культурно-просвітницької) виявлено і обґрунтовано такі нові функції, як:

- *управлінська (соціально-технічну)*, яка полягає у використанні інструментів і принципів екологічної відповідальності для здійснення екологічної безпечної діяльності на основі стандартів екологічного менеджменту;

- *прогнозна*, яка уможливорює на основі системного моніторингу і контролю за станом навколишнього середовища прогнозувати реакцію природного середовища на взаємодію з людиною;

- *санаційна*, яка забезпечує очищення промислових регіонів і зон від підприємств-забруднювачів, або тих організацій, установ, які не виконують соціальні норми і нормативні стандарти стосовно природоохоронної діяльності.

На виконання 4-го завдання удосконалено соціологічне знання про молодь промислових регіонів як специфічну соціально-демографічну групу віком від 15 до 35 років, яка має такі ж *самі ознаки*, як і молодь країни в цілому (знаходиться на стадії трудової соціалізації і професійного самоствердження; навчається в системі освіти (середні загальні школи, ліцеї, коледжі, інститути, університети, академії); несе службу у Збройних Силах країни; в основному здійснює відтворення населення; є носієм соціальних змін і великого інтелектуального потенціалу, нових і новітніх знань; є провідником і прискорювачем впровадження в практику нових ідей, ініціатив, нових форм життя; поєднує одночасно кілька видів діяльності – навчання, створення сім'ї, виховання дітей, соціально-політичну роботу; є найбільш активною частиною працездатного та економічно-активного населення.

Обґрунтовано *специфічні особливості* молоді промислових регіонів, до яких віднесено: значно коротший життєвий період дорослішання, ніж у їх однолітків в інших регіонах; обмеженість у виборі свого професійного вибору для реалізації свого трудового потенціалу; динамічність інтеграції до

економічно активної спільноти матеріального виробництва; більшу схильність до девіантних форм поведінки, зокрема вживання наркотиків, тютюну, алкоголю тощо та правопорушень.

Удосконалено розуміння спектру соціальних функцій, які виконує молодь в умовах сталого розвитку, зокрема і у промислових регіонах, оскільки до освітньо-професійної, інтеграційної, соціодемографічної і соціалізаційної, які звичайно використовуються у соціологічній науці, виявлено і обґрунтовано такі, як: *економічна* (молодь є частиною економічно активного населення, яка робить свій трудовий внесок у валовий національний продукт країни), *інноваційна* (молодь є носієм і утілювачем новітніх ідей, технологій, економічних та технічних рішень, культурних зразків, моди, нових брендів), *комунікативна* (задоволення потреб молоді в спілкуванні), *регулятивна* (молодь здійснює моральну регламентацію поведінки молодіжних товариств, груп, тощо), *наслідування та накопичення соціального досвіду, культурно-дозвіллєва*.

На виконання 5-го завдання набуло подальшого розвитку знання про специфіку реалізації доктрини сталого розвитку у промислових регіонах України (Дніпропетровський, Запорізький, Донецький), яка полягає у недостатній активності запровадження екологічних програм, модернізації технологічних процесів видобутку корисних копалин, недотриманні стандартів і вимог збереження довкілля і контролю за його станом, що значно збільшує екологічні ризики не тільки для природи, але насамперед для здоров'я та життя населення, особливо для молодих людей, в наслідок чого знижуються їх репродуктивні функції, а відтак знижується народжуваність і погіршується процес відтворення населення.

На виконання 6-го завдання поглиблено соціологічне знання про розуміння *екологічної культури* як ціннісно-раціональної соціальної дії, що орієнтована на отримання економічних благ для задоволення зростаючих потреб з мінімальними ресурсними витратами і яке ґрунтується на трьох базових принципах:

а) необхідність усвідомлення людиною і суспільством характеру своїх дій по відношенню до природи в широкому її розумінні;

б) здійснення розумної практично-перетворювальної діяльності в навколишньому середовищі з метою задоволення своїх базових потреб;

в) прогнозування соціальними суб'єктами наслідків своєї ресурсно-споживчої діяльності.

Доведено, що рівень екологічної культури суб'єктів економічної діяльності у промислових регіонах залишається доволі низьким, а відтак потребує свого дослідження і підвищення. Обґрунтовано, що екологічна відповідальність молоді є складовою, чинником і детермінантою формування її екологічної культури. А розумне і раціональне ставлення до природних ресурсів у процесі соціальної поведінки (трудової, економічної і побутової) є свідченням і виявом як сформованої екологічної культури, так і достатнього рівня екологічної відповідальності.

Виявлено, що рівень екологічної культури молоді у промислових містах є нижче середнього, оскільки на «добре» і «відмінно» його оцінили у великих містах від 16% – 17% (Дніпро, Запоріжжя) до 21% (Кривий Ріг), а у малих – 25% (Каменське). «Незадовільно» – у Дніпрі (35%) і у Запоріжжі (34%), у Кривому Розі – 31%.

Доведено, що рівень екологічної відповідальності у молоді Дніпропетровської області складає приблизно 2,5 балів за 5-ти бальною шкалою. З'ясовано, що тільки третина респондентів вважає більшість своїх приятелів чи друзів екологічно свідомими людьми, третина зазначила, що меншість з їх оточення можна вважати такими, і кожний четвертий підкреслив, що нікого з свого оточення не вважає екологічно свідомою людиною.

Виявлено, що приблизно у 60-65% молоді патерни екологічної поведінки не є повністю сформованими, оскільки за визнанням саме такої кількості респондентів, в різних містах вони були *свідками* випадків, коли підлітки чи молоді люди навмисне забруднювали довкілля: палили вогнища, викидали сміття в неналежному місті, ламали дерева, ловили рибу чи полювали у

заборонених місцях тощо.

На виконання 7-го завдання обґрунтовано, що в Україні, зокрема у промислових регіонах (Донецькому, Криворізькому, Запорізькому) реалізація доктрини сталого розвитку гальмується і гострими залишаються такі екологічні проблеми, як: неякісна вода; забруднене повітря; деградація земельних ресурсів; знищення; небезпечні геологічні процеси; побутові відходи; функціонування об'єктів військової діяльності, з яких 90% морально і фізично застаріли і працюють зі значним перевантаженням); наслідки Чорнобильської катастрофи. Доведено, що названі ризики гальмують реалізацію доктрини сталого розвитку у промислових регіонах. Найголовніший ризик – це війна на Сході України, яка триває з березня 2014 р.

Виявлено, що шкідливі речовини, які викидаються у повітря промисловими гігантами, суттєво знижують імунітет людей, що збільшує ризики їх захворювань, зокрема серцево-судинних, онкологічних та дихальної системи, а несприятлива екологія є однією з найважливіших причин накопичення мутацій організму, які стосуються генотипу людини.

Виявлено, що 65% опитаних молодих людей Дніпропетровської області переконані в тому, що поганий екологічний стан довкілля впливає на стан здоров'я мешканців промислових міст. У великих містах таких респондентів в 3 рази більше, ніж в малих (78% проти 26%).

На виконання 8-го завдання обґрунтовано, послуговуючись теоріями патернів І. Трофімової, Д. Майерса, теорією настанов Д. Узнадзе, зміст *патернів екологічної поведінки* як моделей (зразків, шаблонів) поведінки, які формуються у свідомості людини здебільш як результат розумового вибору найбільш раціональної реакції, установки на конкретну екологічну ситуацію, або на конкретний контекст збереження довкілля і на основі емпіричних досліджень з'ясовано, що у майже половини молодих людей у промислових регіонах не сформовані настанови на екологічну поведінку, хоча соціальний ресурс на формування екологічної відповідальності існує.

Виявлена перша топ-п'ятірка життєвих проблем в цілому для молоді

Дніпропетровської області: відсутність перспектив влаштуватися на роботу в моєму місті за фахом (43.0% від загальної кількості респондентів), низькі заробітні плати (36.5%), відсутність умов для якісного відпочинку (30.2%), неякісне і дороге медичне обслуговування (30.5%), відсутність коханої людини (28.0%), жорсткі карантинні заходи протидії Covid-19 (27.5%), війна на сході України (27.5%). В залежності від сфери зайнятості дещо змінюється їх рейтинг. Якщо для працюючої молоді найважливіші проблеми – низькі заробітні плати та високі тарифи, то у непрацюючої молоді, старшокласників, студентів і безробітних – це відсутність перспектив влаштуватися на роботу в місті їх проживання за фахом.

Виявлено, що кількість задоволених і незадоволених станом навколишнього середовища серед молоді складає відповідно 45% проти 50%, з'ясовано, що тільки 10% опитаних постійно цікавляться інформацією про стан довкілля, дуже рідко – 47% молоді, і не цікавляться зовсім 38%.

З'ясовано, що основними інформантами для молоді в цілому про стан довкілля є засоби масової інформації (35%) і колеги по роботі (31%). Молодь великих міст найчастіше отримує інформацію про стан довкілля від ЗМІ (35%), у своїх навчальних закладах (35%) і від колег по роботі (33%), малих – теж з ЗМІ та в школі (по 21%), але серед неї кожний четвертий не цікавиться такою інформацією.

Виявлено, що молодь промислових міст Дніпропетровської області критично оцінює діяльність практично усіх інституцій: місцевих органів влади, громадських природоохоронних організацій, державних органів влади діяльністю щодо охорони довкілля. Найбільше незадоволених діяльністю державних природоохоронних організації (54%), та участю населення і молоді у природоохоронних заходах населення (відповідно 53% і 56% респондентів).

З'ясовано, що третина респондентів поділяють думку про те, що молодь промислових міст області не має достатньо правових знань, щоб захищати свої екологічні права і правові норми стосовно охорони довкілля, екологічні стандарти знають краще ті, хто працює і стикається з вимогами

природоохоронних інстанцій. Учні і студенти тільки отримують теоретичні правові знання, які поки не можуть реалізувати на практиці, а відтак вони не залишаються у навичках до природоохоронних заходів.

Виявлено, що в цілому серед молоді промислових міст Дніпропетровської області 56% опитаних мають внутрішній потенціал на формування патернів відповідальної екологічної поведінки і готові до неї долучитися, зокрема це більшість працюючої молоді (71%) студенти (57%), старшокласники (46,5%) і непрацююча молодь (31%).

Виявлено, що серед опитаних молодих людей 45% опитаних відчують відповідальність за екологічний стан і стільки ж – 46% – не відчують, переносячи її на тих осіб, які мають відповідати за охорону навколишнього середовища. А це означає, що у половини молоді Дніпропетровської області не сформовані настанови на екологічно-відповідальну поведінку, а відтак і не розвинуті її патерни: якщо не усвідомлюється екологічна дія та її незворотність, то і не реалізуються у повсякденні її зовнішні прояви.

На виконання 9-го завдання удосконалено розуміння шляхів і методів реалізації доктрини сталого розвитку в промислових регіонах через активізацію молоді у цьому процесі як активно діючого суб'єкта запровадження інтелігентної спеціалізації, яка передбачає поглиблення співробітництва молодих науковців та підприємців; розробку і впровадження набору нових екологічних стандартів вироблення продукції; розвиток інноваційних, зокрема цифрових технологій; удосконалення управлінської парадигми; запровадження систематичного екологічного моніторингу; розподіл відповідальності між владними органами та бізнесом за рахунок розвитку співробітництва; формування нового екологічного мислення і розумної культури споживання в суспільстві за рахунок освітньої діяльності та творчої діяльності молодих науковців і вчених.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абашина О. В. Молодь як суб'єкт економічної зайнятості. 2008. URL: <http://dspace.kntu.kr.ua/jspui/bitstream/123456789/1092/1/34.pdf> (Дата звернення: 13.01.2021).
2. Адамович О. Город над бездной. Интервью В. Д. Сидоренко и И. С. Паранько корреспонденту газеты «Зеркало недели». «Зеркало недели». 2008. № 29. 9 августа.
3. Амджадин Л. Социальная составляющая современной экологической политики. *Социология: теория методы, маркетинг*. 2004. №1. С.64.
4. Аналіз впливу діяльності металургійних комплексів Кривбасу та сучасного стану ландшафтних геосистем регіону, сформованого під їх впливом, на стан здоров'я населення міста Кривого Рогу. *Нова географія для вас*. 2018. URL: <http://www.novageografia.com/vogels-1779-2.html> (Дата звернення: 13.01.2021).
5. Антонюк О. П. Прогнозування залежності рівня захворюваності населення міста Кривий Ріг від впливу техногенного забруднення URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/48199/18-ntoniuk.pdf?se>. 2018. (Дата звернення: 13.09.2020).
6. Апель К. О. Дискурс і відповідальність. Проблема переходу до постконвенційної моралі. Першоджерела комунікативної філософії : навч. посіб. для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закладів. Київ : Либідь, 1996. 176 с.
7. Банникова Н.В., Крупина Н.Н., Крюкова Н.А., Загайный В.В. Нематериальное стимулирование эффективной природоохранной деятельности предприятий. *Национальные интересы: приоритеты и безопасность*. 2016. № 4. С. 4-15.
8. Баранова Л. Екологічні проблеми Кривого Рогу та сталий розвиток. Кривий Ріг, 2013. С. 21-23.
9. Безрукова О. Відповідальність в сучасному світі: соціологічні

інтерпретації та емпіричні студії: монографія. Запоріжжя: Вид-во комунального закладу «Хортицький національний навчально-реабілітаційний багато профільний центр» Запорізької обласної ради, 2015. 308 с.

10.Белобородова М. В. Організаційно-економічне забезпечення екологічної відповідальності промислових підприємств. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 08.00.06 Економіка природокористування та охорони навколишнього середовища. Національний технічний університет «Дніпровська політехніка», Дніпро, 2019.

11.Бендас С. Екологічна відповідальність як складова соціальної відповідальності. 2019. URL: <https://economics.opu.ua/files/science/men/2017/38.pdf>. (Дата звернення: 13.06.2020).

12.Бех В. П., Бех Ю. В., Туленков М. В., Кравченко А. А., Макаренко Л. М., Рябека О. Г., Крохмаль Н. В., Чепак В. В., Чепуренко Я. О. Управління сталим розвитком : підручник для магістрів з управління та адміністрування; за заг. ред. В. П. Беха, М. В. Туленкова. Київ : Каравела, 2018. 538 с.

13.Білик, Л. Екологічна відповідальність як духовна якість особистості. Київ : Вісник НУТУ «КПІ», 2005. Вип. 1, сс.126-134.

14.Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия. 2004. URL: <http://www.multitrade.com.ua>) (Дата звернення: 13.07.2020).

15.Буяк Б. Молодь як особлива соціально-демографічна група в умовах становлення соціальної правової держави та громадянського суспільства. *Наукові записки*. 2020. № 36. С.198-209. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/buiak_molod.pdf. (Дата звернення: 18.09.2020).

16.Васюта О. А. Проблеми екологічної політики України в контексті глобального розвитку. Київ, 2002.

17.Вах Т. С. Дефініції соціального характеру в зарубіжній і вітчизняній соціології. URL:

http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6884/Vax_Definiciyi_social%60nogo_xarakteru.pdf (Дата звернення: 18.11.2020).

18. Вебер М. Основные социологические понятия. Избранные произведения. Москва: Прогресс, 1990. 808 с.

19. Вернік О. Л. Деякі особливості специфічного ставлення і поведінки підлітків у довіллі. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Екологічна психологія*. Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2003. Т. 7. Ч. 1. С. 51–54.

20. Візниця Ю. В. Проблеми дослідження феномену «постправа» в медіа-комунікаційному просторі. *Актуальні проблеми теорії і практики*. Збірник наукових праць. Запоріжжя, 2019. Вип. 83. С.93-101.

21. Відповідальність за екологічні правопорушення. URL: <http://glh.sm.gov.ua/index.php/uk/news/7202-vidpovidalnist-za-ekologichni-pravororushennya>. (Дата звернення: 13.10.2020).

22. Війна на Донбасі: реалії і перспектив врегулювання URL: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Donbas.pdf. (Дата звернення: 23.09.2020).

23. Визначення віку, з якого особа може вважатися особою похилого віку: огляд міжнародного досвіду та національні практики. *Суспільство і право*. USAID. 2018. URL: <https://www.prostir.ua/wp-content/uploads/2018/12/Огляд-міжнародного-досвіду.pdf>). (Дата звернення: 15.08.2020).

24. Викиди забруднюючих речовин і парникових газів у атмосферне повітря від стаціонарних джерел склали.... URL: [Internet:http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/ns/vzap/arch_vzrap_u.htm](http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/ns/vzap/arch_vzrap_u.htm)]. (Дата звернення: 12.09.2020).

25. Водний Кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1995, № 24, ст.189.

26. Гассій В. В., Потравний І. М. Екологічна відповідальність бізнесу як елемент державно-приватного партнерства. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. 2011. № 3. Т. 1. С.179-187. URL: <http://mmi.fem.sumdu.edu.ua/> (Дата

звернення: 13.01.2021).

27.Гелемей М. О. Психологічний портрет осіб молодіжного віку, які вчиняють злочини екстремістської спрямованості. 2016. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/17175/1/M.pdf> (Дата звернення: 18.12.2020).

28.Гнілуша Н., Афонін А. Екологічна культура та здоровий спосіб життя: освітянський аспект. *Актуальні проблеми формування здорового способу життя*: матеріали науково-практичної конференції, м. Кривий Ріг, 31 травня 2006, Кривий Ріг: КДПУ, 2006.

29.Грабовський О. В. Вплив екологічних факторів довкілля на духовне і фізичне здоров'я людини. 2016. URL: <http://zakinppo.org.ua/kafedri/kafedra-prirodnichomatematichnoi-osviti-ta-informacijnih-tehnologij/226-2010-06-24-09-25-13>(Дата звернення: 13.01.2021).

30.Грезе О. В. Особливості формування екологічної свідомості у студентів гуманітарного і технічного напрямків підготовки: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. К., 2009. 198 с.

31.Головенько В. А. Український молодіжний рух у ХХ столітті. Київ, 1997. 160 с.

32.Горбань Т. В., Гапон В. О. Рівень захворюваності дітей-мешканців м. Кривий Ріг. *Довкілля*. 2005. №3. С.63-65.

33.Горностаева И. Н. Социально-экологическая ответственность бизнеса как важнейший фактор конкурентоспособности предприятия. *Экономика в условиях социально-техногенного развития мира*. Сб. науч. трудов. 2016. Том 2. С. 552-559.

34.Городяненко В. Г. Соціологія: навчальний посібник. К.: Видавничий центр "Академія", 2003. 559 с.

35.Губін Г. Г., Губіна В. Г. Ресурсно-екологічний стан криворізького басейну. *Вісник Криворізького технічного університету*. Зб. наук. праць. Кривий Ріг, 2011. Вип. 27. С. 117-122.

36.Гуцалова М. Молодь як об'єкт державної молодіжної політики. 2011.

URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/26850/23-Gutsalova.pdf?sequence=1>) (Дата звернення: 13.01.2021).

37. Дейнега М. Природокористування як правова категорія: проблеми визначення і співвідношення із суміжними поняттями. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 7. С. 103-107.

38. Демографічний прогноз Кривого Рогу до 2030 р.: Проект міжнародної технічної допомоги «Розбудова спроможності до економічно обґрунтованого планування розвитку областей і міст України» (Проект РЕОП). 2013. 40 с. URL: http://www.irm.kr.ua/files/pdf/kryvyi_rih_ukr.pdf с. 28.

39. Дещо про збитки від окупації Донбасу Росією. UAInfo, 26 березня 2018 р. URL: <https://uainfo.org/blognews/1522047525-deshcho-pro-zbitki-vid-okupatsiyidonbasu-rosieyu.html> (дата звернення: 18.12.2020).

40. Дніпропетровська область. Паспорт. URL: https://adm.dp.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/pasport_oblasti_2019.pdf (дата звернення: 19.12.2020).

41. Екологічна ситуація в городе Кривой Рог. Офіційний сайт исполкома Криворожского городского сонета. URL: http://kr.gov.ua/karta_saytu_pidrozdili_vikonkomu/upravlinnya_ekologii/ekologichna_situatsiya_u_misti_kriviyy_rig (дата звернення 15.03.2020.)

42. Екологічна ситуація та стан питних вод України. *Всеукраїнська екологічна ліга*. 2019. URL: <http://www.ecoleague.net/diialnist/vydannia-vel/ekolohichni-karty/ekolohichna-sytuatsiia-ta-stan-pytnykh-vod-ukrainy> (дата звернення 15.03.2020.)

43. Екологічна відповідальність: поняття і види. Енциклопедія. URL: <http://www.ukr.vipreshebnik.ru/ekolog/3796-ekologichna-vidpovidalnist-ponyattya-i-vidi.html> (дата звернення 15.09.2020.)

44. Екологічне право. 2018. №7. С.103-107. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/7/18.pdf> (дата звернення 15.10.2020.)

45. Євтушенко Е., Потапенко С. Аналіз джерел забруднення поверхневих водних об'єктів важкими металами. *Екологічний вісник: збірник наукових праць*,

Кривий Ріг: КПІ ДВНЗ «КНУ», 2014. Вип. 10. С. 85-91.

46.Заброцький М.М., Вознюк О.В. Духовні виміри екологічної відповідальності особистості. *Актуальні проблеми психології*: зб. наук. пр. *Екологічна психологія*. Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. К., 2005. Т. 7. Вип. 4. С. 96–103.

47.Забруднення навколишнього природного середовища. За 2018 рік. Кривий Ріг, 2019. URL: https://krmisto.gov.ua/ua/ecology/env_contamination.html . (Дата звернення: 19.12.2020).

48.Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища», Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1991. № 41. Ст.546.

49.Закон України «Про охорону атмосферного повітря», (Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1992. № 50. Ст.678.

50.Закон України «Про природно-заповідний фонд України», Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1992. N 34. Ст.502.

51.Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» із змінами від 23.03.2004. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 1992. № 34. С. 32 – 38.

52.Залунин В.И.. Социальная экология. 2003. 245 с. URL: <http://alternativa-tech.com/zalunin-sotsialnaya-ekologiya.html>). (Дата звернення: 13.06.2020).

53.Звіт про роботу департаменту у справах сім'ї, молоді та спорту у 2020 році . Кривий ріг – європейське місто спорту. Загальна інформація. 2021. URL: https://kr.gov.ua/ua/st/pg/191109612286434_s/(Дата звернення: 19.02.2021).

54.Звіт щодо наркотичної та алкогольної ситуації в Україні за 2019 рік (за даними 2018 року) Київ - 2019 рік URL: https://cmhmda.org.ua/wp-content/uploads/2020/03/Zvit_shchodo_narkotychnoi_ta_alkoholnoi_sytuatsii_v_Ukraini_za_2019_rik.pdf. 41с. С.8,34. (Дата звернення: 13.06.2020).

55.Звіт про стратегічну екологічну оцінку. Документ державного

планування. Проект стратегії розвитку морських портів України на період до 2038 року. Міністерство інфраструктури України. Київ. 2019. URL:<https://menr.gov.ua/timeline/SEO.html>). (Дата звернення: 13.12.2020).

56. Зеленая сталь: металлургия наращивает инвестиции в охрану среды. URL: <https://gmk.center/posts/zelenaya-stal-metallurgiya-narashhivaet-investicii-v-ohranu-sredy> (Дата звернення: 13.01.2020).

57. Земельний Кодекс України. Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). 1991. № 10. ст. 98.

58. Зоська Я.В., Д.А. Матюхін, А.Г. Стадник. Соціокультурні характеристики соціальних практик молоді: теоретико-праксеологічний аспект. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. Запоріжжя: КПУ. 2021. Вип. 90. С.6-17.

59. Інвестиційний портал Запорізької області. URL: <https://investment.zoda.gov.ua/uk>). (Дата звернення: 13.01.2021).

60. Інновації в металургії: як «цифра» запобігає «втомі металу». 2019. URL: <https://mind.ua/publications/20203042-innovaciyi-v-metalurgiyi-yak-cifra-zapobigae-vtomi-metalu> (Дата звернення: 19.12.2020).

61. ISO 14001:2004. Системи екологічного управління. Вимоги та настанови щодо застосування. Професійна сертифікація. URL: https://www.viconsult.com/ua/profesiina-sertyfikatsiia-iso-14001-dstu-iso-14001/?gclid=Cj0KCQiA5aWOBhDMARIsAIXLlkeo1DZ_tj1owkbxuU-k8OkBPUQpAPISVCxg3KVMzJdn75Ux3DI8R7caAktDEALw_wcB (Дата звернення: 19.12.2020).

62. ISO 14004:2004. Системи екологічного управління. Загальні настанови щодо принципів, систем і засобів забезпечення. Професійна сертифікація. URL: https://www.viconsult.com/ua/profesiina-sertyfikatsiia-iso-14001-dstu-iso-14001/?gclid=Cj0KCQiA5aWOBhDMARIsAIXLlkeo1DZ_tj1owkbxuU-k8OkBPUQpAPISVCxg3KVMzJdn75Ux3DI8R7caAktDEALw_wcB (Дата звернення: 19.12.2020).

63. Иванов А.А. Проблема экологической ответственности в современных

юридических исследованиях. *Вестник Волжского университета им. В. Н. Татищева*. 2015. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-ekologicheskoy-otvetstvennosti-v-sovremennyh-yuridicheskikh-issledovaniyah>(Дата звернення: 19.12.2020).

64.Каретна О. О. Сучасні підходи до визначення поняття «молодь». Одеса: ОНЮА, 2009. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/294/app-37_Karetna_O_O_%28287-291%29.pdf?sequence=1&isAllowed=yc.290. (Дата звернення: 13.01.2021).

65.Каритка В. В. Екологічна відповідальність як чинник формування екологічної культури молоді. *Соціальні технології. Актуальні проблеми теорії і практики*. Збірка наукових праць. Запоріжжя: КПУ. 2018. Вип. 79. С.95-101.

66.Кашепов В.П. Развитие законодательства об уголовной ответственности за экологические преступления. *Журнал российского права*. 2012. № 6 (186). С. 29-39.

67.Кисельов М.М. Екологічна свідомість як феномен освітянського процесу. *Філософська думка*. 2005. №2. С. 3-4. URL: <https://www.slideshare.net/pr1nc1k/ss-44343138> (Дата звернення: 17.12.2020).

68.Ковпак Л.В. Екологічні проблеми в діяльності українських громадських організацій. *Український історичний журнал*. 2003. №4.

69.Кон И. С. Молодежь. БСЭ. 3.е изд.М., 1974. Т. 16.

70.Кобецька Н.Р. Дозвільне та договірне регулювання використання природних ресурсів в Україні : дис. ... д.ю.н. : 12.00.06. К., 2016. 424 с.

71.Кодекс України про надра. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1994. № 36. Ст. 340.

72.Кодекс України про адміністративні правопорушення Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР), 1984.

73.Кодекс законів про працю України. ВВР, 1971, додаток до № 50, ст. 375 1971. Редакція від 31.12.2020, підстава - [1053-IX](#) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (Дата звернення: 19.12.2020).

- 74.Кривий Ріг. Промисловість. 2019. URL: <https://sites.google.com/site/vsevekriwijrig/ekonomika/promislovist> (Дата звернення 13.08.2020).
- 75.Кримінальний Кодекс України, 2001. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2001. № 25-26. Ст.131.
- 76.Крилова-Грек Ю. М. Психологічні засади патернів поведінки у конфліктних ситуаціях. Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. 2013. Вип. 19. С. 155-161. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apspp_2013_19_24 (дата звернення: 27.10. 2020).
- 77.Круглий стіл «Формування відповідального суспільства: можливості, обмеження, перспективи». *Соціологія: теорія методи, маркетинг*. 2019. №2. С. 5-52.
- 78.Куц Я. Взаємозв'язок настанови та внутрішньої форми мови. *Філософсько-культурологічні проблеми мови і комунікації*. 2008. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/27354/12-Yakuts.pdf?sequence=1> (дата звернення: 26.09. 2020).
- 79.Ладунка І., Симоненко Д. Екологічна соціальна відповідальність підприємств в Україні. 2019. URL: http://www.economyandsociety.in.ua/journal/13_ukr/155.pdf (Дата звернення: 19.11.2020).
- 80.Латишева О. В. Етапи становлення та історичні передумови формування екологічного маркетингу. *Культура народів Причорномор'я*. 2007. Вип. 99. С. 71-75. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/35132>(Дата звернення: 18.12.2020).
- 81.Лобанова А.С., Кузіор О., Каритка В.В. Патерни екологічної поведінки молоді в промислових містах та їх реконфігурація в умовах інформаційного суспільства (на прикладі Кривого Рогу). *Соціальні технології: Актуальні проблеми теорії та практики*. Запоріжжя: КПУ. 2020. № 87(1). С.118-129.
- 82.Лобанова А. С., Каритка В.А. Екологічний стан промислового міста як ризик для здоров'я його мешканців (на прикладі м. Кривий Ріг). *Урбаністичні*

студії: сучасний стан та перспективи розвитку : матеріал III Всеукр. наук.-практ. конф, м. Дніпро, 25 квітня 2018 р. Дніпро, 2018. С. 211-216. URL: http://dnu.dp.ua/docs/facults/fsocgum/sociologia/Urban_studii_2018.pdf (Дата звернення: 19.12.2020).

83. Лісовий Кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1994. № 17. Ст. 99.

84. Мазурик О.В. Соціальна відповідальність як складова концепції соціального аудиту. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право* : збірник наукових праць. 2010. № 4 (8). С. 62–66. URL: <https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/5061/1/10%20-%204%288%29%20-%2012.pdf> (Дата звернення: 19.12.2020).

85. Майєр Д.-М., Раух Д.-Е., Філіпенко А. Основні проблеми економіки розвитку. Київ, 2003. 688 с.

86. Майєрс Д. Социальная психология. С –Пб, 1997. 688 с.

87. Малахов І.М. *Техногенез у геологічному середовищі*. Кривий Ріг: Відня мор. геології та осадоч. рудоутворення ННПМ. , 2003. 252 с.

88. Малышков Г.Б. Экологически ответственное предпринимательство (теоретико-институциональный анализ): автореф. дис... канд. экон. наук. С.-Петербург, 2003. 22 с.

89. Миронова Н.М. Стан навколишнього середовища Донецької області та його вплив на здоров'я населення. 2018. URL: http://www.rusnauka.com/32_PVMN_2011/Ecologia/4_97801.doc.htm (Дата звернення: 12.01.2020).

90. Москаленко О. Вісім екологічних проблем України. URL: <https://news.finance.ua/ua/news/-/235280/visim-ekologichnyh-problem-ukrayiny>). (Дата звернення: 13.01.2020).

91. Мартинюк І., Соболева Н. Специфіка життєвого вибору в нестабільному суспільстві: діалектика свободи і відповідальності». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2019. №2. С. 25-29.

92. Марушевський Г., Ігнатенко О. Методичні рекомендації для

проведення стратегічної екологічної оцінки документів державного планування. Київ, 2019. 70 с.

93. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура (фрагменты). Под общей редакцией П.В.Танчера. Киев: ИС НАН України. 1996. С.81-108.

94. Міська програма вирішення екологічних проблем Кривбасу та поліпшення стану навколишнього природного середовища на 2016 – 2025 роки. URL: https://kr.gov.ua/ua/news/pg/41116770529459_n (Дата звернення: 13.01.2020).

95. Онліогву К., Вискуб О. Екологічний моніторинг в Україні: які дані відкрито. 2019. URL: [http:// www.epravda.com.ua/columns/2018/07/17/638718/](http://www.epravda.com.ua/columns/2018/07/17/638718/) (Дата звернення: 10.01.2020).

96. Остапущенко К. Кривий Ріг: небезпечно для життя. *День*. Київ. 2000. №129. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/panorama-dnya/kriviy-rig-nebezpechno-dlya-zhittya> (Дата звернення: 10.01.2020).

97. Островская А.А. Ответственность за экологические правонарушения. *Экология и развитие энергетики*. 2015. URL: <http://media.ls.urfu.ru/603/> дата звернення: 11.12.2020).

98. Охотнікова С. Екологічна ситуація у місті Кривий Ріг. 2019. URL: <https://kr.gov.ua> > osxfile (дата звернення: 11.12.2019).

99. Охріменко, О.О. *Соціальна відповідальність*. Київ: КНУ: «Київський політехнічний інститут», 2015.

100. Панов В. И. О предмете психологии экологического сознания. *Прикладная психология*. 2000. № 6. С. 6-18.

101. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения. в: *Зарубежная социология XX века: Хрестоматия. Тексты*. /Отв. ред. В.Г. Городяненко. Днепропетровск : ДНУ, 2001. 336 с.

102. Паспорт області. Дніпропетровська обласна державна адміністрація. 2020. URL: <https://adm.dp.gov.ua/pro-oblast/dnipropetrovshina/pasport-oblasti> (Дата звернення: 13.01.2021).

103. Пахомова Н.В., Рихтер К.К. Корпоративная социальная ответственность и устойчивое развитие: опыт ЕС, специфика Германии. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия 5. Экономика. 2013. № 2. С. 30-48.

104. Підліснюк В.В. Роль освіти у впровадженні сталих підходів та політики протидії змінам клімату в Україні. *Біосферноноосферні ідеї В.І.Вернадського і еколого-економічні та гуманітарні проблеми розвитку регіонів*: матеріали XII міжн. наук.-практ. конф., Кременчук, 28–29 травня 2010 р. Кременчук, 2010. С. 195–197.

105. Піча В. М., О. М. Семашко, Н. Й. Черниш та ін. Соціологія: Курс лекцій. За ред. В. М. Пічі. К.: Заповіт, 1996. 221 с.

106. Примуш М.В. Загальна соціологія. Підручники он-лайн. 2020. URL: <https://textbooks.net.ua/content/view/7198/46/> (дата звернення: 11.12.2020).

107. Промисловість України. 2019. URL: <http://zno.academia.in.ua/mod/book/tool/print/index.php?id=2524> (Дата звернення: 13.01.2021).

108. Промисловий потенціал регіону. Запорізька обласна державна адміністрація. URL: <https://www.zoda.gov.ua/news/14713/promisloviy-potentsial-regionu.html> 13 лютого 2012). (Дата звернення: 13.01.2021).

109. Рисмен Д. Некоторые типы характера и общество. *Зарубежная социология XX века*: Хрестоматия. Отв. ред. В.Г. Городяненко. Днепропетровск: ДНУ, 2001. С.87-101.

110. Рассел С., П.Норвиг. Искусственный интеллект. Современный подход. Москва. - Санкт-Петербург. 2006. 1407 с.

111. Реймерс Н.Ф. Природопользование : словарь-справочник. М. : Мысль, 1990. 639 с.

112. Рівень повторної злочинності серед підлітків становить лише 1%. Міністерство юстиції України. 2019. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/riven-povtornoi-zlochinnosti-sered-pidlitkiv-stanovit-lishe-1> (Дата звернення: 13.12.2020).

113. Рейтинг забрудненості міст України, 2020. Stresoza. URL: https://eco-strecoza.com.ua/information/news&news_id=13 (дата звернення: 25.09.2020).

114. Розподіл постійного населення України за статтю і віком на 1 січня 2020 року. Статист. збірник. Державна служба України. Київ. 2020. 344 с. URL: http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2020/roz_nas20.pdf (Дата звернення: 13.02.2021).

115. Романченко І. Бібліотеки дітям. 2005. №27.

116. Салдаева М. Н. Экологическая ответственность бизнеса в России: позитивный опыт и препятствия для дальнейшего развития. *Вестник Самарского государственного технического университета*. Серия: *Экономические науки*. 2013. № 3. С. 148-154.

117. Саркисов О.Р. Эколого-правовая ответственность: понятие, содержание, особенности. *Вестник экономики, права и социологии*. 2015. № 4. С.230-233.

118. Світова тенденція. Цьогоріч 1878 криворіжців вперше захворіли на онкологію. URL: <https://rudana.com.ua/news/svitova-tendenciya-cogorich-1878-kryvorizhchiv-vpershe-zahvorily-na-onkologiyu> (Дата звернення: 12.12.2019).

119. Серёжкина А.А., Некрасов С.И. Этизация экологической ответственности в стратегии устойчивого развития. *Научный вестник Московского государственного технического университета гражданской авиации*. 2011. № 166. С. 40-45.

120. Сітало Г. Забруднення довкілля Кривбасу та його вплив на захворюваність населення. URL: <http://www.dovkil-zdorov.kiev.ua/env/47-0031.pdf> (Дата звернення: 13.12.2020).

121. Ситкова В.В. Оценка экологической ответственности предприятий металлургической отрасли. Магистерская диссертация. 2017. URL:https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/50422/1/m_th_v.v.sitkova_2017.pdf(дата звернення: 11.12.2020).

122. Скоробогатий Я. П., Бужанська М.В. Роль екологічної компоненти

у формуванні соціально відповідального бізнесу 2020. URL: <file:///C:/Users/Alla/Downloads/350-Текст%20статті-438-1-10-20201125.pdf> (дата звернення: 13.11.2020).

123. Скребець В.О. Екологічна психологія у віддалених наслідках екотехногенної катастрофи: монографія. К.: Слово, 2004. 440 с.

124. Соціальна відповідальність бізнесу в Україні. Відп. ред.: Ю. Саєнко. К.: «Батискаф», 2002. 72 с.

125. Социологический энциклопедический словарь. Ред.-коорд. академик РАН Г.В. Осипов. М.: ИНФРА-М – НОРМА, 1998. 488с.

126. Сосунова І. Екологічна мораль як соціологічна категорія. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2003. №4. С.132-142.

127. Соціально-економічний потенціал сталого розвитку України та її регіонів: національна доповідь. К.: ДУ ІЕПСР НАН України, 2014. 776 с.

128. Соціологія екології – про що знають, а про що не здогадуються громадяни. 2015. URL: <http://dif.org.ua/article/sotsiologiya-ekologii-pro-shcho-znayut-a-pro-shcho-ne-zdogadyutsya-gromadyani> (Дата звернення: 13.02.2020).

129. Сталий розвиток як парадигма суспільного зростання XXI ст. 2019. URL: <http://www.geograf.com.ua/geoinfocentre/20-human-geography-ukraine-world/273-stalyi-rozvytok-yak-paradygma-suspilnogo-zrostannya-21-st> (Дата звернення: 14.12.2020).

130. Сталий розвиток промислового регіону: соціальні аспекти: моногр. О.Ф. Новікова, О.І. Амоша, В.П. Антонюк та ін. Донецьк : НАН України, Ін-т економіки пром-сті. 2012. 534 с.

131. Статистика онкологічних захворювань в Україні. 2019. URL: <http://uozter.gov.ua/ua/news-1-0-223-statistika-onkologichnih-zahvoryuvan-v-ukraini> (Дата звернення: 13.12.2020).

132. Стратегія сталого розвитку України до 2030 року та Національний план дій. 2020 URL: https://www.undp.org/content/dam/ukraine/docs/SDGreports/UNDP_Strategy_v06-optimized.pdf. (Дата звернення: 13.12.2020).

133. Стратегия корпоративной ответственности. 2019. URL: <https://ukraine.arcelormittal.com/index.php?id=248>(Дата звернення: 14.12.2020).
134. Теорія соціального обміну. Соціологія. 2020. URL: https://pidru4niki.com/11510409/sotsiologiya/teoriya_sotsialnogo_obminuОН-лайн підручники. (Дата звернення: 15.12.2020).
135. Тимофєєва Є.С. Головні риси комп'ютерної системи вдосконалення процесу управління проектами реформування гірничо-металургійного комплексу Кривбасу. *Управління проектами та розвиток виробництва*: зб.наук.пр. Луганськ: СНУ ім. В.Даля, 2009. № 4 (32). С. 69-76. URL: <http://www.pmdp.org.ua/images/Journal/32/09tesgkk.pdf>. (Дата звернення: 13.10.2020).
136. Титаренко О. М. Формування екологічної поведінки дорослих: економіко-правові аспекти екологічного виховання. 2013. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64 (дата звернення: 25.10.2020).
137. Трофимова В. В. Концепція сталого розвитку як основа постіндустріальних моделей розвитку. *Інвестиції: практика та досвід*. 2010. № 8. С.33-37. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/8_2010/10.pdf] (Дата звернення:02.12.2019)
138. Трохимова И.. Что такое паттерн и какие они бывают? 2016. URL: <https://wikigrowth.ru/chto-takoe/pattern/>(дата звернення: 22.09. 2020)
139. Узнадзе Д. Психология установки. СПб., 2001.
140. Указ Президента України «Про стратегію сталого розвитку України до 2020 року» 12 січня 2015 року № 5/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>. (Дата звернення: 13.12.2020).
141. У зоні АТО стрімко поширюються туберкульоз та гострі кишкові розлади – МОЗ. URL: <https://www.unian.ua/health/country/1861606-na-donechchini-ta-luganschini-znachno-zrosli-pokazniki-zahvoryuvanosti-na-tuberkuloz-ta-gostri-kishkovi-rozladi-moz.html> (Дата звернення: 13.12.2020).
142. Федущко С. Особливості визначення та опису соціально-демографічних характеристик у соціальних комунікаціях. Lviv Polytechnic

- National University. Institutional Repository. 2011. URL: <http://ena.lp.edu.uaC.79-80>. (Дата звернення: 13.12.2020).
143. Філософський енциклопедичний словник. К.: Абрис, 2002. 744 с.
144. Фромм Э. Человек для себя. Пер. с англ. Л. А. Чернышевой. М.: Коллегиум, 1992.
145. Цілі сталого розвитку та їх адаптація для України. URL: <http://www.sd4ua.org/shho-take-stalij-rozvitok/> (Дата звернення: 10.12.2020).
146. Цілі сталого розвитку: Україна. Національна доповідь. 2017. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. URL: http://un.org.ua/images/SDGs_NationalReportUA_Web_1.pdf С.9-10 (Дата звернення: 10.12.2020).
147. Цивільний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2003. №№ 40-44. СТ.356.
148. Чисельність населення України у 2020 р. Мінфін. URL: <https://index.minfin.com.ua/reference/people/>. (Дата звернення: 13.01.2021).
149. Чи вирішить статус екологічні проблеми Кривого Рогу? URL: http://ecorada.org/index.php?option=com_content&view=article&id=190:chi-virishit-status-ekologichni-problemi-krivogo-rogu&catid=88:novosti&Itemid=645. (Дата звернення: 13.12.2020).
150. Часова Э., Ермак Л., Ивчук В. і Луценко Л. Влияние антропогенных загрязнений на химические и биохимические изменения почв Криворожья. *Вісник Криворізького технічного університету*: зб. наук. праць. Кривий Ріг, 2011. Вип. 27. С.123-127.
151. Швецова А. В. Національний характер як феномен. Сімферополь: Таврія, 1999. 264 с.
152. Шульга М. Що таке соцієтально відповідальне суспільство? *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. К.: ІС НАН України, 2019. №2. С. 6-10.

153. Шаповал В., Коваленко О. Екологічна відповідальність суб'єктів господарювання як необхідна умова виживання людства у сучасних умовах. 2019. URL: <http://ir.nmu.org.ua/bitstream/handle/123456789/147365/75-78.pdf?sequence=1>. (Дата звернення: 13.11.2020).

154. Amaral R. M. P., Marson L. S., Percepção da Responsabilidade Social Corporativa como Fator de Atração e Retenção de Talentos. *Anais do IX Congresso Nacional de Excelência em Gestão de Talentos*. 2013. Disponível em: URL: http://www.excelenciaemgestao.org/Portals/2/documents/cneg9/anais/T13_0621_3417.pdf> Acesso em: 9 de setembro de 2014. (дата звернення 15.09.2020.)

155. Baker M. The marketing book (fifth edition). 2003. Pp. 726 – 755.

156. Becla A., Czaja S. Inteligentny i trwały rozwój – pojęciowe i poznawcze wyzwania dla teorii ekonomii i praktyki gospodarczej. URL: http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.hdl_11320_5231 (дата звернення 15.01.2021.)

157. Cohen M. Flávia de Souza Costa Neves Cavazotte. Taissa Mattos da Costa Karina Cordeiro Silva Ferreira. Corporate Social-Environmental Responsibility as an Attraction and Retention Factor for Young Professionals. *BBR, Braz. Bus. Rev.* vol.14 no.1 Vitória Jan./Feb. 2017. URL: <http://dx.doi.org/10.15728/bbr.2017.14.1.2> https://www.scielo.br/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S1808-23862017000100021(дата звернення 15.08.2020.)

158. Czaja S., Jakubczyk Z., Jonczy. Pojęcie racjonalności gospodarowania wobec procesu ekologizacji rozwoju gospodarczego. *Problemy ekologizacji rozwoju społeczno-gospodarczego*. / Pod. red. J.Jagasa. Opole, 1999. С.12-20.

159. Grądziel A. Strategia inteligentnej specjalizacji stymulatorem rozwoju gospodarczego regionów. URL: <https://wneiz.pl/sip/sip37-2014/SiP-37-t2-243> (дата звернення 15.12.2020.)

160. Ginsberg J. M. , Bloom P. N. Choosing the Right Green Marketing Strategy. *MIT Sloan Management Review*, 44, 4 (2004): 79 – 84.

161. Kazojć, K. Koncepcja społecznej odpowiedzialności i jej obszary w

organizacjach. 2019. URL: http://www.wneiz.pl/nauka_wneiz/.../SiP-38-t1-57.pdf (дата звернення 15.12.2020).

162. Kuzior A., Lobanova A. Tools of Information and Communication Technologies in Ecological Marketing under Conditions of Sustainable Development in Industrial Regions (Through Examples of Poland and Ukraine). *J. Risk Financial Management*. 2020, 13, 238. URL: <https://doi.org/10.3390/jrfm13100238> (registering DOI) <https://www.mdpi.com/1911-8074/13/10/238>. (дата звернення 15.01.2021).

163. Lobanova A., Karytka V. Environmental Responsibility as a Factor in Sustainable Development of Industrial Resources (based on the example of Kryvyi Rih, Ukraine) *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Seria Organizacja i Zarządzanie*. Gliwice, 2019. № 140. S. 185-196. URL: <http://organizacjaizarządzanie.blogspot.com/2020/03/first-page-insert-table-of-contents.html> (дата звернення 15.09.2020).

164. Lobanova A., E Slavina. Social responsible business in modern Ukraine: problems and prospects of development. *Zeszyty naukowe Politechniki Śląskiej, Seria: Organizacja i zarządzanie*. Gliwice, 2018. № 123. P. 269-278.

165. Lobanova A.S., Slavina O.S. Kultura ekologiczna mieszkańców wielkiego regionu przemysłowego jako czynnik jego zrównoważonego rozwoju (na przykładzie miasta Krzywy Róg, Ukraina). *Organizacja i zarządzanie. Zeszyty naukowe Politechniki Śląskiej. Wielowymiarowa natura zrównoważonego Rozwoju.* / Red. Naukowa A.Kuzior, H.Kretek. Gliwice. 2017. № 106. S. 183-194.

166. Lobanova A., Bayura V., Viznytsya Y., Bratchenko L., Karitka V. Intelligent specialization as a promising strategy for the sustainable development of industrial regions of Ukraine (the case of Kryvyi Rih industrial region) 3S Web Conf. Volume 166, 2020. *The International Conference on Sustainable Futures: Environmental, Technological, Social and Economic Matters (ICSF 2020)* E3S Web of Conferences 166, 10020 (2020). DOI: <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202016610020>. URL: <https://www.e3s-conferences.org/articles/e3sconf/abs/2020/26/contents/contents.html> (дата звернення

15.01.2021).

167. Marek-Bieniasz A. Odpowiedzialność ekologiczna jako istotny obszar ludzkiej odpowiedzialności – wymiar lokalny i globalny. 2019. URL: <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/.../64613.pdf>. (дата звернення 15.01.2020).

168. Marshall R. S., Brown D. The Strategy of Sustainability. A System Perspective on Environmental Initiative. *California Management Review*. 2003. Vol. 46. № 1. P. 101–126.

169. Nascimento L.F., Lemos A.D. Da Cunha; Mello M.C. Gestão Socioambiental Estratégica. Porto Alegre: *Bookman*, 2008.

170. Pellis [S. M.](#), [Pellis V.](#), [Iwaniuk A. N.](#) Chapter Four - Pattern in Behavior: The Characterization, Origins, and Evolution of Behavior Patterns. [Advances in the Study of Behavior](#). [Volume 46](#), 2014. P. 127-189. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/B9780128002865000043> (дата звернення: 27.09. 2020).

171. Reddy K. Psychological patterns of human behavior. 2017. URL: https://www.researchgate.net/publication/307122556_Psychological_patterns_of_human_behavior (дата звернення: 27.09. 2020).

172. Turner J.H. (2012), *Struktura teorii socjologicznej*, PWN, Warszawa.

ПРОГРАМА СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ
Рівня екологічної культури та екологічної відповідальності молоді
промислових міст Дніпропетровської області
Теоретико-методологічна частина

Формулювання і обґрунтування проблеми дослідження. Забруднення навколишнього середовища стало однією з найбільш гострих проблем сучасності у промислових регіонах України. Основними джерелами забруднення є промислова діяльність підприємств гірничо-видобувної та металургійної галузі, збільшення автомобілів та викидів вуглекислого газу, кліматичні зміни, які призводять до природних катастроф, а також збільшення сміття, яке не переробляється, а стає збудником зараження ґрунтів та повітря.

Важливо звернути увагу на те, що рівень екологічної культури та екологічної свідомості населення, зокрема молоді, залишається недостатньо високим, що виявляється у їх поведінці.

Тому з'ясування рівня екологічної культури молоді у промисловому регіоні не тільки сприятиме зниженню забруднень, а насамперед, дозволить з'ясувати чинники, які впливають на формування екологічної відповідальності молодих людей у майбутній їх діяльності.

Мета дослідження: з'ясувати рівень екологічної відповідальності молоді промислового регіону та чинники, що впливають на її формування, а також можливі шляхи його підвищення.

Об'єкт дослідження: молоді люди віком від 15 до 30 років, що проживають у великих і малих промислових містах Дніпропетровської області.

Предмет дослідження: оцінні судження молодих людей стосовно екологічних проблем області, екологічної культури та свідомості, екологічної відповідальності та екологічної поведінки молоді та чинників їх формування в сучасних умовах.

Досягнення мети зумовило постановку і вирішення таких взаємопов'язаних завдань дослідження:

- з'ясувати рівень обізнаності молоді стосовно проблем довкілля, які існують у промислових містах;
- окреслити рейтинг екологічних проблем;
- визначити рівень поінформованості молодих людей з правовими та законодавчими актами у сфері збереження навколишнього середовища;
- з'ясувати рівень обізнаності молодих людей про охорону навколишнього середовища і усвідомлення їх особистісної ролі у захисті довкілля;
- виявити ступінь задоволеності станом екології у промисловому місті, де вони мешкають;
- визначити частоту появи неекологічних соціальних практик (навмисне забруднення довкілля, паління вогнищ, викид сміття у неналежному місті, ушкодження дерев, ловля риби чи полювання у заборонених місцях тощо);
- з'ясувати перелік пріоритетних джерел інформування про екологічні проблеми;
- виявити можливі напрями залучення молоді щодо реалізації проектів охорони навколишнього середовища у промислових містах;
- дати суб'єктивну оцінку ефективності діяльності природоохоронних інституцій в регіоні, області, Україні;
- визначити рівень готовності молоді до практичної реалізації природоохоронних заходів у своїй професійній діяльності;
- визначити рівень екологічної відповідальності молоді за стан навколишнього середовища у промисловому регіоні.

Основна гіпотеза дослідження: більшість молодих людей промислових регіонів мають середній рівень обізнаності щодо екологічних проблем регіону, не відчувають повної міри особистої відповідальності за стан довкілля і мають недостатньо сформовані патерни екологічної поведінки

Додаткові гіпотези дослідження:

- більшість молодих людей помічають гострі екологічні проблеми у регіоні свого проживання;
- у молодіжному середовищі, можемо припустити, що переважна більшість молодих людей не особливо переймається гостротою екологічних проблем у промисловому регіоні, оскільки орієнтується на досягнення власних цілей;
- більшість молодих людей мають низький рівень поінформованості щодо законодавчо-правової бази України стосовно захисту навколишнього середовища;
- більшість молодих людей отримали основні знання про охорону навколишнього середовища і особисту роль у захисті довкілля у навчальних закладах: школі, коледжі, університеті;
- більшість молодих людей незадоволені екологічним станом у промисловому регіоні та в мікрорайоні, де вони мешкають;
- в житті молодих людей та в їх оточенні доволі часто були випадки, коли хтось ненавмисне забруднював довкілля: палив вогнища, викидав сміття в неналежному місті, ламав дерева, ловив рибу чи полював у заборонених місцях тощо;
- переважна більшість молодих людей не часто цікавляться екологічними проблемами, а основними джерелами є знайомі та соціальні мережі;
- більшість молодих людей готові займатися природоохоронною діяльністю лише в межах своєї професійної діяльності;
- більшість молодих людей скоріше негативно оцінюють діяльність природоохоронних інституцій в регіоні, області, Україні, ніж позитивно;
- більшість молоді молоді готова у своїй професійній діяльності захищати довкілля виключно на основі правових методів;
- більшість молодих людей мають вкрай низький рівень відповідальності за стан навколишнього середовища у промисловому регіоні;
- більшість молоді схиляється до думки про необхідність покращення

екологічної освіти та пропаганди.

Теоретична інтерпретація понять

Молодь – специфічна соціально-демографічна група, віком від 15 до 35 років, яка знаходиться на стадії до трудової та початкової трудової соціалізації.

Для дослідження обирається когорта віком від 15 до 30 років, оскільки саме до 30 років у молодих людей завершується процес формування ціннісних орієнтацій, зокрема екологічної культури і екологічної відповідальності, яка і є предметом дослідження. Після 30 років майже сформованими є патерни трудової, зокрема екологічної поведінки, а відтак дослідження дещо втрачає свою актуальність.

Молодіжне середовище – це особливий соціально-особистісний та ціннісно-діяльнісний простір, в якому комунікують молоді люди віком від 15 до 35 років, які мають спільні чи подібні інтереси, освітні, культурні потреби, прагнуть інтегруватися для реалізації групових чи індивідуальних цілей.

Екологія – термін, який має наступні тлумачення: 1) стан природного середовища, зокрема повітря, водного басейну, флори і фауни; 2) наука про навколишнє середовище, водний та повітряний басейни, особливості збереження довкілля, особливості взаємодії рослинного і тваринного світів, мікроорганізмів і вірусів між собою та з довкіллям. Предметом вивчення є структура та функціонування надорганізмованих систем на рівні видів, популяцій, екосистем, біогеоценозів та біосфери.

Екологічні проблеми – проблеми, які виникають в екосистемі внаслідок нераціонального та нищівного використання природних ресурсів, порушення стану природи, зокрема її складових, флори, фауни, забруднення повітряного та водного басейнів, винищення тварин, птахів, комах тощо.

Навколишнє середовище – це всі живі і неживі об'єкти, що природно існують на Землі або в деякій її частині (наприклад довкілля країни, регіону і т. ін.). Тобто основними складовими навколишнього середовища є природне та соціальне середовище. Основними природними складовими довкілля є: повітря,

вода, земля і звісно люди.

Охорона навколишнього середовища – сукупність законодавчо-правових, нормативних, технологічних, організаційних, виховних, освітніх та інших заходів, які спрямовані на збереження довкілля, природних ресурсів, флори і фауни, екосистем.

Нормативно-правова база - сукупність законодавчих і нормативних актів, виданих Верховною Радою України, Президентом, Урядом, органами місцевого самоврядування, які ґрунтуються на Основному Законі України – Конституції, виконання яких є обов'язковим для усіх фізичних і юридичних осіб у різних сферах життєдіяльності.

Промисловий регіон – це сукупність міст і містечок, які об'єднані певним видом (чи видами) промислової діяльності, як правило видобувної, і в якому кількість зайнятих на промислових підприємствах перевищує кількість зайнятих у сільському господарстві.

Промислове місто – статутний суб'єкт, що має право юридичної особи і здійснює виробництво та реалізацію продукції певних видів з метою одержання прибутку; соціально-територіальне поселення, в якому переважають великі промислові підприємства важкої (видобувної, металургійної, машинобудівної та іншої) промисловості, інфраструктура якого підпорядкована промисловим пріоритетам.

Природоохоронні заходи - це будь-які види господарської діяльності, що спрямовані на зниження й ліквідацію негативного антропогенного впливу на навколишнє середовище, збереження, поліпшення і раціональне використання природно-ресурсного потенціалу країни, регіонів, а саме: 1) будівництво та експлуатація очисних, знешкоджувальних споруд та обладнання; 2) розвиток мало- і безвідходних технологічних процесів та виробництв; 3) розміщення підприємств і систем транспортних потоків з урахуванням екологічних вимог; 4) рекультивация земель; 5) заходи боротьби з ерозією ґрунтів; 6) заходи з охорони й відтворення флори і фауни; 7) охорона надр і раціональне використання мінеральних ресурсів.

Екологічна культура – це стан людської поведінки і напрям людської діяльності та мислення, які спрямовані на збереження природного існування людини, суспільства, від якого істотним чином залежать існування сучасної цивілізації, суспільств, їх сталий розвиток.

Структурна інтерпретація (сукупність елементів, що становлять структуру екологічної культури)

Екологічна освіченість – сукупність екологічних знань і умінь, які свідчать про здатність особистості свідомо і раціонально ставитися до навколишнього середовища, зберігати природні ресурси, здійснювати трудову діяльність у такий спосіб, щоб не нашкодити довкіллю.

Екологічне мислення – це такий спосіб розуміння та бачення природи та її багатств, який уможлиблює раціональне ставлення до них і використання для задоволення матеріальних потреб людства.

Екологічна свідомість - психічне відображення людиною природного і штучного середовища, свого внутрішнього світу, рефлексія щодо місця і ролі в біологічному, фізичному та хімічному світі, а також саморегуляція даного відображення.

Екологічні переконання – тверда віра людини у те, що екологічна культура є незмінним атрибутом людини, суспільства задля збереження землі та її багатств для прийдешніх поколінь.

Екологічні цінності – це сукупність моральних, етичних, правових імперативів та норм, які спрямовані раціональне та розумне ставлення до природного середовища, його багатства, довкілля, збалансованих відносин між суспільством і природою, людиною і природою.

Екологічний світогляд - це здатність людини усвідомлювати своє місце і роль у природному середовищі, розуміти локальні та глобальні екологічні проблеми і ризики, протидіяти нищівному ставленню до природних ресурсів, здійснювати розумну і раціональну трудову, зокрема підприємницьку діяльність.

Рівні сформованості екологічної культури – характер процесу

формування у особистості свідомо-раціонального ставлення до природного середовища та його стану. Розрізняють низький, середній та високий рівень сформованості екологічної культури.

Екологічна поведінка - це здатність людини діяти таким чином, щоб зберігати і підтримувати навколишнє природне середовище як комфортний екологічно чистий простір для життєдіяльності, який потребує особливого ставлення до його природних ресурсів, водних, повітряних басейнів, флори і фауни.

Екологічна відповідальність – здатність людини усвідомлювати результати своєї діяльності стосовно використання природних ресурсів і раціонально-збалансоване ставлення до довкілля та його складових: фауни, флори, корисних копалин, водного та повітряного басейнів.

Операціоналізація понять (соціальні показники)

1. Життєві проблеми, що хвилюють молодь промислового регіону.
2. Проблеми довкілля промислового міста, які не залишають байдужими молодь.
3. Оцінка рівня знань молоді про поведінку і діяльність людини в навколишньому середовищі.
4. Оцінка рівня знань молоді про охорону довкілля та її правовий захист.
5. Ступінь задоволеності молоді природоохоронною діяльністю місцевих органів влади, державних органів влади, державних природоохоронних організацій, населення міста, молоді міста, підприємців, громадських природоохоронних організацій.
6. Ступінь задоволеності молоді станом навколишнього середовища у місті, де вона проживає.
7. Оцінка рівня правових знань молоді, щоб самостійно захищати свої права і свободи.
8. Саморефлексія стосовно участі або споглядання на випадки навмисного забруднення довкілля.

9. Оцінка рівня екологічної культури молоді промислового міста в цілому.
10. Оцінка рівня знань екологічної культури працівників промислових підприємств.
11. Оцінка ступеню зацікавленості молоді інформацією про стан навколишнього середовища промислового міста?
12. Джерела отримання інформації про стан навколишнього середовища та його захист.
13. рейтинг актуальності вирішення екологічних наступних проблем в промисловому місті.
14. Вплив стану довкілля впливає на погіршення стану здоров'я молоді чи здоров'я її близьких людей.
15. Самооцінка молоді особистої відповідальності за стан довкілля умісті проживання.
16. Рейтинг чинників впливу на формування екологічної відповідальності громадян промислового міста.
17. Самооцінка готовності молоді долучитися до природохоронної діяльності.
18. Оцінка молодими респондентами рівня екологічної свідомості їх друзів чи колег.

Методична частина

Обґрунтування типу вибірки та розрахунок вибіркової сукупності.

Вибірка є комбінованою (на кожному етапі змінюється і одиниця відбору, і метод відбору). Перший щабель – типова вибірка передбачає відбір міст (Дніпро, Кривий Ріг, Кам'янське), що мають представницький характер і показово репрезентують Дніпропетровську область з огляду на проблему дослідження. Другий – локальний метод вибірки дозволив визначати основні місця локації респондентів (місце навчання, роботи – навчальні заклади, підприємства, одиниці спостереження обиралися з використанням власне імовірного методу відбору). Третій – цілеспрямована квотна вибірка з

урахуванням відсоткового співвідношення представництва статево-вікових груп у структурі молодіжної когорти. Репрезентативність вибірки забезпечується дизайном вибірки (стратегією і процедурами її формування) і розрахунком її мінімального обсягу, який здатний забезпечити необхідну точність результатів. Економічність вибірки пов'язується з вартістю вибіркового дослідження.

Зазначимо, що, керуючись визначеними об'єктом і предметом дослідження, а саме з'ясуванням екологічної відповідальності як якості людини, що починає формуватися у процесі соціалізації і початкової професіоналізації, у роботі *будемо дотримуватися вікових меж молоді: 15-30 років*, оскільки це саме той вік, коли у молоді вже є сформованими самоідентифікаційні характеристики та ціннісно-професійні орієнтації, соціальні норми і принципи.

Розрахунки проводились наступним чином.

Чисельність населення віком від 15 до 30 років у м. Дніпро, Кривий Ріг, Кам'янське станом на 01.01.2020 р. становить осіб [1].

Міста	Загальна кількість тис. осіб	Відсоткове співвідношення, %
Дніпро	163086	54,0
Кривий Ріг	104069	34,4
Кам'янське	35014	11,6
Разом	302169	100,0

Статево-вікова структура молодіжної когорти у розрізі обраних міст представлена наступним чином [1]:

Дніпро			Кривий Ріг			Кам'янське		
Вік	Юнаки	Дівчата	Вік	Юнаки	Дівчата	Вік	Юнаки	Дівчата
15	4573	4316	15	3281	2993	15	1111	1078
16	4181	3974	16	3081	2864	16	1060	1032
17	4104	4063	17	2802	2619	17	969	823
18	4174	4168	18	2504	2279	18	826	762

19	4422	4089	19	2502	2261	19	733	662
20	4396	3725	20	2482	2231	20	804	758
21	4598	4306	21	2730	2402	21	891	769
22	5139	4877	22	2688	2682	22	894	791
23	5263	5031	23	2968	2696	23	981	978
24	5802	5058	24	3230	2997	24	1020	962
25	5961	5583	25	3374	3283	25	1150	1030
26	6337	5658	26	3578	3532	26	1290	1150
27	6239	5633	27	3893	3914	27	1436	1304
28	5919	5411	28	4431	4337	28	1504	1542
29	6438	6202	39	4792	4674	29	1729	1564
30	6640	6806	30	5051	4918	30	1733	1678
Разом	84186	78900	Разом	53387	50682	Разом	18131	16883
М								

Вік	Юнаки	%	Дівчата	%	Разом	%
15-17	25162	51,4	23762	48,6	48924	16,2
18-22	39783	52,0	36762	48,0	76545	25,3
23-30	90759	51,4	85941	48,6	176700	58,5
Разом	155704	51,5	146465	48,5	302169	100,0

Вибіркова сукупність розраховувалась за наступною формулою:

$$n = \frac{T^2 \delta^2 N}{N\Delta^2 + T^2 \delta^2}, \text{ де}$$

T – коефіцієнт унормованого відхилення ($T = 2$);

N – генеральна сукупність ($N = 302196$);

n – вибіркова сукупність;

Δ – максимально припустима помилка ($\Delta = 5\%$);

δ – значення дисперсії ознаки, за якою розраховується репрезентативність

у генеральній сукупності становить 0,5, зважаючи на те, що вимірювальні ознаки альтернативні, а інформація щодо характеру їх зв'язку та впливу на структуру сукупності невідома, застосовують максимальне значення дисперсії.

$$n = \frac{2^2 * 0,5^2 * 302196}{302196 * 0,05^2 + 2^2 * 0,5^2} = 400.$$

З огляду на наявний бюджет дослідження вибірка була збільшена до 600 осіб задля підвищення репрезентативності щодо показників статі та віку.

Тому, вважаючи, що вихідна вибіркова сукупність розділена на якісно однорідні сукупності за статтю і віком, відбір респондентів за цими квотами в означених містах відбувається відповідно до зазначеної пропорції, і становив:

<i>Дніпро</i>						
Вік	Юн., %	Разо м	Дівч., %	Разо м	Разом, %	Разом
15-17	51,4	27	48,6	26	16,2	53
18-22	52,0	43	48,0	39	25,3	82
23-30	51,4	97	48,6	92	58,5	189
Разом						324

<i>Кривий Ріг</i>						
Вік	Юн., %	Разо м	Дівч., %	Разо м	Разом, %	Разом
15-17	51,4	18	48,6	16	16,2	34
18-22	52,0	27	48,0	25	25,3	52
23-30	51,4	62	48,6	58	58,5	120
Разом						206

<i>Кам'янське</i>						
Вік	Юн., %	Разо м	Дівч., %	Разо м	Разом, %	Разом
15-17	51,4	6	48,6	5	16,2	11
18-22	52,0	9	48,0	9	25,3	18

23-30	51,4	21	48,6	20	58,5	41
Разом						70

Методика і техніка збору, обробки первинної інформації. Опитування проводилось методом анкетування, тому що саме воно має таку суттєву перевагу: опитування максимально формалізується, тим самим забезпечуючи високу порівняльність відомостей та їх машинне опрацювання; анкетування забирає менше часу, ніж інші методи опитування, не потребує залучення великої кількості осіб, які його здійснюють; дотримується вимога анонімності відповідей, що підвищує їх достовірність.

Анкетування – один із найбільш поширених і ефективних методів збору первинної інформації.

Проте даний метод має як позитивні, так і негативні сторони. Мінуси анкетування полягають в тому, що отримана інформація є суб'єктивною і не вважається абсолютно достовірною, через те, що анонімне анкетування надає респонденту змогу, за відсутності необхідності вказувати свої дані, дуже часто давати поспішні і необдумані відповіді, що вплинуть на достовірність і репрезентативність результатів опитування.

Обробка даних за допомогою Microsoft Excel, що дозволило не лише здійснити розрахунок статистичних показників, але й сформувати таблиці одно- та двовимірних розподілів.

Організаційно-методична частина (робочий план)

Етап роботи та її короткий зміст	Терміни проведення
Підготовчий етап	
Обговорення програми соціологічного дослідження	08.05-11.05. 2020
Складання проекту вибірки, розробка інструментарію	11.05-29.05.2020
Інструктаж інтерв'юерів щодо збору первинної соціологічної інформації	30.05 2020
Тиражування інструментарію	01.06.-05.06.2020
Полевий етап	

Узгодження організаційних питань (ознайомлення з маршрутними завданнями, правилами заповнення маршрутних листів, форма звітності)	05.05-07.06.2020
Проведення дослідження	08.06-07.08.2020
Обробка отриманих емпіричних даних	
Первинна (ручна) обробка	07.08-17.08.2020
Вибраковування інструментаріїв	07.08-17.08.2020
Введення даних за допомогою комп'ютерної програми	17.08-20.08.2020
Аналіз результатів, підготовка аналітичного звіту	20.08-10.09.2020
Розробка пропозицій, рекомендацій	10.09-13.09.2020

Список використаних джерел

1. Розподіл постійного населення України за статтю та віком: статистичний збірник. Київ: Державний комітет статистики України, 2020. С. 260-267. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zb/06/roz_nas20.pdf (дата звернення: 01.03.2020).

АНКЕТА

*Криворізький державний педагогічний університет
Анкета для молоді — весна-літо 2020 р.*

Шановний добродію!

Я, Валерій Каритка, навчаюся в аспірантурі кафедри соціології та економіки Криворізького державного педагогічного університету і пишу кандидатську дисертацію про екологічну відповідальність молоді.

Прошу Вас висловити свою думку щодо стану довкілля у вашому місті та ваше ставлення до ролі молоді у природоохоронній діяльності.

Ваші пропозиції будуть враховані при розробці програм захисту довкілля.

Працювати з анкетною просто: прочитайте запитання та варіанти відповідей на нього, обведіть варіант відповіді, з якими Ви згодні, або запишіть власний варіант на вільному рядку.

Прізвище вказувати не потрібно. Анкета анонімна.

Дякуємо за співпрацю!

2. Скажіть, будь ласка, які з названих життєвих проблем вас хвилюють найбільше (можна позначити не більше 5-х варіантів відповідей).

1. війна на сході України

3. відсутність перспектив влаштуватися на роботу в моєму місті
4. відсутність якісних доріг
5. забруднене повітря
6. політичні конфлікти
7. низькі заробітні плати
8. високі комунальні тарифи
9. жорсткі карантинні заходи протидії коронавірусної інфекції
10. корупція
11. неякісне медичне обслуговування
12. забруднення довкілля
13. відсутність умов для якісного відпочинку
14. відсутність коханої людини
15. відсутність надійних друзів
16. що ще? Напишіть, будь ласка _____

2. А скажіть, будь ласка, які з названих проблем довкілля у вашому місті вас хвилюють найбільше (можна позначити не більше 5-х варіантів відповідей).

1. забруднені ґрунти
2. забруднені водойми
3. забруднене повітря
4. не якісна питна вода
5. велика кількість сміттєзвалищ
6. відсутність можливості сортувати сміття
7. розбиті дороги
8. розбиті тротуари
9. вирубування дерев і зелених насаджень
10. нестача зелених насаджень
11. низький рівень екологічної культури населення
12. низький рівень відповідальності підприємств за забруднення довкілля
13. що ще? Напишіть, будь ласка _____

3. На вашу думку, чиє має молодь вашого міста достатні знання про поведінку і діяльність людини в навколишньому середовищі?

1. так, має

2. скоріше має, ніж ні
3. скоріше не має, ніж має
4. ні, не має
5. важко відповісти

4. На вашу думку, чиє має молодь вашого міста достатні знання про охорону довкілля та її правовий захист?

1. відмінно обізнана
2. добре обізнана
3. задовільно обізнана
4. незадовільно обізнана
5. зовсім необізнана
6. важко відповісти

5. Наскільки вас задовольняє природоохоронна діяльність названих суб'єктів (поставте знак «+» навпроти обраного варіанту)?

Ступінь задоволеності	повністю задовольняють	частково задовольняють	не задовольняють	важко відповісти
Суб'єкти природоохоронної діяльності				
1. місцеві органи влади				
2. державні органи влади				
3. державні природоохоронні організації				
4. громадські природоохоронні організації				
5. населення міста				
6. молодь міста				
7. підприємці				

6. Наскільки Ви задоволені станом навколишнього середовища у вашому місті?

1. повністю задоволений (а)
2. скоріше задоволений (а), ніж ні
3. скоріше незадоволений (а), ніж так
4. не задоволений(а) зовсім
5. важко відповісти

7. Чи поділяєте Ви думку про те, що молоді люди мають достатньо правових знань, щоб самостійно захищати свої права і свободи?

1. так, поділяю
2. ні, не поділяю
3. важко відповісти

8. Згадайте, будь ласка, наскільки часто ви були свідками випадків, коли підлітки чи молоді люди навмисне забруднювали довкілля: палили вогнища, викидали сміття в неналежному місті, ламали дерева, ловили рибу чи полювали у заборонених місцях тощо?

1. так, дуже часто
2. час від часу був(ла) свідком
3. дуже рідко
4. ні, не було таких випадків зовсім
5. важко відповісти

9. Якби Ви оцінили рівень екологічної культури молоді вашого міста в цілому?

1. відмінно

2. добре
3. задовільно
4. незадовільно
5. важко відповісти

10. Як би Ви оцінили рівень екологічної культури працівників промислових підприємств вашого міста в цілому?

1. відмінно
2. добре
3. задовільно
4. незадовільно
5. важко відповісти

11. Скажіть, будь ласка, як часто ви цікавитесь інформацією про стан навколишнього середовища у вашому місті?

1. постійно
2. час від часу
3. дуже рідко
4. ні, не цікавлюся зовсім
5. важко відповісти

12. З яких джерел ви найчастіше отримуєте інформацію про стан навколишнього середовища та його захист (можна обрати не більше 3 – х варіантів відповідей)

1. від друзів та знайомих
2. з засобів масової інформації (телевізор, газети, радіо)
3. з соціальних мереж
4. отримую на роботі
5. отримую в навчальному закладі, де навчаюся (школі, гімназії, коледжі, університеті)
6. від сусідів
7. з Інтернету
8. ще звідки? Напишіть _____
9. я не цікавлюся подібною інформацією
10. важко відповісти

13. Наскільки актуальним для вашого (за 5-ти бальною шкалою: від 0 до 5) є сьогодні, на Ваш погляд, є вирішення наступних проблем? (Поставте, будь ласка, бал по кожній проблемі)

1. очищення повітря _____
2. очищення річок, водойм _____
3. покращення якості питної води _____
4. удосконалення діяльності природоохоронних органів _____
5. прибирання вулиць _____
6. прибирання сміттєзвалищ _____
7. виховання екологічної культури підлітків і молоді _____
8. зменшення шкідливих викидів промислових підприємств _____
9. покращення благоустрою вулиць та жилих масивів _____
10. посилення екологічної відповідальності за нанесення шкоди довкіллю _____
11. забезпечення екологічної безпеки населення міста _____
12. покращення екологічної освіти підлітків та молоді _____
13. посилення правової відповідальності за нанесення шкоди довкіллю _____
14. покращення сімейного виховання дітей _____
15. покращення інформованості мешканців щодо екологічного стану в місті _____
16. підвищення активності ЗМІ у екологічній діяльності _____
17. покращення поінформованості про покарання порушників закону _____
18. що ще? Напишіть _____

14. Чи можете ви сказати, що поганий стан довкілля впливає на погіршення стану

вашого здоров'я чи здоров'я ваших близьких людей?

1. так, дуже сильно впливає
2. скоріше так, ніж ні
3. скоріше ні, ніж так
4. ні, не впливає зовсім
5. важко відповісти

15. Чи відчуваєте ви особисту відповідальність за стан довкілля у вашому місті?

1. так відчуваю
2. скоріше так, ніж ні
3. скоріше ні, ніж так
4. ні, не відчуваю зовсім
5. важко відповісти

16. А скажіть будь ласка, які з названих чинників найбільш впливають на формування екологічної відповідальності громадян? (можете обрати не більше 3 відповідей)

1. виховання в родині
2. виховання і освіта в школі
3. інформація ЗМІ
4. інформація соцмереж
5. власні спостереження
6. освіта у вищих закладах освіти
7. трудовий колектив
8. керівний персонал підприємств
9. громадські природоохоронні рухи
10. телепередач та фільми про природні катастрофи
11. діяльність місцевих органів влади
12. що ще? _____

17. Чи готові ви долучитися до природоохоронної діяльності?

1. так, готовий
2. скоріше так, ніж ні
3. скоріше ні, ніж так
4. ні, не готовий
5. важко відповісти

18. Чи вважаєте ви своїх друзів, колег екологічно свідомими людьми?

1. так, вважаю майже усіх
2. так, більшість з них
3. так, але тільки меншість з них
4. ні, не вважаю нікого з них
5. важко відповісти

Декілька слів про себе:

Стать: 1. чоловіча 2. жіноча

Вік

1. 15-17 років
2. 18-22 років
3. 23-30 років

Сфера діяльності:

1. навчаюся де _____
2. працюю де _____
3. безробітний (на)

**Дякуємо за відповіді!
Нехай щастить Вам у житті.**

ПРОСТИЙ РОЗПОДІЛ ВІДПОВІДЕЙ НА ЗАПИТАННЯ АНКЕТИ

Таблиця 1

Рейтинг життєвих проблем, які хвилюють молодь
Дніпропетровської області (у % до кількості опитаних)

№ п/ч	Життєві проблеми	Всього (n=600)	Молодь великих міст (n=450)	Молодь малих міст (n=150)	Старшокласники (n=100)	Студенти (n=150)	Працююча молодь (n=300)	Не працюючі та безробітні (n=50)
1.	Війна на сході України	27.5	28.5	26.5	26.0	30.5	26.0	15.0
2.	Відсутність перспектив влаштуватися на роботу в моєму місті за фахом	43.0	45.0	41.0	38.0	43.0	13.0	72.0
3.	Відсутність якісних доріг	16.5	13.0	26.5	15.0	25.0	23.0	10.0
4.	Забруднене повітря	15.0	14.0	8.0	10.0	15.0	20.0	10.0
5.	Політичні конфлікти	10.0	11.5	8.5	5.0	15.0	18.0	12.0
6.	Низькі заробітні плати	36.5	42.5	38.5	10.0	35.0	45.0	35.0
7.	Високі комунальні тарифи	16.0	15.5	16.0	5.0	15.0	43.0	37.0
8.	Жорсткі карантинні заходи протидії коронавірусної інфекції	27.5	27.0	24.0	25.0	33.0	34.0	30.0
9.	Корупція	15.0	16.0	12.0	8.0	15.0	25.0	5.0
10.	Неякісне і дороге медичне обслуговування	30.5	37.0	24.0	10.0	25.0	35.0	15.0
11.	Забруднення довкілля	14.0	15.0	8.0	14.0	15.0	24.0	10.0
12.	Відсутність умов для якісного відпочинку	30.2	35.2	36.0	30.0	34.0	22.0	12.0
13.	Відсутність коханої людини	28.0	27.0	28.0	28.0	25.0	10.0	27.0
14.	Відсутність надійних друзів	26.0	25.0	26.0	28.0	29.0	22.0	30.0
15.	Страх захворіти на Covid	14.0	16.0	14.0	12.0	15.0	23.0	22.0
16.	Немає життєвих проблем	2.0	2.5	0.5	2.5	1.5	1.0	0
17.	Важко відповісти	0.5	0.5	0	0	2.0	1.0	0

Таблиця 2

Ступінь задоволеності респондентів станом навколишнього середовища
(у % до кількості опитаних)

Варіанти відповідей	Всього (n=600)	Молодь великих міст (n=450)	Молодь малих міст (n=150)
повністю задоволений (а)	22.0	15.0	42.0
скоріше задоволений (а), ніж ні	23.0	28.0	22.0
скоріше незадоволений (а), ніж так	17.0	23.0	18.0
не задоволений(а) зовсім	33.0	30.0	16.0
важко відповісти	5.0	4.0	2.0

Таблиця 3

Простий розподіл відповідей на запитання
«З яких джерел ви найчастіше отримуєте інформацію про стан навколишнього середовища та його захист»

(у % до кількості опитаних)

Джерела інформації	Всього (n=600)	Молодь великих міст (n=450)	Молодь малих міст (n=150)
Друзі та знайомі	12.0	13.0	10.0
Соціальні мережі	15.0	17.0	13.0
ЗМІ	35.0	35.0	21.0
Колеги по роботі	31.0	33.0	15.0
Учні школи чи студенти ЗВО	28.0	35.0	21.0
Сусіди			
Сам знаходжу в Інтернеті	18.0	24.0	11.0
Я не цікавлюся подібною інформацією	13.0	11.0	23.0
<i>важко відповісти</i>	1.5	1.0	2.0

Таблиця 4

Ступінь обізнаності молоді щодо правового захисту природи

(у % до кількості опитаних)

Варіанти відповідей	Всього (n=600)	Старшокласники (n=100)	Студенти (n=150)	Працююча молодь (n=300)	Непрацюючі та безробітні (n=50)
добре обізнана	17.0	14.5	21.0	33.0	7.0
задовільно обізнана	35.0	28.0	32.0	45.0	25.0
незадовільно обізнана	29.0	32.0	30.0	15.0	35.0
зовсім не обізнана	11.0	15.0	10.0	5.0	18.0
<i>важко відповісти</i>	8.0	10.5	7.0	2.0	15.0

Таблиця 5

Розподіл відповідей на запитання
«Наскільки вас задовольняє природоохоронна діяльність названих суб'єктів?»

(у % до кількості опитаних n=600)

Суб'єкти природоохоронної діяльності	Ступінь задоволеності			
	Так, повністю задовольняють	Частково задовольняють	Ні, зовсім не задовольняють	Важко відповісти
8. місцеві органи влади	15.0	22.0	46.0	17.0
9. державні органи влади	16.0	25.0	34.0	25.0
10. державні природоохоронні організації	13.0	18.0	54.0	15.0

11.	громадські природоохоронні організації	25.0	22.0	48.0	15.0
12.	населення міста	8.0	14.0	53.0	25.0
13.	молодь міста	8.5	25.5	56.0	10.0
14.	підприємці	12.0	13.0	57.0	18.0

Таблиця 6

Розподіл відповідей на запитання
«Чи поділяєте ви думку про те, що молоді люди мають достатньо правових знань, щоб самостійно захищати свої права у сфері охорони довкілля?»

(у % до кількості опитаних)

Варіанти відповідей	Всього (n=600)	Старшокласники (n=100)	Студенти (n=150)	Працююча молодь (n=300)	Не працюючі та безробітні (n=50)
Так, поділяю	28.0	15.0	29.0	39.0	15.0
Частково поділяю	29.0	32.0	33.0	22.0	25.0
Не поділяю	25.0	31.0	23.0	31.0	34.5
<i>Важко відповісти</i>	<i>18.0</i>	<i>22.0</i>	<i>15.0</i>	<i>8.0</i>	<i>25.5</i>

Таблиця 7

Оцінка рівня екологічної культури молоді міста

(у % до кількості опитаних)

Варіанти відповідей	Всього (n=350)	Дніпро (n=100)	Кривий Ріг (n=100)	Каменське (n=50)	Запоріжжя (n=100)
відмінно	8.0	7.0	11.0	13.0	9.0
добре	11.0	9.0	10.0	12.0	8.0
задовільно	34.0	35.0	31.0	32.0	33.0
незадовільно	32.0	35.0	31.0	30.0	34.0
<i>важко відповісти</i>	<i>15.0</i>	<i>14.0</i>	<i>17.0</i>	<i>13.0</i>	<i>16.0</i>

Таблиця 8

Простий розподіл відповіді на запитання
«Чи вважаєте ви своїх друзів, колег екологічно свідомими людьми?»

(у % до кількості опитаних)

Варіанти відповідей	Всього (n=350)	Дніпро (n=100)	Кривий Ріг (n=100)	Каменське (n=50)	Запоріжжя (n=100)
так, вважаю майже усіх	12.0	11.0	12.0	14.0	13.0
так, біль-шість з них	23.0	22.0	21.0	22.0	20.0
так, але тільки меншість з них	34.0	35.0	31.0	32.0	33.0
ні, не вважаю нікого з них	24.0	25.0	30.0	22.0	26.0
<i>важко відповісти</i>	<i>7.0</i>	<i>7.0</i>	<i>6.0</i>	<i>10.0</i>	<i>8.0</i>

Таблиця 9

Простий розподіл відповіді на запитання

«Згадайте, будь ласка, наскільки часто ви були свідками випадків, коли підлітки чи молоді люди навмисне забруднювали довкілля: палили вогнища, викидали сміття в неналежному місті, ламали дерева, ловили рибу чи полювали у заборонених місцях тощо?»

(у % до кількості опитаних)

Варіанти відповідей	Всього (n=350)	Дніпро (n=100)	Кривий Ріг (n=100)	Каменське (n=50)
так, дуже часто	11.0	12.0	11.0	9.0
час від часу був(ла) свідком	29.0	26.0	37.0	35.0
дуже рідко	24.0	25.0	21.0	22.0
ні, не було таких випадків зовсім	34.0	35.0	30.0	32.0
важко відповісти	2.0	2.0	1.0	2.0

Таблиця 10

Відповіді респондентів щодо проблем довкілля,
які їх хвилюють найбільше

(дозволялося обрати не більше 3-х проблем)

Варіант відповіді	% до загальної кількості опитаних n=600
Забрудненість ґрунтів	28.0
Забрудненість водоймів	25.0
Забрудненість повітря	48.0
Не якісна питна вода	37.0
Велика кількість сміттєзвалищ	31.0
Відсутність можливості сортувати сміття	23.0
Розбиті дороги	22.0
Розбиті тротуари	41.0
Вирубання дерев і зелених насаджень	35.0
Нестача зелених насаджень	26.0
Низький рівень екологічної культури населення	42.0
Низький рівень відповідальності підприємств за забруднення довкілля	45.0
Інше	6.0

Таблиця 11

Наявність відчуття особистої відповідальності
за стан довкілля у місті проживання
(% до кількості опитаних)

Варіанти відповідей	n = 600 респондентів
Так, відчуваю	16.0
Скоріше відчуваю, ніж ні	29.0
Скоріше не відчуваю, ніж так	28.0
Ні, не відчуваю зовсім	18.0
Важко відповісти	9.0
Разом	100.0

Простий розподіл відповідей на запитання
«Чи готові ви долучитися до природоохоронної діяльності?»
(у % до кількості опитаних)

Варіанти відповідей	Всього (n=600)	Старшокласники (n=100)	Студенти (n=150)	Працююча молодь (n=300)	Не працюючі та безробітні (n=50)
так, готовий	16.0	13.5	20.0	32.0	8.0
скоріше так, ніж ні	40.0	33.0	37.0	39.0	23.0
скоріше ні, ніж так	23.0	29.0	21.0	14.0	34.0
ні, не готовий	9.0	12.0	12.0	8.0	16.0
важко відповісти	12.0	12.5	10.0	7.0	19.0

Таблиця 13

Рейтинг актуальності вирішення екологічних проблем в Дніпропетровській області (за 5-ти бальною шкалою: від 0- не потребує до 5-гостро потребує) (n=600).

№п/ч	Екологічна проблема	Бал від 0 до 5	Рейтинг
1.	Очищення повітря	4.5	1
2.	Очищення річок, водойм	4.2	2
3.	Зменшення шкідливих викидів промислових підприємств	4.1	3
4.	Посилення правової відповідальності за нанесення шкоди довкіллю	3.9	4
5.	Покращення якості питної води	3.7	5
6.	Удосконалення діяльності природоохоронних органів	3.5	6
7.	Покращення екологічної освіти підлітків та молоді	3.5	6
8.	Прибирання сміттєзвалищ	3.2	7
9.	Покращення благоустрою вулиць та житлових масивів	3.2	7
10.	Прибирання вулиць	3.1	8
11.	Забезпечення екологічної безпеки населення міста	3.1	8
12.	Покращення інформованості мешканців щодо екологічного стану в місті	2.9	9
13.	Покращення сімейного виховання дітей	2.5	10
14.	Посилення екологічної відповідальності за нанесення шкоди довкіллю	2.5	10
15.	Виховання екологічної культури підлітків і молоді	2.5	10
16.	Підвищення активності ЗМІ у екологічній діяльності	2.1	11
17.	Покращення поінформованості про покарання порушників закону про охорону довкілля	2.1	11

Простий розподіл відповідей на запитання
 «Які чинники найбільше впливають на формування екологічної відповідальності громадян»
 (можна було обрати не більше 5-ти варіантів відповідей)
 (у % до кількості опитаних n=600)

Чинники і агенти впливу	% до кількості опитаних	Рейтинг
Виховання і освіта в школі	65.0	1
Інформація ЗМІ	62.5	2
Інформація соцмереж	54.0	3
Виховання в родині	51.5	4
Трудовий колектив	47.0	5
Освіта у вищих закладах освіти	42.0	6
Керівний персонал підприємств	36.0	7
Власні спостереження	32.0	8
Громадські природоохоронні рухи	26.0	9
Телепередачі та фільми про природні катастрофи	18.0	10
Діяльність місцевих органів влади	16.0	11
<i>Хто і що ще?</i>	5.0	12

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
**КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**
Ідентифікаційний код 40787802
пр-т Гагаріна, 54 м. Кривий Ріг
Дніпропетровська область 50086

ДОВІДКА

про апробацію та впровадження результатів дисертаційного дослідження

Валерія Валерійовича Каритки

з теми «Екологічна відповідальність молоді як детермінанта сталого розвитку промислових регіонів: соціологічний вимір (на прикладі Дніпропетровської області) зі спеціальності 054 Соціологія

Упродовж 2019-2021 років у Криворізькому державному педагогічному університеті у процесі викладання соціологічних, економічних та екологічних дисциплін презентувалися результати соціологічних досліджень, які стосувалися проблем екологічної культури та екологічної відповідальності молоді.

Зокрема акцент робився на формуванні розумного та раціонального ставлення до природних ресурсів, дбайливого використання природних багатств, що сприяло формуванню екологічної свідомості студентів та екологічного мислення щодо ставлення до природного середовища.

Використання у навчальному процесі навчально-методичних матеріалів, заснованих на результатах дисертаційної роботи В.Каритки з проблем формування екологічної відповідальності в умовах сталого розвитку в промислових регіонах, дозволило для студентів-геологів, екологів і соціологів Криворізького державного педагогічного університету підвищити рівень викладання змісту таких навчальних дисциплін, як: «Екологічний маркетинг», «Актуальні проблеми сучасного українського суспільства», «Глобальна та регіональна економіка», «Загальна соціологія», «Основи підприємництва» «Соціальний менеджмент», «Соціологія молоді», «Соціальна та економічна географія», «Соціологія особистості», «Спеціальні соціологічні теорії».

Особлива увага надавалася формуванню у студентів патернів екологічної поведінки, тобто засвоєнню ними таких норм, стандартів і моделей майбутньої трудової діяльності, які унеможливають нанесення шкоди природному середовищу і довкіллю, примушуючи діяти свідомо, розумно і раціонально відносно природних багатств.

Ректор КДПУ

Ярослав Шрамко